

Madách Könyvtár — Új folyam 110.

XXVIII. Madách

Szimpózium

Sorozatszerkesztő: Andor Csaba

Szerkesztette: Máté Zsuzsanna és Varga Emőke

A sorozat eddig megjelent köteteit lásd az utolsó lapokon!

XXVIII. Madách Szimpózium

Madách Irodalmi Társaság
Szeged–Balassagyarmat
2021

A XXVIII. Madách Szimpózium támogatói voltak: a Balassagyarmati
Önkormányzat, a Szegedi Önkormányzat, a Szegedi
Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kara, a Petőfi
Irodalmi Ügynökség Kárpát-medencei Igazgatósága és a Nemzeti
Együttműködési Alap

A könyv megjelenését támogatta

Balassagyarmat Város Önkormányzata
Szeged Város Önkormányzata
Petőfi Irodalmi Ügynökség Kárpát-medencei Igazgatósága
és
Czellér András

© Andor Csaba, Bajtai Mária, Bene Zoltán, Diószegi Szabó Pál,
Földesdy Gabriella, Kakuszi Péter, Máté Zsuzsanna, Miklós Péter,
Pusztai Virág, Rétfalvi P. Zsófia, Székely László, Turbucz Péter

Készült Budapesten, 2021-ben. Felelős kiadó:
Bene Zoltán, műszaki szerkesztő,
borító: Andor Csaba

ISBN 978-615-5462-29-0
ISSN 1219-4042

ELŐSZÓ

A XXVIII. Madách Szimpózium tavaszi ülészakára előzetes terveink szerint Kecskeméten került volna sor, 2020. április 17-én, ez azonban az egyetemek bezárása (és a járvánnyal kapcsolatos egyéb korlátozások) miatt meghiúsult.

A 2020-as év egyetlen ülészakát Szegeden tartottuk meg, szeptember 25-én, most is ott, ahol 2019-ben: a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Karának épületében, a Boldogasszony sugárúton.

A járványveszély ellenére előadásokban nem volt hiány, bár néhányan a fertőzéstől tartva ezúttal távolmaradtak, ám előadásaik tanulmányváltozatával hozzájárultak e kötethez.

Tartalom

Bevezetés

1. A *Tragédia* színeiről

Székely László: „Négy ezredév után a Nap kihűl.”

A kozmológiai dimenzió szerepe *Az ember tragédiájában* 15

Andor Csaba: A falanszter szín háttere 42

Pusztai Virág: Az érzéki tapasztalat és

a racionális megismerés kettősségének

megjelenése a prágai színek szimbólumaiban 66

Miklós Péter: „Luther Szent Márton pápa” útja Madáchtól Bibóig .. 78

2. A *Tragédia* különböző olvasatai

Máté Zsuzsanna: Az értelem-kereső emberről

– Madách Imre és Hankiss Elemér nyomán 93

Kakuszi Péter: Ádám, a szimbólum és a személyes valóság 105

Turbucz Péter: Bevezetés Alexander Bernát

Tragédia-értelmezéseibe. A peregrinációtól

a Kisfaludy Társaságig 1871–1899 115

3. A *Tragédia* a kecskeméti színpadon

Földesdy Gabriella: Az ember tragédiája (junior)

(Kecskemét, 2020. január) 161

Bajtai Mária: A *Tragédia* kecskeméti előadásairól 166

4. A madáchi életmű vonzáskörében

Andor Csaba: Bory László és Madách kapcsolata 175

Rétfalvi P. Zsófia: „Óh nő, ha te...” –

Madách Imre előíró nőképéről 187

Diószegi Szabó Pál: „...a nyelvi nemzetiség kielégítése,

nagysága még nem megnyugvása és boldogsága a

honfikebelnek...” Madách Imre nemzetiségügyi

tárgyban írt beszéde (1861) 196

Búcsú Árpás Károlytól 225

Bevezetés

2020 éve nem bővelkedett kiemelkedő eseményekben: az egész világot sújtó járvány döntően meghatározta az év történéseit, és a kulturális élet minden területén is éreztette hatását. Az események számát tekintve mégsem lehet okunk panaszra.

A januári balassagyarmati megemlékezés ugyan nem maradt el, azt követően azonban hosszú szünet következett. Március közepétől nyilvános rendezvényeket, köztük színházi előadásokat hónapokig nem volt szabad tartani, ennek ellenére valamikor az év folyamán megjelent Mésszáros András szerkesztésében a *Filozófia és irodalom* című tanulmánykötet (Bp.–Somorja, MTA–Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács), amely a 2019 őszi Alsósztrégován tartott konferencia előadásait tartalmazza. Ennek egyik fejezetében Madáchról szóló előadások kaptak helyet (Máté Zsuzsanna: *A megformált filozofikum Madách Imre Az ember tragédiájában*; Békés Vera: *Az ember tragédiája és az úgynevezett „Marlakók”-rejtély*; Striker Sándor: *Az ember tragédiája és a magyar egyezményes filozófia*; Dusík Anikó: *Ádám, a szabad akarát és a nyelv hatalma*; Bolemant Lilla: *A halhatatlan feleség: Fráter Erzsébet*). A papírkönyvhöz való hozzáférés módjáról egyelőre nem találtunk információt a világhálón, a kötet szövege azonban a MEK honlapján olvasható (<http://mek.oszk.hu/21000/21003/21003.pdf>). Év végén az Irodalmi Magazin 2020/IV. száma teljes egészében Madáchról szólt: társaságunkat Máté Zsuzsanna és Bene Zoltán képviselte egy-egy tanulmány-nal, e sorok írója pedig interjút adott a folyóiratnak.

Még a szigorítások előtt, január 22-én *Tragédia*-bemutató volt Kecskeméten, Cseke Péter rendezésében, amelyről az őszi szimpóziumon Földesdy Gabriella részletesen beszámolt. A beszámoló szerint a szűk másfél órás „junior” előadás nem volt igazán sikeres; különös, bár ma már egyáltalán nem ritka, sőt: egyre inkább terjedő szokás a főbb szerepeket több színész és színésznő között megosztani. Az viszont merőben új (és több mint vitatható) ötlet volt, hogy sok helyen a szereplők megnevezése is elmaradt. Talán úgy gondolhatta a rendező, hogy a fiatalok könnyebben befogadják majd a művet, ha nem terhelik meg gondolko-

dásukat olyan ismeretlen nevekkal, mint Robespierre, Platón, Luther vagy Michelangelo.

Egy korábban tavaszra tervezett programra is nyáron, június 25-én került sor. Alsósztrégován ekkor rendeztek ünnepséget abból az alkalmából, hogy felújították a kastély parkját. Ennek eredményeként mostantól már egy esős időben is könnyen járható gyalogút vezet a kastélytól a síremlékig.

Ősszel azonban több érdekes esemény is történhetett volna. Miután Szikora János rendezésében Székesfehérváron a Vörösmarty Színház még 2018-ban bemutatta *Az ember tragédiája 1.0-át* (vagyis az eredeti művet), 2020-ban megszületett *Az ember tragédiája 2.0* is. Annak rendje és módja szerint előbb a könyvet adta ki a Kossuth Kiadó, amelynek Darvasi László, Márton László, Tasnádi István és Závada Pál volt a szerzője, majd szeptember 12-én ismét a Vörösmarty Színház közönsége láthatta volna az új műnek (amely az eredeti folytatása kívánt lenni) az ősbemutatóját Szikora János, Hargitai Iván, Horváth Csaba és Bagó Bertalan rendezésében. Ez utóbbi rendezés végül elmaradt, de a könyv valóban megjelent. (A Libri internetes kínálatában szerepel.)

Szeptemberben a Madách-kedvelőknek azért lehetett némi hiányérzetük: a közmédia figyelmét a jelek szerint elkerülte a Magyar Dráma Napja, pedig a korábbi években az öt perces vagy annál hosszabb híradásokban legalább egy mondat erejéig helyet szorítottak az eseménynek. Most (ha netán meg is említették a több tucat hírműsor valamelyikében) a híradások többségéből ez az ünnep kimaradt.

Idén is megjelent egy újabb *Tragédia*-fordítás, Jitka Rožňová tolmácsolásában. Bemutatójára az október 2-ára tervezett alsósztrégovai megemlékezésen került volna sor, a fordítónővel folytatott beszélgetés keretében. Végül az egész rendezvény elmaradt, mivel a pozsonyi kormány szeptember 29-ei döntése (a járvány kedvezőtlen alakulása miatt) október 1-jétől megtiltotta a tömegrendezvények, köztük a kulturális rendezvények megtartását. Az átültetés azonban minden bizonnyal elkészült. Ez tehát (Pavol Országh-Hviezdoslav, Fra Makarius és Ctibor Štítnický munkája után) a negyedik szlovák fordítása a fő műnek.

Leszek Éva illusztrációit is Alsósztrégován lehetett volna megtekinteni, de ez is elmaradt.

Augusztus 22-én elhunyt dr. Árpás Károly, aki 1995-től sok éven át rendszeresen eljött közénk, és előadásokat is tartott. Lelkesedése másokat is magával ragadott. Felesége is számos alkalommal volt előadó, sőt, egy alkalommal a fia is, emellett sikerült iskolájának több tanárát is megnyernie, akik sok éven át velük együtt érkeztek a rendezvényeinkre Szegedről.

Idén az előző évhez képest a pénzügyi gondjaink mérséklődtek. Szeged Város Önkormányzata, továbbá a Petőfi Irodalmi Ügynökség Kárpát-medencei Igazgatósága is támogatta a rendezvényünket.

2020-ban három kötetel gyarapodott a Madách Könyvtár: előbb a *Költemények III.*, a versek befejező kötete jelent meg, majd *Az ember tragédiája ősbemutatója a sajtó tükrében* c. összeállítást, végül a *XXVII. Madách Szimpóziumot* adtuk ki.

1. A *Tragédia* színeiről

Székely László

„Négy ezredév után a Nap kihűl.” A kozmológiai dimenzió szerepe *Az ember tragédiájában*

*Óh mondd, óh mondd, minő sors vár reám:
E szűkhatáru lét-e mindenem?
(Az ember tragédiája, XV. szín – Ádám)*

*Ha percnyi léted súlyától legörnyedsz,
Emel majd a végtelen érzete.
(Az ember tragédiája, XV. szín – az Úr)*

*„Egész művem alapeszméje az akar lenni,
hogymint az ember Istentől elszakad, s ön-
magára támaszkodva cselekedni kezd: az
emberiség legnagyobb s legszentebb eszmé-
in végig egymás után cselekszi ezt.”
(Madách Imre Erdélyi Jánoshoz
1862. szeptember 13-án)*

I.

Előadásomban a mű kozmológiai dimenzióját vizsgálva *Az ember tragédiája* azon értelmezéséhez kívánok adalékkal szolgálni, melyet a Prohászka Ottokár által képviselt elutasító elemzéssel szemben¹ annak igenlő keresztény olvasataként jellemezhetünk. Ennek során a „keresztény” jelzőt hittani jelentésénél tágabb értelemben használom: ugyanúgy beleértem a kantianus istenfogalom jegyében megfogalmazódó valóságosságot, mint a kereszténységnek elsősorban az őszökvetségre koncentráló, s ezért a hagyományos kereszténységnél a zsidó vallási tradícióhoz közelebb álló fölfogását, vagy például az unitárius hitet. E tágabb értelemben vett keresztény értelmezési irányzatban belül a hitvallás jegyében olvasta és értelmezte a *Tragédiát* többek között Ravasz László,² Sík Sándor,³ Nagy László,⁴ míg Máté Zsuzsanna a kantianus etikán és istenfogalmon nyugvó értelmezés lehetőségére hívja föl a figyelmet.⁵

II.

Maga a csillagászati-fizikai kozmológia három helyen jelenik meg a *Tragédiában*:

1. Elsőként Kepler-nél szerepel kifejezett módon e tárgykör, ám csupán két apró megnyilatkozásban. Madách ugyanis a Kepler-színekben a kepleri tudomány helyett inkább a tudományos tevékenysége és lelkiáll-kata tekintetében erősen átköltött „madáchi Kepler” vívódásaival, az őt körülvevő udvari élettel, illetve – a tizedik színben – a tudomány jövőjével foglalkozik, s eközben egyenesen visszájára fordítja a matematikai csillagászat terén elért eredményeire kifejezetten büszke történelmi Kepler tudósi öntudatát.⁶ A bolygómozgások püthagoreusi matematikai harmóniája, mely mellett a német tudós szenvedélyesen elkötelezte magát, és melynek megelégedésben sikerrel járt, csupán egyetlen, tartalmilag szegényes sorban jelenik meg, s ráadásul azt Kepler nem is tudni vágyó tanítványának, hanem tőle pénzt kérő házastársának hozza szóba:

Hisz nékem nem kell semmi a világon,
Csak az éj és tündöklő csillaga,
Csak a szférák titkos harmóniája [...]

Mármint az első két sor nyilván semmit sem mond a kozmológiáról, sem a kepleri tudományról, hiszen ha Kepler esetleg gyönyörködött is az éjszakai csillagos égből, tudományosan a bolygómozgások matematikai szabályai érdekelték, s csillagászati megfigyeléseket csupán a célból végzett, hogy a Tycho de Brahe-től örökölt gazdag adatbázist matematikai vizsgálódásai számára kiegészítse.

E kifejezetten kepleri tematika mellett még egy kozmológiai tartalmú megnyilvánulás található a Kepler-színekben: az előbb idézett kijelentését megelőzően Kepler a csillagjóslás hamis voltáról beszél feleségének. Bár ez is kozmológiai vonatkozású, hiszen elutasítja azt a világképet, mely szerint a bolygócsillagok pozíciója befolyással bír a földi eseményekre, ám ennek csak egy olyan korban volna kozmológiai-tudományos üzenete, melyben ez az elképzelés tudományként vagy elterjedt közvélekedésként jelen van. Csakhogy a XIX. században az asztro-

lógia már régen áltudománynak számított, s a *Tragédia* összefüggésében ezért e témakör megjelentetésének elsősorban társadalmi és morális célja van: azt illusztrálja, hogy az emelkedett lelkületű, eszményei jegyében élő és tevékenykedő – az adott konkrét esetben a szférák harmóniáját kutató – személyiséget és működését a tömegember képtelen értékelni, s ezért az előbbi megélhetése érdekében kénytelen meggyőződésével ellentétesen cselekedni.

A csillagjósásra vonatkozó ezen soroktól eltekintve tehát a Kepler-jelenetekben egyedül a szférák harmóniájára utaló sor érinti a kozmológiát, és ez a történelmi Keplerre gondolva nyilván föltűnő aránytalanság. Mégis, a *Tragédia* szövegösszefüggésébe helyezve ez az apró utalás is jelentőséggel bír: itt Madách a kozmoszt a földi élet gyarló, disszonáns valóságával szemben álló, a földön csak áhított harmónia hordozójaként jeleníti meg. A Kepler-jelenet kozmológiai mondanivalója, hogy a földi életben csalódott – vagy azt az eszmék világával szemben korlátoznak érző – ember e kozmosz felé fordulva vigaszt nyerhet és fölemelkedhet az őt körülvevő valóság közönségességéből.

2. Az úrjelenetben a kozmikus tér szintén a földi világgal szembeni alternatívaként adódik, de itt már nem az emberiség történelméről és a földi materiális valóságtól elforduló ember tevékenységének tárgyaként, hanem jobb világok lehetőségét ígérő élettérként, ahová a földi életből kiábrándult, de eszményeit földni nem kívánó Ádám menekülni kíván. A jelenet paradoxonja, hogy miközben Ádám az emberi világot kívánja elhagyni, kiábrándultsága éppen abból fakad, hogy ő maga nem sorsáért aggódó, az emberi nem boldogulását látni kívánó szenvedélyes emberi lény. Ezért a befejező jeleneteket hatásosan előkészítő szerkezeti megoldás, hogy e menekülési kísérlet során egy transzcendens erő – a Föld szelleme – figyelmezteti Ádámot törekvésének kilátástalanságára, hiszen ily módon e szín már kifejezetten az emberi létezés transzcendens dimenzióját hangsúlyozó befejező szín felé mutat.

Nem tudni, hogy Madách e szerkezeti funkción túl mennyire kívánt filozófiai-gondolati tartalmat is közvetíteni e jelenettel, de az közvetve három ilyen is hordoz. Egyrészt arra figyelmeztet, hogy az ember nem menekülhet el ember mivolta elől: vállalnia kell sorsát. Másrészt a színben az emberi életnek az az elvághatatlan köteléke jelenik meg művészi

formában, mely őt Földhöz köti. Természetesen itt elsősorban nem fizikai-biológiai kötöttségről van szó, hanem az emberi mivolt, az emberi önidentitás alapvető mozzanatáról: a Földtől, és a kisbétűvel írt „föld”-től, azaz a legáltalánosabb értelemben vett földi világtól való elszakadással az ember talajtalanná-gyökértelenné válik, önazonossága sérül. E gondolati tartalom megelőlegezi Heidegger késői műveinek egyik vezérmotívumát, de jelen van Tarkovszkij *Soláris* című filmjében is. Harmadrészt, a Föld elhagyásának ádám kudarca arról is szól, hogy az eszményeit megvalósítani kívánó személy saját önazonosságában semmi-sül meg, ha elfordul nemének történelméről: a Föld szelleme Ádámot ön-önmaga megtagadásától és ember-mivoltának megsemmisülésétől menti meg.

3. Fontos ugyanakkor, hogy a kozmikus menekülési kísérlet e kudarca csak egy újabb kozmológiai elképzeléssel, a Nap kihűlésére vonatkozó természettudományos elméletnek a műbe történő beemeléssel nyeri el maradéktalan értelmét, és kapja meg dramaturgiai funkcióját. Konkrétan: e kudarc csupán azáltal válik teljessé, hogy Ádám visszatérése után olyan földi-emberi állapotot talál, mely alapvetően különbözik az összes korábbi történelmi színtől. Az eszkimó fagyos világával szembe-sülve immáron minden korábbi személyes élménytől, szubjektív kiábrándulástól függetlenül, objektív módon elveszíti értelmét az emberiség jövőjével kapcsolatos minden illúzió és remény. S ez az állapot éppen a Nap kihűlésének, azaz egy kozmológiai folyamatnak – tehát nem az ember erkölcsi gyarlóságának – következménye: e nem emberi eredetű, mintegy az ember „feje fölött” lezajló, személytelen és értelmetlen kozmológiai folyamat rideg kérlelhetetlensége miatt jelenik meg az eszkimó világa végletesen reménytelenként.

Az eszkimó szín mindennek következményeként sajátos, egyedi jeleget és hangsúlyt kap. S nem csupán azért, mert az előbbieket szerint egy rideg, értelmetlen, a földi élet fölött álló személytelen kozmológiai folyamatnak kiszolgáltatva, annak függvényeként mutatja be az emberiség sorsát. Azáltal is, hogy csak ez a kozmológia teszi végletessé a *Tragédia* pesszimista oldalát, és az emberiség egész addigi tragédiabeli története csak e mozzanat által ruházódik föl azzal a végtelen kilátástalansággal és reménytelenséggel, melynek fényében a „Küzdj és bízva bíz-

zál” végső akkordja teljes értelmét elnyerheti. Az eszkimó színnek ez az egyedisége és kitüntetett szerepe – legalábbis tudomásom szerint – mindeddig elkerülte a Madách-irodalom figyelmét, vagy legalábbis nem kapott elegendő hangsúlyt általa. Így jelen írásomban a *Tragédiá*-ban jelen lévő három kozmológiai mozzanat közül a továbbiakban ezzel kívánok foglalkozni.

III.

Az előbbiek értelmében tehát Madách *Tragédiájában* az eszkimó szín olyan végkifejletként adódik, melyben teljesen *közömbös*, hogy az ember történelme során milyen eszmények és erkölcsi normák szerint élt, vagy milyen eszményeket és erkölcsi normákat tagadott meg. Továbbá e tekintetben az sem róható föl számára, hogy nem volt képes önmaga megmentése érdekében olyan eljárásokat kidolgozni, melyek segítségével a Nap melegét pótolhatná.

De vajon milyen más lehetőség nyílhatott volna Madách előtt arra, hogy egy ilyen dramaturgiailag nagy hatású jelenettel készítse elő a *Tragédia* befejezését, ha nem fordul a kozmológia felé?

Lehetséges megoldásként Ádám a Földre visszatérve szembesülhetne azzal, hogy egy utolsó, nagy háború elpusztított minden földi életet, s az eredetileg színes, életteli bolygóból csupán üres, sivár kozmikus égitest maradt. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen állapot is hatékonyan készíthetné elő a *Tragédia* befejező jelenetét és a művet lezáró isteni szavakat. Ám az e szavakkal föloldandó feszültség ekkor két okból sem volna oly éles, mint a *Tragédia* tényleges cselekményében.

Egyrészt ez esetben Ádám azzal szembesülne, hogy az emberiség önmagát pusztította el, azaz felelőssé tehető megsemmisüléséért. Elpusztulása mintegy erkölcsi bűnhődésként jelenne meg. Ennek jegyében pedig a „Küzdj és bízva bízzál” szövege értelmezhető volna úgy is, mint amelyben az Ur Ádámot az emberben – tehát dramaturgilag tekintve saját utódaiban, még konkrétabban az Éva méhében már megfogant gyermek leszármazottjaiban – való bizalomra szólítja föl. Arra, hogy ne adja föl teljesen a reményt őket illetően, és bizzon abban, hogy a Lucifer

által bemutatott vízió ellenére mégsem fogják magukat és a földi életet önmaguk által elpusztítani. *Másrészt* egy ilyen jelenetben az üres Föld nem válhatna ki oly sokkoló hatást Ádámban és a nézőben, mint az általa elkorcsosult, és ezen állapotuk miatt *már felelőssé sem tehető*, de valamiképpen mégiscsak még mindig emberi lényekkel való szembesülés.

Szintén nem kozmológiai megoldás lehetett volna Madách számára az, ha az emberi egyedek elkorcsosulását az ember erkölcsi fogyatékoságából fakadó nem megfelelő tevékenységből – például szintén háborúból vagy a falanszter világára válaszként fölülkerekedő élvhajzás, hedonista életmódból – származtatja. Ám a Nap kihűlése miatti emberi állapottal való szembesülés többek között azért is megrázó, mert tudjuk: ez csak a kezdet, hiszen a kihűlés kozmikus folyamata nem fog megállni, a Föld felszíne tovább fog jegesedni, és egy olyan jövő körvonalázódik, melyhez képest még az eszkimó-állapot is paradicsominak tűnik. Ha maga a kozmosz nem tenné ilyen végzetszerűvé az emberiség sorsát, mindig maradna remény a körülmények javulására, illetve arra, hogy az elkorcsosult emberi egyedekben még föl villanhat olykor egy-egy erkölcsi szikra, és ez tápot adhat arra, hogy elinduljon a fölemelkedés útján. Így a „Küzdj és bízva bízzál” ekkor is értelmezhető volna az ember iránti bizalomra való föl szólításként, mert még ekkor is megmaradna annak reménye, hogy Ádám utódjai nem lavírozzák bele magukat egy ilyen állapotba, vagy ha mégis, abból még fölemelkedhetnek.

Csupán a kozmosz kérlelhetetlenségének – a földi élethez szükséges kozmikus környezet elkerülhetetlen megsemmisülésének – megidézése adhatott Madách számára olyan dramaturgiai eszközt, melynek révén a maga teljességében előkészíthette és megalapozhatta a befejező isteni szavakat. Csak ezáltal költethetett meg olyan jelenetet, melyben az emberi nem jövőjébe vetett remény minden értelmét elveszíti, és Ádám álombeli történelmi Odüsszeiájának utolsó állomása – Máté Szuzsanna szavaival – „a morális-történelmi ember végpontja”-vá, „az emberiség halálra ítéltettségé”-vé válik.⁷

IV.

De honnan ered ez a kihűlési hipotézis, és mi a mélyebb értelme annak, hogy megjelenik Madách *Tragédiájában*?

Köztudott, hogy Madách korában már teret nyert az az elképzelés, hogy a Nap melege, sugárzó energiája az idők folyamán kimerül.¹ Madách nyilván találkozott ezzel az elképzeléssel, amely megfelelő lehetőséget adott neki arra, hogy a történelmi színek sorozatát meggyőző módon lezárja, és ezáltal Ádám öngyilkossági szándékát hatékonyan előkészítse és egyben megalapozza. De szintén e kozmikus hipotézis beemelésével kaphatott megfelelő hangsúlyt Éva várandósága, majd a művet lezáró isteni szózat, amelyek nélkül Madách *Tragédiájának* egésze értelmét veszítené.

De csak ennyiről – egy szerencsésen adódott természettudományos hipotézisről és annak zseniális irodalmi alkalmazásáról – volna szó?

Nem tudhatjuk, hogy Madách csupán dramaturgiai fogásként, vagy esetleg a Nap kihűlésére vonatkozó elképzelés által kiváltott érzelmi megdöbbenésétől motiváltan emelte-e be e kozmológiai dimenziót művébe, és jutott-e el ezáltal az eszkimó szín kidolgozásához, vagy esetleg ennél tudatosan többre gondolt. Ám megoldása – a szóban forgó természettudományos hipotézis megjelenése a *Tragédiában* – akár tudatosan, akár tudattalanul, új és jelentős gondolati elemet adott hozzá művéhez. Ezzel ugyanis alkotását az újkori európai gondolkodástörténet egyik meghatározó tendenciájával hozta kapcsolatba, s művével egyúttal választ is adott arra a problémára, amelyet ez a gondolkodástörténeti tendencia fölvetett.

Az az elképzelés ugyanis, hogy a csillagokból kisugárzott fény és meleg mennyiségében jól meghatározott fizikai készletből származik, és ezért kimerülhet, markáns módon először az újkori világszemlélet és filozófia egyik kulcsszemélyiségének, Descartes-nak kozmológiájában fogalmazódott meg.⁹ Ám nála még csak a forró égitestek egy része sötétül el az idő múlásával, míg a csillagok jelentős része folyamatosan sugárzó marad, ugyanis ezeknél – itt nem részletezhető geometriai okok miatt – a kisugárzott fény- és hőrészekék folyamatosan pótlódnak új részecskék beáramlásával.¹⁰ A kartézianus Fontenelle *Beszélgetések a*

világok sokaságáról című nagyhatású természetfilozófiai népszerűsítő művében viszont már a Nap szükségszerű kihűléséről, és a földi élet szükségszerű pusztulásáról van szó,¹¹ amely elképzelés napjainkra természetfilozófiai hipotézisből tudományos előrejelzéssé vált.¹² Igaz, e folyamat tudományos leírása azóta jelentősen módosult: eszerint a biológiai evolúció mértékskálájára tekintve talán még fölfogható időbeli távlatban, néhány százmillió év múlva a Nap fölforrósodása következtében a Földön 50° C körüli lesz az átlagos hőmérséklet, s ez már akkor a fejlett növényi és állati élet elpusztulását eredményezheti, míg kb. 2-3 ezermillió év múlva középponti égitestünk egészen a Földre távolul ki, és ennek nyomán bolygónkon sok száz fokos forróság keletkezik majd, légkör és vízkészlete elillan.¹³ Így tekintve az eszkimó színben nem egyszerűen egy adott, konkrét korabeli természetfilozófiai hipotézis jelenik meg, hanem általában egy olyan – konkrét részleteiben a mai elképzelésektől különböző, de végső tartalmában velük azonos – kozmológiai világkép, melyben az emberiség egy iránta közömbös, minden értelem nélküli, az emberi létezés föltételeit ugyan átmenetileg biztosító, de azokat azután – szintén minden értelem nélkül – elpusztító kozmosszal áll szemben.

Ez a kozmosz azonban nem egyszerűen a természettudomány, hanem a minden transzcendenciát tagadó újkori természettudományos materializmus és ateizmus kozmosza. A valódi filozófiai kérdés ugyanis nem az, hogy el fogja-e pusztítani e kozmosz a földi bioszférát vagy sem, hanem az, hogy az evilági természeti és emberi valóság hordoz-e valamely rajta túlmutató transzcendens értelmet, és ha igen, akkor e transzcendens értelem relációban áll-e az emberiséggel és értelmet ad-e az emberi életnek. A keresztény vallás egy ilyen gondviselő transzcendenciába vetett hiten alapul, s a természettudomány kozmosza csak akkor jelenik meg rideg és közömbös kozmoszként az ember számára, ha tagadja e gondviselő transzcendenciát, azaz ha e kozmoszt az ateista-materialista világkép jegyében értelmezi.

Az eszkimójelenet ennyiben a természettudományos materializmusnak, azaz nem a természettudománynak magának, hanem egy természetfilozófiai világképnek kilátástalanságát illusztrálja, s mint ilyen, nemcsak a jövőről szól. Mert e világképben az emberiséget jövőjében

elpusztító kozmosz már itt és most, a jelenben is közömbös és értelem nélküli. Jóllehet, még biztosítja az ember kozmikus életföltételeit, de ezt már most is minden cél és értelem nélkül teszi: teljesen közömbös számára, hogy éppen lehetővé teszi-e az emberi életet vagy elpusztítja azt. Aki számára így jelenik meg a világ, annak nem marad más választása, minthogy élvezni a jelen természeti-biológiai örömeit, ami elfedheti előle, de nem szüntetheti meg számára azt a tényt, hogy világképe szerint egy ugyanolyan értelem nélküli, csak éppen még barátságos kozmikus környezet veszi őt körül, mint Madách eszkimójának értelem nélküli, közömbös kozmosza. Nemcsak késői leszármazottjainak életét fenyegeti e kozmosz. Élete abban az értelemben már most is reménytelen és kilátástalan, hogy életének mélyebb, a pillanatnyi örömök keresésén túlmutató – a madáchi értelemben vett „szűkhatáru lét”-et meghaladó – értelmét transzcendenciamentes világában nem találhatja.

A transzcendenciát tagadó materializmus tehát elsősorban nem azért nyújt kilátástalan világképet, mert a tudomány a földi bioszféra kérlelhetetlen elpusztulását jelzi előre. *A helyzet éppen fordított*: ez a tudományos előrejelzés azért kap a transzcendenciát tagadó világkép jegyében megrázó és egyben minden reményt kioltó tartalmat, mert e világkép kozmosza már eleve nem lehet értelem és remény forrása, és *az ember nem más benne, mint egy értelem és cél nélküli komplexum értelem és cél nélkül létrejött kreatúrája*. Igaz, minden transzcendencia híján ez az ember a világegyetem urának képzelheti magát, de éppen Madách falanszter- s eszkimó színe (s ugyanígy a fölforrósodó Földre vonatkozó mai természettudományos előrejelzés) arra figyelmeztet, hogy ez az uralom csak átmeneti, s illuzórikus. Azt, hogy Madách e tekintetben mennyire aktuális, bizonyítja, hogy bár az elmúlt másfél évszázadban az emberiség fantasztikus eredményeket ért el a természet saját céljaira történő fölhasználásában, továbbra is kiszolgáltatott maradt a kozmikus folyamatokkal szemben: például egy kisbolygó bármikor véget vethet történelmének.

A gondviselést hordozó transzcendenciában való hit persze együtt jár annak tudatosulásával, hogy az ember csak részben ura saját sorsának. Ám megnyitja a reményt, hogy véges élete talán mégsem teljesen értelem nélküli. Nem arról van szó tehát, hogy e hit megváltoztatja a ter-

mészettudományt, vagy másnak mutatja a természetet, mint amiképpen azt a tudomány leírja, hanem arról, hogy azt e transzcendenciából származtatva olyan értelmet rendel hozzá, amelyet maga a természettudomány sohasem tárhat föl benne. Egy olyan értelmet, amely mindig átláthatatlanul titokzatos marad, de amely reményt adhat, hogy az életnek a pillanatnyi természeti örömök keresésén túlmutató értelme van, és ezen pillanatnyi örömök nem hedonista, nem élvezet, nem öncélú élvezetének is az időleges jóérzésnél mélyebb tartalmat ad.

V.

Bár tanulmányunk szempontjából nincs jelentősége, de filológiai érdekes kérdés, hogy milyen forrásokból jutott el Madáchhoz a Nap kihűlésének természettudományos hipotézise. Andor Csaba fölhívta a figyelmemet arra, hogy a „Hétköznapi történet” című Madách-elbeszélésében – a forrás megjelölése nélkül – az író egy természettudományos elméletet idéz „a természet lassú, de következetes egyenlítési törekvéseiről”. Ez az elmélet a Föld felszínének és a bioszférának szükségszerű leépüléséről, gazdag változékonyságának elsivárosodásáról mint természeti törvényszerűségről szól, és ezt a víziót azután Madách (vagy már eredeti forrása?) az emberiség történelmére, a kultúrára, a művelődésre, s különösképpen a kiemelkedő személyiségek fokozatos „kihalás”-ára is kiterjeszti.¹⁴ Kifejezetten érdekes elmélkedésről van itt szó, mely egyrészt arról tanúskodik, hogy a termodinamika ekkor még alig ismert, és az entrópia fogalmát még nem használó II. fő tételének jóval későbbi, a hő eloszlásának kiegyenlítésén túl a természetben belüli rendezett szerveződések szükségszerű lebomlását is állító értelmezéséhez hasonló elképzelések már ekkor is jelen voltak a közgondolkodásban. (Az úgynevezett „hőhalál elméletét”-t William Thomson – a későbbi Lord Kelvin – csak 1862-ben fogalmazta meg,¹⁵ míg az entrópia fogalmát Clausius 1865-ben vezette be, így ezek nem hathattak sem Nendtvich alább említésre kerülő cikkére, sem Madách *Tragédiájára*.) Másrészt Madách itt egy olyan korhangulatot jelenít meg, amely megelőlegezi Nietzsche későbbi filozófiájának életérzését, amennyiben az újkor alap-

vető sajátosságának tekinti az emberi élet általános elszürkülését, a kiemelkedő egyéniségek eltűnését, és az egyén megkülönböztethetetlen, közömbös „tömegember”-ré történő nivellálódását.¹⁶ Végül figyelmet érdemel ez a Madách-szövegrész azért is, mert már akkor igen érzéketlenül hívja föl a figyelmet az ember környezetromboló tevékenységére – másfél évszázaddal későbbi korszakunk egyik fő problémájára. Ugyanakkor nincs benne szó végleges pusztulásról, hanem csupán „a kitűnőnek, erőteljesnek a közepszerűségbe olvasztása”-ról és a különbségek nivellálódásáról. S főképpen nincs szó benne a Nap kihűléséről.

Kézenfekvően adódik ugyanakkor, hogy Alexander Humboldt *Kosmos*-a felé forduljunk, hiszen az a kor népszerű enciklopédikus természettudományos munkája volt, s a visszaemlékezések szerint Madách kedvenc olvasmányai közé tartozott.¹⁷ Csakhogy Madách könyvtárában csupán az 1845-ben kiadott első és az 1847-ben megjelent második kötet volt megtalálható,¹⁸ és semmi információ sincs arról, hogy vajon valaha is kezébe került volna-e a műnek a kor csillagászati-kozmológiai ismereteit tárgyaló harmadik kötete. Nem is beszélve arról, hogy bár e harmadik kötetben Humboldt megemlíti a Nap sugárzóerejében bekövetkező ingadozások hatását a földi klímára,¹⁹ ám egyáltalában nem fogalmaz meg benne olyan konkrét és kérlelhetetlen hipotézist a Föld jövőjével kapcsolatban, mint amivel a *Tragédiában* szembesülünk.

Bár nem kapcsolódik szorosan témánkhoz, de mivel Madách művének az értelmezésére is kihat, röviden megemlíti: ha volt is „göttingai paradigma”, és az nem csupán megköltött mítosz, mely a német gondolkodásnak a mechanikus szemlélettel szembeni XVIII. századi általános ellenérzését és a későbbi német romantikus természetfilozófiát értelmezi át tudományos paradigmává, s köti egy meghatározott helyhez, akkor is erős kétségek fogalmazhatóak meg Békés Vera azon állításával szemben, hogy Humboldt e műve, mely sok száz oldalon sorolja föl a kor tudományos szellemiségét tükröző empirikus-pozitivist tudományos elképzeléseket, ehhez a paradigmához volna sorolható.²⁰ Igaz, címe és törekvése a természettudományos tudás egyetlen nagyszabású alkotásba történő összefoglalására kifejezetten a német romantika szellemiségét idézi, mint amiképpen a német tudós intenzív érdeklődése a mágnesesség és a vulkanizmus iránt szintén a megelőző korszak német természet-

filozófiáinak hatását mutatja, ám Humboldt tartalmilag éppen hogy demitizálja és „deromantizálja” a természetet. A *Kosmos* két korszak határára állva egyensúlyoz, s míg a tényszerű természettudományos ismeretek tekintetében eljegyezte magát az új tudományos korszakkal, a filozófia területén még az előző évtizedek német hagyományát szeretné megőrizni.²¹

Visszatérve Madáchra: igen valószínűtlen tehát, hogy a *Tragédia* eszkimójelenete Humboldt műve nyomán fogalmazódott volna meg a költőben. Más források – így Horváth Károly, az általa hivatkozott, de meg nem nevezett „Madách-kutatók”²² és S. Varga Pál²³ – szerint viszont Madách Nendtvich Károlynak a Föld jövőjével foglalkozó, 1851-ben megjelent írásából ismerte meg a Nap kihűlésének elméletét – és ebben valóban szerepel is az.²⁴ Sőt, ha helyes e szerzők állítása, és Madách valóban olvasta ezt az írást, akkor szinte bizonyos, hogy ez – vagy más források mellett döntő módon ez is – ihlette őt az eszkimó szín kidolgozására. Nendtvich ugyanis a meleg égövektől a sarkvidék felé haladva érzékelteti a Napból érkező éltető meleg megfogyatkozásának földtani és biológiai következményeit, és a Nap sugárzó erejének fokozatos csökkenése nyomán bekövetkező, az egész Földre kiterjedő változásokat mint a sarkkörön túli vidékek mai állapotának fokozatos dél felé húzódását írja le.²⁵ Mi több, bár általános természettudományos értekezésről van szó, arról is vizionál, hogy a lehűlés-eljegesedés valamint a bioszféra elszegényedése nyomán az emberiség „a természet örök törvényének hathatós parancsára” fokozatosan „leszálland” öntudata és művelődése magas tetőpontjáról, „míg elvégre egészen kimúlik a földről”.²⁶ Ádámnak kívánsága az eszkimó szín elején:

Oda vezess, hol pálmafák virulnak,
A napnak, illatoknak szép honába,
Holott az ember lelke, erejének
Öntudatára fejlődött egészen. –

még stilisztikailag is a Nendtvich-féle fejtegetés visszhangzásának tünik.²⁷

Ám mindezzel kapcsolatosan fölvetődik egy kérdés: Nendtvich több ezermillió év távlatról ír, és amellett érvel, hogy a földfelszíni geológiai és éghajlattani folyamatok nem fogják „megvárni” e beláthatatlan messzeségű jövőt, hanem lebontó-pusztító tevékenységük jóval előbb elvezet az élet földi föltételeinek – s ezáltal magának a földi életnek – megsemmisüléséhez.²⁸

Horváth Károly úgy oldja meg az idői dimenzió e problémáját, hogy úgymond, Madách (éppen Nendtvich földtörténeti elemzései alapján) több földtörténeti korszakot is beiktat a londoni szín és a falanszter szín közé.²⁹ Ez azonban nonszensz. Mégpedig elsősorban azért, mert ahogy Madách műve nem történelmi, úgy nem is földtörténeti tándráma vagy tanszínmű. A *Tragédiának*, mint költői-irodalmi alkotásnak, jellegéből következőleg nincs szüksége a történelmi színek közötti történeti időre, és erre Madách egyáltalában nem is utal: csupán a színek közötti sorrendnek, az egymásra következésnek van jelentősége. Ezen pedig az sem változtat, hogy a londoni színig történelmi ismereteink alapján automatikusan kitöltjük a hézagokat, mivel ez másodlagos a mű esztétikai és gondolati befogadásában. Ez pedig különösen igaz a londoni szín és a falanszter szín közötti időtartamra: szükségtelen, hogy azt geológiai, földtörténeti vagy csillagászati okoskodások által konkréttá tegyük – sőt szerintünk ez éppen a Tragédia irodalmi műként történő megközelítésének mondana ellent.

Ám a több ezermillió év hosszúságú történelmi korszak elteltének föltételezése e két szín között egyébként is értelmetlen volna. Ha ugyanis egyszer a műnek ezt a racionális-természettudományos megközelítést választjuk, e megközelítésben az ezermilliónyi időtávlat miatt a falanszter szín már eleve irracionálissá válik. Hiszen a néhány százmillió év hosszúságú múltbeli földtörténeti korszakok közötti változások ismeretében Nendtvich értekezését követve ésszerűbb volna azt föltételezni, hogy a földi felszín ennyi idő alatt már oly erősen megváltozik, hogy megszűnik rajta a fejlettebb élet lehetősége. Továbbá, ha arra gondolunk, hogy a korakőkorszaki ember csupán pár millió évvel ezelőtt élt, teljesen valószínűtlen, hogy pár ezer millió év eltelte után – amennyiben ennyi idő múltán mégiscsak élnének leszármazottjaink – az akkori társadalom akár antropológiai, akár kulturális értelemben folytonos vol-

na a mai emberrel, s egy olyan, tipikusan a XIX. században megfogant konstrukció, mint a falanszter, bármi értelemmel is bírna számára. Végül az időskála ilyen konkretizálása már csupán a falanszterben megjelenő Platón, Luther és Michelangelo miatt is ellentmondana a madáchi mű szellemének.

Mindennek ellenére nem zárható ki, hogy Madách nemcsak dramaturgiai okok miatt választotta – műve költői-irodalmi jellege miatt indokoltan és megalapozottan – a négyezer éves jövőt, hanem valahol találkozhattott hasonló értékkel. Heilbronn városi orvosa, Julius Robert Mayer, az energiamegmaradás törvényének első megfogalmazója 1848-ban – a szakfórumok elutasítása miatt saját költségén – kiadott egy könyvecskét, melyben a Nap jövőjével foglalkozott,³⁰ s ebben (igaz, csupán azért, hogy azonnal el is vesse később kifejtendő meteorhipotézise³¹ jegyében) fölvetette annak lehetőségét, hogy a Nap tisztán kőszénből áll, és e kőszén elégetéséből származik energiája.³² Ha viszont ez így lenne, érvel Mayer, a Nap sugárzó életperiódusa nem volna több 46 évszázadnál³³ (azaz 4.600 évnél), és ez már az akkori geológiai és történelmi ismeretekkel sem volt összeegyeztethető. Mivel mind a Mayer (és később Joule) által megfogalmazott megmaradási törvény, mind Mayer most hivatkozott munkája az 1850-es évtizedben vált ismertté és elismertté, lehetséges, hogy Madách ezen időszakban valahol találkozott ezen érték négyezerre kerekített változatával, vagy ő maga kerekítette azt négyezerre. Annál is inkább lehetséges ez, mert a *Scientific American* 1863-ban „A tudósok kételkednek abban, hogy a Nap valóban izzó kőszén volna” szenzációt sugalló címmel³⁴ közzétett egy ismertetést, melyben minden további hivatkozás nélkül szintén megjelenik a kőszén-föltevés, és ehhez a Mayer-féle érték fölfelé kerekített változata, az ötezer éves időtartam rendelődik. Jóllehet, a kőszén-nap elképzelése sohasem vált komoly csillagászati hipotézissé, ám e cikk címe alapján úgy tűnik, hogy az 1850-es években és az 1860-as évek elején valamilyen formában mégiscsak jelen lehetett a közvélekedésben.

Összegezve, ha bizonyítható, hogy Madách valóban olvasta Nendtvich szóban forgó írását (ami igen valószínű), akkor minden okunk megvan annak föltételezésére, hogy az eszkimó szint – esetleg más, kiegészítő olvasmányok mellett³⁵ – e tanulmány inspirálta, míg annak eldön-

tése, hogy a „négyezer év” irodalmi konstrukció-e csupán, vagy Madách valahol találkozott ezzel a köszén-nap tudományosan elutasított hipotéziséből adódó értékkel, bár filológiai szintén érdekes, de csupán másodlagos kérdés.

VI.

Ádám tehát az eszkimó színben minden látszat ellenére nemcsak és nem elsősorban az emberi nem megrázó lehanyatlásával szembesül, hanem egyúttal az újkori materializmus transzcendenciát tagadó világképének rideg, közömbös, értelem nélküli világegyetemével is. Beszédes, hogy az ezt következő jelenetben éppen újra a keresztény Istennel, azaz egy – a természetnél nagyobb, eredendőbb, és az ember sorsa iránt érzéssel bíró – transzcendens hatalommal áll szemben, s Éva várandóságáról tudomást szerezve e transzcendens, a kozmosz közömbösségével szemben az emberiség iránt affinitással bíró hatalom előtt hullik térdre:

Uram, legyőztél. Ím, porban vagyok.
Nélküled, ellened hiába vívok:
Emelj vagy sújts, kitárom keblemet.

Mint amiképpen jelentősége van annak is, hogy Isten maga is a jövőt firtató, a mindentudásra irányuló törekvéssel szemben a gondviselésben való hitre szólítja föl Ádámot. Mert a *Tragédia* tulajdonképpen gondolati ívét és valós történetét az Ádámot útjára bocsátó feddő isteni szózat és a transzcendens gondviselés befejező ígérete közötti esemény-sor írja le.

Ádám, Ádám! elhagytál engemet,
Elhagylak én is, lásd, mit érsz magadban.

– engedi el az Úr Ádámot a maga útjára, s ez egyben a *Tragédia* optimista vagy pesszimista üzenetével kapcsolatos dilemmára is választ ad. Hiszen nem egyszerűen arról van itt szó, hogy teremtője teljesen magára

hagyná teremtettjét: a „lásd, mit érsz magadban” fordulat nevelő gondoskodást és törődést sugall, és egyben az ígéretet is: ha majd megérted, hogy hozzám tartozol és önmagadban kevés vagy, akkor visszafogadlak. A *Tragédia* végeredményben erről a megértésről és visszafogadásról szól. Ádám ugyan csalódik és kiábrándul, mert Lucifer sugalmazása nyomán elhiszi, hogy önállóan, transzcendencia nélkül is képes értelmet találni életének és megvalósítani erkölcsi eszményeit. Ám mégis győzedelmeskedik a rossz fölött – mégpedig kétszeresen is: egyrészt inkább kész meghalni, minthogy átadja magát a luciferi cinizmusnak, másrészt a gondviselő teremtés által számára adott rendeltetés jegyében („szaporodjatok és sokasodjatok”), végül letérdel és megadja magát a legvégső erkölcsi jót hordozó istenség előtt.

Az eszkimó színben megjelenő kozmológiai mozzanat tehát kulcsjelentőségű és hatásos dramaturgiai funkcióján túl tartalmi szempontból is alapvető jelentőség bír Madách *Tragédiájában*. Mert Ádám megtérését-visszatérését nem csupán a történelmi színekben elszenvedett emberi kudarcok és az ennek során megtapasztalt emberi gyarlóság motiválja, hanem meghatározó módon hozzájárul ehhez az is, hogy az emberi élet és történelem a gondviselő transzcendenciába vetett végső bizalom híján alárendelődik egy erkölcsi kvalitásaitól, minden jó és rossz cselekedetétől függetlenül rá végső pusztulást hozó, értelmetlen és személytelen kozmikus folyamatnak.³⁶

Ugyanakkor amiképpen „nem történelmi drámák gyűjteménye, hanem allegorikus költemény”,³⁷ Az ember tragédiája annak ellenére sem hittani illusztráció, de nem is a Credónak vagy valamely konkrét keresztény felekezet hittételeinek művészi eszközökkel történő kifejtése, hogy kétségen kívül keresztény kultúrkörben megfogant, és a keresztény vallás szellemiségét közvetítő irodalmi alkotás.³⁸ A műnek a kereszténységtől idegen, pesszimista alkotásként történő értelmezése ugyanúgy ennek a körülménynek a figyelmen kívül hagyásából ered, mint amiképpen azok az irányultságukban helyes, de „túlhajtott” keresztény interpretációk is, melyek közvetlenül a keresztény hittani tételekhez (így különösen a túlvilági „jutalom”-nak a földi boldogság mintájára illusztrált népszerű képzetéhez vagy a földi élet kategóriáihoz közeli értelemben vett halhatatlansághoz) kapcsolják a *Tragédia* végső mondandóját.

Csakhogya mű értéke többek között abban is rejlik, hogy ennél sokkal nyitottabban, de ugyanakkor egyben mélyebben kapcsolódik a kereszténységhez. Üzenete nem a tantételek elfogadására szólít föl, s nem azok jegyében értelmezendő. Sokkal inkább magának a kereszténységnek a szellemiségét, azaz az egyetemes humanitást, az emberi méltóságnak és az emberek antropológiai közösségének eszméjét közvetíti, és az emberre irányuló transzcendens gondviselésben való hitre mint minden remény végső forrására szólít föl: a hitre és a reményre abban, hogy a tragikus történelmi események és kudarcok ellenére a világ és az emberi élet értelmet hordoz, és ez az értelem egy eredendő és végső jótól származik. Mondanivalója így nincs ellentétben a hitvallással, de nem zárkózik be annak hittételeibe: üzenete a tízparancsolatban kifejeződő humanizmus, és az a szellemiség, mely az Atyához intézett imában, a jézusi megbocsátásban és a másik emberrel való törődésre fölszólító jézusi beszédekben jut kifejezésre.

A *Tragédia* üzenete, hogy ne egyszerűen halhatatlanságunkban bízva és a végső, transzcendens Jótól várt jutalom jegyben cselekedjünk a „jó”-t, hanem önmagáért, és azért hogy méltóak legyünk e transzcendens Jó-hoz. Mert ha „az ember biztosan tudná, hogy halhatatlan, »erény nem volna itt szenvedni többé«”.³⁹ A kereszténység legvégsőbb szellemisége jelenik itt meg, de úgy, hogy miközben maga a mű megengedi a hitvallás szerinti értelmezését, nem rögzíti magát hozzá. Ez pedig – talán sokak számára paradox módon – azt jelenti, hogy egyúttal ugyanúgy összhangban van az erkölcs és a vallás kantiánus fölfogásával⁴⁰ (amit jelen sorok írója szintén keresztényi tanításnak tekint), mint amiképpen megszólítja mindazokat is, akik nem föltétlenül keresztény hívők vagy nem a keresztény kultúrkörhöz tartoznak, de nyitottak a kereszténység által hangsúlyozott egyetemes emberi értékek iránt. A *Tragédia* e sajátossága, azaz határozott keresztényi elkötelezettsége és egyúttal nyitottsága⁴¹ (mely utóbbi éppen a kereszténység meghatározó jegyét képező humanizmus nyitottsága) a mű alapvető erénye, amelynek köszönhetően az egyben annak ellenére is térítő erővel bír, hogy nem hittani alkotás.

VII.

A Nap kihűlése, mint az emberiséget minden perspektívától megfosztó kozmikus folyamat tehát csak a transzcendenciát tagadó naturalista-materialista-ateista, evilági világképben kapja meg azt a negatív jelentőséget, amit az eszkimó jelenetben a mű tulajdonít neki. A *Tragédia* befejező jelenetében azonban ez a jelentőség semmivé porlik. A falanszter szín, az úrbeli menekülési kísérlet, az eszkimó szín és a befejező szín együttesen arról is szól, hogy bár a fizikai világ, illetve a természettudomány kozmosza önmagában tekintve nem nyújthat kielégítő értelmet és reményt az emberi élet számára, ám akkor igen, ha e kozmoszt a természettudomány által föltárt törvényeivel és a benne élő emberrel együtt egy teljesebb, eredendőbb, az ember sorsa iránt nem közömbös transzcendens világból származtatjuk.⁴²

„Csak az a vég! – csak azt tudnám feledni!” – kiállt föl Ádám a mű végén, Isten előtt letérdelve, de vigasztaló szózata által nem teljesen megbékélten. S e fölkiáltással nem az ember történelmileg megtapasztalt gyarlóságára utal, hanem az embernek egy közömbös, értelem nélküli, transzcendenciamentes kozmosszal szembeni kiszolgáltatottságára. Egy olyan kozmosznak való kiszolgáltatottságára, amely az emberiséget – az előző jelenetekben megtapasztalt és átélt saját erkölcsi gyarlóságától függetlenül, de ugyancsak függetlenül eszményi törekvéseitől, minden erkölcsi jó és rossz cselekedetétől – az eszkimóállapotba taszította. Ezért Madách *Tragédiájának* befejező szavai egyúttal a materialista-ateista természetkép elutasítását is jelentik. Végső értelmükben nem csupán reményt kívánnak nyújtani, hanem egyúttal azt is világossá teszik, hogy ez a remény csak akkor lehetséges, ha a transzcendenciát tagadó materialista világképpel szemben a transzcendens gondviselésbe vetett keresztény hithez térünk vissza, és a modern tudomány eredményeit e hit jegyében értelmezzük. A „Küzdj és bízva bízzál” szózata így nem csupán reményre szólít föl a kiábrándító történelmi tapasztalattal és a kozmosz közömbösségével szemben és mindezeknek ellenére, hanem egyúttal a transzcendenciát tagadó világfölfogással és az abból fakadó reménytelenséggel szemben a keresztény hithez való visszatérésre is.

Ahhoz a hithez való visszatérésre, amely a „szűkhatáru lét”-tel szemben megajándékozhatja az embert a (nem fizikai-geometriai értelemben vett) „végtelen érzet”-vel.

A szerző az ELKH BTK Filozófiai Intézetének főmunkatársa

Jegyzetek

1. V. ö. PROHÁSZKA Ottokár, *Az ember tragédiája s a pesszimizmus*, in. Katolikus Szemle 1923. 193–201.
2. RAVASZ László 1924
3. SÍK 1911., uő. 1934., uő. 1961.
E Sík-tanulmányokat elemzi: MÁTÉ 2005. 129–143.
4. NAGY László 1994.
5. V. ö. MÁTÉ 2018. 81–131.; MÁTÉ 2019, 111–112.
6. Bár a „madáchi” és a történeti Kepler viszonyával a *Fasori Evangélikus Gimnázium* tanára, *Mikola Sándor* fizikus – aki ott többek között Neumann Jánosnak és Wigner Jenőnek tanított fizikát – részletesen foglalkozik, és e témakört Alexander Bernáth is érinti, ám az még messze nincs kimerítve és kielégítően földolgozva. (V. ö.: MIKOLA 1908, ALEXANDER 1921. 110–112.)
7. MÁTÉ 2018 159.
8. Vö.: KRAGH 2011, illetve: SZÉKELY, *A kozmikus anyag örök körforgása Kant kozmológiájában és a XIX. századi természettudományban, kitekintéssel Madách „Az ember tragédiája” című művére*; uő: Csillagsors. *A csillagvilág jövője az újkori természettudományban és a modern asztrofizikában*, Pannonhalmi Szemle XXIV. évfolyam 2016; uő. *A kopernikuszi fordulat radikalizációja Giordano Bruno kozmológiájában* 172–176.
9. DESCARTES, *Principia Philosophiae*, Pars Tertia
10. DESCARTES id. mű Pars Tertia XXII, LIV, LXIX–LXXI, LXXVIII. (Az 1644-es eredeti kiadásban: 76–77, 95–97, 109–113, 121–123.; a Charles Adam & Paul Tannery-féle összes 1905-ben megjelent VIII. kötetében: 87., 107–108., 119–125., 133.)
11. FONTENELLE 1979.: 132–135.
12. Lásd ezzel kapcsolatos korábbi, 8. jegyzetünket.
13. V. ö. pl: Székely, *Csillagsors* 38–43.
14. MADÁCH Imre, *Hétköznapi történet*, in: *Madách Imre összes művei I–II.*, sajtó alá rendezte, bevezette és a jegyzeteket írta Halász Gábor, Budapest, 1942. II. 475–511. A hivatkozott természettudományos elmélet ismertetése és erkölcsi-társadalmi kiterjesztése: 474–477.

15. THOMSON 1862.
16. Madáchnál persze másról van szó, mint Nietzsche-nél: az ő számára a rendkívüli ember éppen a másik emberrel való együttérzőképessége, humanitása és az ezt megtestesítő erkölcsisége révén emelkedik a „szürke” ember és annak hétköznapi valósága fölé.
17. BALOGH 1924. 22–23. o., PALÁGYI 1900. 282–283.
18. SZÜCSI 1915.
19. Pl.: HUMBOLDT 1850. 256–257.
20. Az például, hogy Humboldt szerint a gondolkodó vizsgálódás számára a természet „a természeti dolgok és természeti erők foglalata, mint eleven egész” (v. ö.: Humboldt 1845., 5–6.), nem lehet érv emellett, hogy Humboldt önálló természettudományos paradigmát alkotott volna, mint Békés állítja (v. ö.: Békés 2004.: 154–156), mert az „eleven” itt csak metaforikusan szerepel, és konkrétan olyan természeti jelenségekre vonatkozik, mint az intenzív naptevékenység, a földi mágnesesség és elektromosság dinamikus változása, a vulkanizmus, a Nap hőjének éltető ereje, a természeti anyag folytonosan megújuló körforgása stb. Persze mindez csupa „romantikus” téma, amelyeket azonban Humboldt a kor tudományos szellemiségével összhangban teljesen demitizálva tár elénk. Mi több, azt, hogy a természet néhány alapvető természeti törvény és erő által áthatott dinamikus, s ebben az érelemben „eleven” egész, a „romantikus”-nak egyáltalában nem nevezhető mai fizika is állítja.
21. Úgy tűnik, Máté Zsuzsanna is a Békés-féle koncepció hatása alá került (v. ö. Máté 2018: 175–178.), amiért persze ő egyáltalában nem hibáztatható. Sőt, mivel a Madách által bizonyíthatóan birtokolt 1845-ös első kötetben (v. ö. Szücsi 2015. 27.) kifejezetten találhatóak a romantikus természetfilozófia hatását tükröző filozófiai részletek, Máténak igaza van abban, hogy ezeket olvasva Madáchot érthette ilyen hatás. Viszont nem biztos, hogy célszerű a „göttingi paradigma” hipotézisét ezen állításba belekeverni.
22. HORVÁTH 1958. 488.
23. V. ö.: S. VARGA 2007, 478.
24. NENDTVICH Károly, *A Föld jövője – geológiai szempontból tekintve*, Új Magyar Múzeum – egyszersmint a Magyar academia közlönye X. füzet, 1851. július 1. 525–544.
25. id. mű: 534.
26. id. mű: 535.
27. Jürgen KÜHNEL, *Das Ende, ach könnt ich das vergessen* című írásában a 99. oldalon azt állítja, hogy Nendtvichnek a magyarországi köcsénállománnyal foglalkozó tanulmánya volt az, amelyben Madách találkozott a Nap kihűlésére vonatkozó tudományos elképzeléssel, de ez nyilvánvalóan valamely magyar forrásából átvett tévedés, hiszen e cikkben ilyenről nincs szó. [V. ö.: Kühnel 2011; illetve: Nendtvich Károly *Magyarország legjelesb köcséntelepei vegytani és műipari tekintetben*, nn: Gáspár János (szerk.), *A Kir. Magyar Természettudományi Társulat Évkönyvei*, második kötet, 1845–1850, Pest, Lukács László, 1851. 60–152.]
28. Id. mű: 436–540. Nem zárható ki, hogy a *Hétköznapi történet* hivatkozott szövegrészletét is Nendtvich e cikke inspirálta. Ez esetben viszont e fejtegetés kiterjesztése a társadalomfilozófiára magától Madách származik, amit tulajdonképpen az elbeszélésen belüli funkciója is alátámaszt: benne az író a közönséges, szürke és álszent tömegemberrel szemben két erkölcsi és emberi kvalitásaiban kiemelkedő személyiséget állít elénk.
29. HORVÁTH 1958, 488.
30. Jellemző, hogy Helmholtz-nak szintén az energia megmaradásával foglalkozó, 1847-ben írt tanulmánya is csak a szerző magánkiadásában jelenhetett meg: ez a téma akkor még egyszerűen nem volt kellően szalonképes a tudományos világában.
31. Ezen elképzelés szerint a Nap energiája a rázuhanó kisbolygók, üstökösök és egyéb apró kozmikus anyagrészecskék becsapódási hőjeként keletkezik. (V. ö.: Mayer 1848. 10–33., illetve Kragh 2011.)
32. Mayer 1848. 8.
33. U. o. (Mayer fölteszi, hogy a Nap hosszabb távon átlagosan ugyanannyi tömeget veszít, mint a belézuhanó, hőt generáló kozmikus anyag tömege, azaz e tekintetben lényegben a még Buffon által is követett Descartes-féle egyensúlyelméletet tér vissza.)
34. *Experts Doubt the Sun is Actually Burning Coal*, Scientific American, August 15, 1863, 98.

35. Az, hogy Madáchot e tekintetben milyen hatások érhették még, s különösen annak vizsgálta, hogy milyen német nyelvű irodalom jutott vagy juthatott el hozzá e tárgykörben, a Madách-filológia további izgalmas kutatási területe lehet.
36. Ugyanezen gondolatok más összefüggésben, eltérő hangsúllyal, rövidebb megfogalmazásban szintén megtalálhatóak a szerzőnek a kozmikus anyag Kant által föltételezett örök körforgásával foglalkozó írásában. (V. ö. Székely, *A kozmikus anyag örök körforgása...* 147–149.)
37. „[...] ez a mű nem történeti drámák gyűjteménye, hanem allegorikus világköltemény, mely a történet alakjainak nevét inkább csak jelvények gyanánt használja föl. A mi történelem-tanárainknak jó lesz ezt szem előtt tartaniok, nehogy Az ember tragédiáját összeté vesszék a derék Ribáry világtörténeti kézikönyvével [...] Mert már megindult nálunk jeles történetismerőink részéről a bőszen háború Madách műve ellen, mely a Pallas Nagy magyar Lexikonának vastag köteteivel kezében tönkre bírálná Az ember tragédiáját.” *Pálágyi* 1900. 329–330.
38. „A *Tragédia* mint irodalmi szöveg nem lép fel azzal az igénnyel, hogy a világ valamely történését dokumentálja; nem lehet sem filozófiai, erkölcsi, történelmi vagy teológiai ’útmutatásnak’ tekinteni” (Máté 2004. 100.)
39. MÁTÉ 2018. 218.
40. „Véleményem szerint, ahogy ezt már jeleztem, a szövegben eldöntetlen marad, hogy itt egy teológiai Istenről van-e szó, a vallás által megalapozott – küzdés és bizalom – erkölcsi törvényéről vagy a kanti értelemben vett transzcendentálás szükségességéről”. (Máté 2004. 60.)
41. Hozzánk hasonlóan a *Tragédia* e nyitottságát hangsúlyozza Szegegy-Maszák és Máté Zsuzsanna – de ehhez előbbi állításunkat hangsúlyozva rögtön hozzá kell tennünk, hogy e nyitottsága egy bár nem hittani, tételes értelemben, de mégiscsak határozottan keresztény elkötelezettségű mű nyitottsága. (Szegegy-Maszák:1980, 363.; illetve Máté 2018, 131–148. és 179.)

42. Hasonló gondolatokat fejt ki Máté Zsuzsanna korábban hivatkozott Madách-elemzéseiben, amennyiben a *Tragédia* meghatározó vezérfonalát ő is az emberi élet és általában a létezés értelmének keresésében látja, és szintén azt hangsúlyozza, hogy Madách művének végső üzenete szerint ez az értelem csupán az evilági valóságon túllépve, azt meghaladva lelhető meg, s válhat a remény forrásává.

Irodalom

- ALEXANDER Bernáth (szerk.), *Madách Imre: Az ember tragédiája. Jegyzetekkel és magyarázatokkal kiadta Alexander Bernáth*, Negyedik kiadás, Budapest, Athenaeum, 1921.
- BALOGH Károly, *Madách Imre otthona*, Bp., Athenaeum, 1924.
- BÉKÉS Vera, A „konstruktív pesszimizmus” forrásvidéke: A magyar tudományos műhelyek „utolsó polihisztorai” és „titkos klasszikusai” a 20. század első felében, in: Békés Vera (szerk.), *A kreativitás mintázatai: Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában*, Budapest, Áron Kiadó, 2004.
- DESCARTES, René, *Principia Philosophiae*, Amsterdam, Lodewijk Elzevir 1644; illetve in: *Ouvres de Descartes* (publées par Charles Adam & Paul Tannery) Tome VIII. Paris, Léopold Cerf, 1905.
- FONTENELLE, *Beszélgetések a világok sokaságáról*, Budapest, Magyar Helikon, 1979.
- HORVÁTH Károly, *Madách Imre II. Irodalomtörténeti Közlemények* 62. évfolyam (1958) 4. füzet, 462–502.
- HUMBOLDT, Alexander von, *Kosmos. Entwurf einer physischen Weltbeschreibung*. Erster Band, Stuttgart–Tübingen, J. G. Gotta’scher Verlag, 1845.
- HUMBOLDT, Alexander von, *Kosmos. Entwurf einer physischen Weltbeschreibung*. Dritter Band, Leipzig–Tübingen, J. G. Gotta’scher Verlag, 1850.
- KRAGH, Helge, *The source of Solar Eneregy, ca. 1840–1910. From Meteor Hypothesis to Radioactive Speculations*, European Physical Journal H. 41. (2016) 365–394.

- KÜHNEL, Jürgen: „*Das Ende, ach könnt ich das vergessen*” Imre Madáchs *Tragödie der Menchen*, in: Gier, Albert (Hrsg.), *Göttliche, menschliche und teuflische Kommödien: europäische Welttheater-Entwürfe im 19. und 20. Jahrhundert*, Bamberg, University of Bamberg Press, 2011. 91–118.
- MADÁCH Imre *Hétköznapi történet*, in: *Madách Imre összes művei I–II.*, sajtó alá rendezte, bevezette és a jegyzeteket írta Halász Gábor, Budapest, 1942. II. 475–511.
- MADÁCH Imre 1862. szeptember 13-én írt levele Erdélyi Jánoshoz, in: *Madách Imre összes művei I–II.*, sajtó alá rendezte, bevezette és a jegyzeteket írta Halász Gábor, Budapest, 1942. II. 876–878.
- MAYER, Robert Julius, *Beiträge zur Dynamik des Himmels in populärer Darstellung*, Heilbronn, Verlag von Johann Ulrichh Landherr, 1848.
- MÁTÉ Zsuzsanna, *Madách Imre, a poéta philosophus. Tanulmányok az ember tragédiája esztétikumáról*, második kiadás, Magyar Filozófiai Könyvtár VI. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2004.
<https://mek.oszk.hu/04800/04875/index.phtml>
- MÁTÉ Zsuzsanna, *Sík Sándor – a szépíró, az irodalomtudós és az esztéta*, Szeged, Lazi, 2005. 129–143.
(<http://mek.oszk.hu/04800/04874/index.phtml>)
- MÁTÉ Zsuzsanna, *Filozofikum és esztétikum kölcsönös viszonyáról – kiemelten a Madách-életműben*, Madách Könyvtár – Új Folyam 101. (Szerk: Andor Csaba), Szeged, Madách Irodalmi Társaság, 2018.
(<http://mek.oszk.hu/17900/17945>)
- MÁTÉ Zsuzsanna: „...és bízva bízzál!” In: Máté Zsuzsanna, „Az aestheticum vizsgálatának célja tehát az értékadó jelentés felkutatása.”, Magyar esztétikatörténeti és esztétikai tanulmányok. Kolozsvár – Szeged, Pro Philosophia, Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány, 2019. 105–119.
(<https://mek.oszk.hu/20400/20405/20405.pdf>)
- MIKOLA Sándor, *A történelmi Kepler vonatkozással Madách Az ember tragédiájára* című írására. In: *Emlékkönyv Beöthy Zsolt születésének hatvanadik évfordulójára*, írták tanítványai, barátai, tisztelői, Budapest, Athenaeum, 1908. 375–390.

- NAGY László: *Madách Imre Az ember tragédiája című színművének theológiai vizsgálata*, Kolozsvár, Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása. 1994.
- NENDTVICH Károly, *A Föld jövője - geológiai szempontból tekintve*, Új Magyar Múzeum – egyszersmint a Magyar académia közlönye, X. füzet, 1851. július 1. 525–544.
- PALÁGYI Menyhért, *Madách Imre élete és költészete*, Budapest, Athenaeum, 1900.
- PROHÁSZKA Ottokár, *Az ember tragédiája s a pesszimizmus*, Katolikus Szemle 1923. 193–201.
- RAVASZ László, *Madách pesszimizmusa*, *Protestáns Szemle* 1924/1. 24–30.
- SCIENTIFIC AMERICAN: *Experts Doubt the Sun is Actually Burning Coal*, Scientific American, New York, August 15. 1863.
- SÍK Sándor, *A százéves Ember Tragédiája*, Vigília 1961. 6. szám 336–337.
- SÍK Sándor, *Az ember tragédiájának értelme*, in: *A váci Múzeumegyesület évkönyve az 1911. esztendőről*, Vác, Dercsényi Dezső vállalata, Pestvidéki Nyomda, 1912.
- SÍK Sándor, *Az Ember Tragédiájáról*, Budapesti Szemle 234. köt. (1934) 681. szám. 229–243.
- S. VARGA Pál, *Történelem és ironia 1861. Madách Imre: Az ember tragédiája*, in: SZEGEDY-MASZÁK Mihály–VERES András (szerk.), *A magyar irodalom történetei II. (1800-tól 1919-ig.)*, Budapest, Gondolat Kiadó, 2007. 461–481.
https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_542_04_A_magyar_irodalom_tortenetei_2/2011_0001_542_04_A_magyar_irodalom_tortenetei_2.pdf
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Történelemértelmezés és szerkezet Az ember tragédiájában*, in: uő: *Világkép és stílus: Történeti-poétikai tanulmányok*, Bp., Magvető, 1980. 332–363.
- SZÉKELY László, *Csillagsors. A csillagvilág jövője az újkori természettudományban és a modern asztrofizikában*, Pannonhalmi Szemle, XXIV. évfolyam 2016. 4. szám, 28–43.

- SZÉKELY László, *A kozmikus anyag örök körforgása Kant kozmológiájában és a XIX. századi természettudományban, kitekintéssel Madách „Az ember tragédiája” című művére*, in: Gurka Dezső (szerk.), *Matézis, Mechanika, Matematika: A 18–19. századi matematika, fizika és csillagászat eredményeinek reprezentációja a filozófiában és az irodalomban*, Budapest, Gondolat, 2016. 139–152.
- SZÉKELY László, *A kopernikuszi fordulat radikalizációja Giordano Bruno kozmológiájában*, in: Laki János–Székely László (szerk.), *A kopernikuszi fordulat fél évezred távlatában*. Budapest: L'Harmattan, 2016. 139–181.
- SZÜCSI József, *Madách Imre Könyvtára*, Magyar Könyvszemle, 1905. Új folyam XXIII. 1–2. füzet, 1915. január–június 5–28. (<http://epa.oszk.hu/00000/00021/00163/pdf/005-028.pdf>)
- THOMSON, William, *On the Age of the Sun's Heat*, Macmillan's Magazine, vol. 5 (March 5, 1862), 388–393.

Andor Csaba

A falanszter szín háttére

Tolnai Vilmos több, mint száz éve sikertelen kísérletet tett arra, hogy a falanszter színnel kapcsolatos elemzéseket pozitív irányba terelje, mint ahogyan az eddigiekben, írásának újbóli megjelentetése sem járt sikerrel (MK 90. 25–26.). Nem ez az egyetlen szín, amelynek elemzésénél szinte mindenki a saját elképzelése után indult el, tudomást sem véve a legalapvetőbb tényekről sem, és kellő ismeretek híján, meg sem említve a legfontosabb forrásokat.

Az a naiv, nemcsak a Madách-kutatásra jellemző felfogás, amely szerint, ha egy szerzőnél határozott utalásokat találunk egy műre, netán idézeteket is olvashatunk belőle, akkor bizonyára *el* is olvasta azt, amire utal (a hangsúly az elolvasáson, nem az olvasáson van!), de még inkább azt, amiből idéz, széles körben, minden indoklás nélkül hallgatólagosan elfogadott konvenció. Pedig, jobban belegondolva, ez képtelen feltevés! Csak éppen kevesen gondolnak bele „jobban”. Elég lenne ugyan, ha kinek-kinek eszébe jutna, mi mindent idézett élete során olyan könyvekből, amelyeket esze ágában sem volt elolvasni! Ha lexikonokból, szótárakból és általában adattárakból idézünk, az nem azt jelenti, hogy végig is olvastuk azokat. Terjedelmesebb műveknél is természetesnek vesszük, hogy a legtöbbször csak több-kevesebb részletét ismerjük: pl. a Bibliánál vagy sok kötetes történelmi összefoglalóknál stb.

De nincs ez másképp kisebb terjedelmű munkáknál sem. Nem hiszem, hogy több lett volna 20–30%-nál az általam valaha idézett olyan könyveknek az aránya, amelyeket valóban végig is olvastam. Sokszor nem is érdekelt más, csak egy-egy részlet, ami egészen természetes, mondjuk olyan könyveknél, amelyek egymástól független műveket tartalmaznak (pl. versek, elbeszélések), esetleg több tucat szerző válogatott műveit tartalmazó antológiák (szigorú értelemben véve – ha jobban belegondolunk – idetartozik a Biblia is: ókori szerzők műveiből összeállított antológia).

Nyilván Madáchra is sokkal több mű hatott, mint amennyit részleteiben ismert. Bizonyos olvasmányai (különösen a folyóiratok, pl. az Athenaeum) rövid ismertetőket, összefoglalókat közöltek, sokszor igen vaskos könyvekről.

Többek között Lukács Móric összefoglalója, a *Néhány szó a socialismusról* is ilyen összegző (akadémiai székfoglaló) beszédnek az írott változata volt.¹ Sajnos, nem ez volt az egyetlen fontos írás, amely Baranyi Imrének elkerülte a figyelmét, amikor az Athenaeumot kifejezetten azzal a céllal olvasta végig, hogy kigyűjtse belőle mindazt, ami a *Tragédia* írására hathatott.² Úgy látszik, a korábbi Madách-kutatás eredményeit sem ismerte kellő alaposan, hiszen, ha tudott volna Tolnai cikéről, akkor annak pontos hivatkozása nyomán megtalálta volna a folyóirat 1843-as évfolyamában a cikket.

Tolnai fontosnak tartotta megemlíteni, hogy Madách és Lukács kapcsolatban állhattak egymással, mivel mindketten tagjai voltak a centralisták társaságának.³ Azt a feltételezését azonban, hogy a költő magán a székfoglalón is jelen lett volna, nem tartom valószínűnek. Igaz ugyan, hogy 1842. december 19-i keltezésű az ügyvédi oklevele, de ebből még az sem következik, hogy aznap Pest-Budán tartózkodott volna. (Amikor az Akadémia levelező tagjává választották, Madách postán kapta meg az oklevelet, egy levél kíséretében.) Mint ahogyan az is lehet, hogy az oklevél átadása és a székfoglaló időpontja ütközött, vagy az oklevelet csak később adták át, nem a keltezés napján stb. Nem tulajdonítanék tehát túlzott jelentőséget annak, hogy véletlenül éppen december 19-én hangzott el Lukács Móric székfoglalója is. Az viszont nagyon valószínű, hogy a lapban megjelent szöveget elolvasta, s abból vázlatosan ugyan, de megismerhette Saint-Simon, Malthus, Fourier és Owen tanait. Ezt nemcsak azzal támaszthatjuk alá, ami annak idején Baranyi kiindulópontja volt, hogy ti. egy ifjúkori levelében Imre jelezte édesanyjának: előfizetett az Athenaeumra. Tegyük hozzá: 1838 végén íródott a levél, egyáltalán nem biztos tehát sem az, hogy pl. az 1837-es évfolyamot ismerte volna (kétséges, hogy Pestre érkezésekor, 1837 őszén pl. a lap januári számaihoz hozzáférhetett-e egyáltalán), sem az, hogy hat évvel később még mindig előfizetője lett volna a lapnak.

Egy fontos érv azonban mellett szól, hogy a cikket olvasnia kellett. „Mások ellenben nem a népszámban, hanem a társadalmi és iparviszonyok változásában keresték a nyomor növekedésének alapokát; [...] végre a konkurencia korlátlan szabadságában, melynél fogva a gyártulajdonosok mintegy kényszerítvék, olcsó kiállíthatás végett a munkabért, mennyire csak lehet, lenyomni.” A londoni színben ez az érvelés így hangzik:

ELSŐ GYÁROS

Hiába, a versenyt nem állhatom,
Mindenki az olcsóbb után eseng,
Árum jószágát kell megvesztegetnem.

MÁSODIK GYÁROS

A munka bérét kell csökkenteni.

Lukács Móric, a későbbi elemzőkkel ellentétben, még nem választotta szét az ún. szocialisztikus és kommunisztikus elméleteket. Az utóbbiaknak általában két megkülönböztető jegyét tartották szükségesnek kiemelni az elemzők és a későbbi összefoglaló művek szerzői: a vagyonközösséget és a nőközösséget (családmentességet).

A két fogalom a *Tragédiában* is összekapcsolva jelenik meg:

[...] A család s tulajdon

Lesz a világnak kettes mozgatója,
Melytől minden kényszer s kín születni fog.
És e két eszme nő majd szüntelen,
Amíg belőle hon lesz és ipar,
Szülője minden nagynak és nemesnek,
És felfalója önnön gyermekének.

Az itt vázolt történelmi fejlődés-koncepció is figyelmet érdemel, mivel Madách korában, ha nem is általánosan, de bizonyos körökben mégis elfogadott lehetett. Jóval később, már Madách halála után, részben ezt vallotta Engels is, aki külön könyvet szentelt a témának.⁴

[Érdekes, de semmi jele sincs annak, hogy Marxot ismerte volna Madách, vagy lett volna bárminemű információja akár vele, akár mozgalmával vagy műveivel kapcsolatban. A filozófiai előzményeket természetesen ismerte: Hegelt, s ha neki nem is, Feuerbachnak egy fontos műve, *A kereszténység lényegének* második kiadása (FEUERBACH, Ludwig, *Das Wesen des Christenthums*, Zweite vermehrte Auflage, Leipzig, 1843) nemcsak, hogy megvolt a könyvtárában, de számos ceruzával megjelölt sort találunk benne.⁵ Marx mozgalmával kapcsolatban már más a helyzet. Azt ugyan nem tudjuk, hogy Szontagh 1848. augusztus 2-i levelében kiket nevezett 'radical'-oknak a Frankfurt am Mainban folyó birodalmi gyűlésről szóló beszámolójában, azt azonban – a helyszín és az időpont alapján – biztosra vehetjük, hogy ő valóban közvetlen ismeretekkel rendelkezett Marx mozgalmáról, és az is valószínű, hogy tapasztalatairól utóbb részletesebben beszámolt, mint ahogyan a levelében tette. Egyetlen halvány utalást azért találunk Madách életművében is arra, hogy lehettek értesülései a kommunisták törekvéseiről: „A jog bírásra van alapítva, a proletár ettől függetlenítni akarja.”⁶]

A vagyonközösség az ún. ősközösségi (későbbi szóhasználat: archaikus) társadalmak némelyikében joggal volt feltételezhető, mivel a nomád életmód mellett ingatlanvagyon eleve nem létezhetett, és ingóságok is csak korlátozottan lehettek ott, ahol nem voltak teherhordó állatok. (Pl. a busmanoknál, a Kalahári-sivatagban, akik a terület csekély eltartóképesége miatt eleve nem dönthettek a letelepedés mellett; folyamatos vándorlásra kényszerültek.) Egyáltalán nem nyilvánvaló viszont, hogy család nélküli társadalom létezett-e valaha. Ezt egy kutató, Lewis H. Morgan feltételezte az észak-amerikai indiánok körében tett megfigyelései alapján. Ő úgy vélte, hogy az ott tapasztalt osztályozó (klasszifikációs) rokonsági rendszerek, amelyek alapvetően eltérnek a civilizált világban gyakorlatilag kizárólagosnak mondható leíró (deskriptív) rokonsági rendszerektől, az egykori csoportházasság „maradványai” (survival), egyben bizonyítékai. Ez az empirikus megfigyelésből levont következtetés lett aztán Engels művének legfőbb kiindulópontja. (Ma a szociálintropológusok túlnyomó többsége úgy véli: csoportházasság legfeljebb szórványosan és időszakosan létezhet, mivel a tapasztalatok szerint a csekély számú megfigyelt esetben is általában felbomlottak ezek a formációk.)

A család hiányát a kommunisztikus elképzelések több teoretikusa is fontosnak tartotta, hiszen már Platón utópiájában sem volt család (*Az állam*). Érdekes, hogy (véltetően Engels nyomán) a 20. század elejének kommunisztikus koncepciójában is jelen volt a család megszüntetésének igénye. Erre az orosz forradalom után megjelenő, rövid életű és szűk rétegre korlátozódó társadalmi jelenségből, a promiszkuítás népszerűvé válásából következtethetünk. Ennek nyomán a német kommunista mozgalom ifjúsági vezetője, Wilhelm Reich egyenesen szexuális forradalomról beszélt⁷ a Szovjetunióval kapcsolatban (évtizedekkel később, az 1968-as diákmozgalmakban is megjelent Reich neve a szexuális forradalommal összefüggésben). A családellenesség, a család megszüntetésének igénye tehát igen sokáig a kommunisztikus mozgalmak integráns része volt.

A szocialisztikus koncepciók ezzel szemben kevésbé radikális elképzelések voltak, ráadásul – egyes esetekben – csupán a társadalmi feszültségek bizonyos fajtáival foglalkoztak (pl. agrárszocializmus).

Ami Madáchot illeti, a falanszter színre és a *Tragédia* alapkoncepciójára nemcsak azok a kommunisztikus elképzelések lehettek hatással, amelyekről Lukács Móric cikkében olvashatott. Ezzel kapcsolatban az életművéből két szövegrészletet mindenképpen érdemes kiemelni. Madách egyik feljegyzésében ez áll: „Justinianus császár alatt, Chorsoes, másképp Nuthirván perzsa király tartományaiban, nagyon uralkodott egy szekta, mely az asszonyok közösségét, emberek egyenlőségét, a vagyon törvénytelenységét hirdette.”⁸ Ez tehát egy olyan korai kommunisztikus közösség volt, amelyről (ki tudja, milyen forrásból) a költő is tudott, és valamiért fontosnak tartotta feljegyezni.

Lukács Móric cikke alapvető fontosságú ugyan a falanszter szín hátterének megértéséhez, nem szabad azonban azt hinnünk, hogy a költőnek nem volt más forrása, sőt: még azt sem állíthatjuk, hogy ez lett volna a legfontosabb a sok közül. Egyszerűen arról van szó, hogy erről van tudomásunk, ez a biztos alap egyik pillére, amelyre építhetünk. A fő mű utolsó változatát 17 évvel Lukács Móric székfoglalója után kezdte el (újra)írni a szerző; ennyi idő alatt egészen biztos, hogy sok új ismeretet szerzett. Még az is lehet, hogy a Lukács cikkében olvasott egyik-másik elképzelés felkeltette az érdeklődését, és elolvasta az eredeti művet. (Ez

Fourier esetében a francia eredeti is lehetett, a brit szerzőknél nyilván csak német fordítás jöhetett szóba, mert legfeljebb külön megrendelés útján lehetett beszerezni angol nyelvű könyveket. Shakespeare, Shelley, Byron műveit németül olvasta; ami fontos volt, az rendkívül gyorsan megjelent németül is, így egyszerűen nem volt értelme eredeti angol nyelvű munkákat olvasni. Kivéve persze azt a néhány műfordítót, aki igyekezett körültekintően eljárni, és nem hagyatkozott a német fordításokra.)

De ez csupán a kommunisztikus tanok iránti érdeklődését, és egy konkrét történelmi példa ismeretét mutatja, ám a falanszter színnel nem hozható közvetlen összefüggésbe. Merőben más a helyzet *Az állammal*. Meglehet, az sem véletlen, hogy a falanszterben a négy történelmi szereplő egyike Plátón. Ádám hozzá intézett szavai nyomatékosítják, hogy amit olvasunk (nem feltétlenül a *Tragédia* és nem is feltétlenül Madách, hanem csupán egy szereplő állásfoglalása szerint), az Plátón elképzelésének egy lehetséges megvalósulása:

Ah, mily szerep jutott, Plátó, neked
A társaságban, melly után epedtél! –

Ez a fontos észrevétel talán csak azért nem szúrt szemet a szín kései elemzőinek, mert Madách (a korabeli költői nyelvhez igazodva) a 'társaság' szót használta a rossz hangzású 'társadalom' szó helyett. Ám a 'társaság' itt is (miként a mű nyolc helye közül négy esetben) társadalmat jelent. Vagyis a falansztert Ádám Plátón utópisztikus társadalmával (államával) hozza kapcsolatba.

Különös, hogy a színben elhangzó, önreflexiónak vagy önértelmezésnek is tekinthető megállapítás ellenére, az összehasonlító elemzésekben Plátón művét épp csak megemlítik.

40 évvel ezelőtt igyekeztem felhívni a figyelmet arra, hogy érdemes a falanszter társadalomban ábrázolt, egyértelműen megállapítható sajátosságokat külön-külön is megvizsgálni, és azok lehetséges forrásait számba venni. Madách falansztere *kollektivizmusra* épülő, *technokratikus* jellegű, *utilitarista* elven működő és irányítási rendszerét tekintve *gerontokratikus* társadalom.

S hogy mi volt létrejöttének az oka? Ez elég egyértelműen kiderül a szövegből, s talán csak azért nem keltett figyelmet, mert a bölcsész beállítottságú elemzők többnyire nem elég fogékonyak a természettudományos szemléletre és magyarázatra. Márpedig Madách alapvetően a természetkutató szemével nézte az emberi világot is. Egyik feljegyzése így szól: „A metafizika annak poézise, mit nem tudunk. Tudomány csak akkor lesz, mikor természettudomány lesz minden, így a morál és a pszichológia is.”⁹ Ehhez a pozitívizmushoz azonban pozitivistaként kell viszonyulnunk! Mert nem valamelyik műben vagy aláírással hitelesített dokumentumban szerepel, csupán a feljegyzések között, az pedig több mint önkényes feltételezés, hogy amit (esetleg olvasmányélményei alapján) feljegyez valaki, az a véleményét tükrözi. Nem! Szigorúan értelmezve azt kell mondanunk, hogy ez valakinek a nézete, amit valamiért lejegyzésre érdemesnek talált Madách; lehetséges persze, hogy az ő véleménye, ám nem szabad arról se megfedkezünk, hogy a vélemény megváltozhat.

Visszatérve a falanszter társadalmi berendezkedésének igazi okára: az viszont már semmiképpen se véletlen, hogy a természetben megfigyelt kiegyenlítődési folyamatokat a társadalmi jelenségekre nézve is érvényesnek tartotta. Egy hosszabb részt idézek a *Hétköznapi történet* c. elbeszéléséből, amelynek személyes hangvétele nem hagy kétséget afelől, hogy ez valóban Madách nézete volt.

Olvastam egy természettudós művében a természet lassú, de következetes egyenlítési törekvéseiről, mellyel ezredéveken keresztül a Föld külön vidékei jellemzetes, s hogy úgy mondjam, egyéni vonásainak eltörlésén, a kitűnőnek, erőteljesnek a közepszerűségbe olvasztásán munkál.

Szirteket olvaszt el, hegyeket mos le, völgyeket tölt meg. Elnyalja lassanként az óriás gátakat, mik háborgó tengerek, féktelen vizek útját állták, s szelídülten vonulnak ezek csendes medrükbe.

Kihamvadnak a tűzokádók, hülve hül a Föld mélyének éltető tüze. Az őskor fantasztikus állat- s növényországa mesévé vált már, egyhangúvá zsugorodott össze, szűnik a különbség éghajlat s éghajlat között; növények, állatok vándorolnak vidékről vidékre.

A természet ez egyenlítési törekvését hű szövetségesként végzi be a Föld második istenéről feltolakodó ember. Fejszét vág az őserdőbe, vas-

utat visz a rengetegbe, megköti a puszták homokját, dacol az éghajlatnak; s a jégmezők vadsága, izzó térek kietlene beleolvad szorgalmának termő mezejébe.

A sivatag üzőtt királyi vadjai napról napra szűkebb körre szorulnak, megjövend az idő, melyben a sörényes oroszlány, a vértés krokodil, a gyorslábú strucc ott foglalandnak helyet a fönix és egyszarvú mítosza mellett. Megjövend az idő, melyben egyhangú, jellemtelen róna terülend a Földön, kicsinyes mesgyék hasgatandják mindenfelé, házi szolgálkák nyűgözött állatok taposandják csak, s egyenlő kicsinyes emberfaj bíranda, melynek története is elhalványult, elfogyott.

Korról korra emelkedik ugyan a tömeg azon elvetettségéből, melyben egy Attila, egy Mohamed szelleme eszközül használva azt, világrészeket rendíthete meg önakarátával. De korról korra ritkábban is születik egy Attila, egy Mohamed, ki milliókon túlemelkedjék.

Porba hulladoznak a várak, melyekben őrszellem virrasztott, melyek lakóinak elhunytát égi jegyek kísérték. És eltűnnek a viskók, melyekben a szenvedő lét felett idegen uralom ősfátuma kormányzott. A romjaikon emelkedő polgárlakok egyhangú sorai felett nem öröklik védszellem, nem történnek égi jegyek, nem uralkodik ősfátum többé.

A világpolgárosodás elnyel minden tarkaságot, mit nemzetiség, érdek, küzdelem, történelmi fejlődés teremtett, még az öltözet szemgyönyörködtető változékonysága is sötét, jellemtelen egyhangúságba merül általánosító szelleme előtt, mely dönti a magast, a büszkét, emeli a szerényt, a süllýedettet, s egyéniségekből tömeget alkot.

Az órási gúlák, az ezredéves múmiák, melyekben az ember dacos harcra lépett végzete ellen, furcsaságul maradtak csak fenn a faj között, mely megnyugodva végzetében, gyephant alá temetkezik, és síremlékül rohatag fakeresztet tűz.¹⁰

Érdemes felfigyelnünk rá, hogy ez minden jel szerint korábbi szöveg, mint a *Tragédia* ránk maradt változata, s ennek megfelelően korábbi tudományos ismereteket tükröz. A Föld kihűléséről már szó van benne, ám a Nap kihűléséről (ami végeredményben a Falanszter-társadalom létrejöttének fő oka) még nincs szó, még kevésbé a világegyetem kiegyenlítődéséről. De mi történt az elbeszélés és a *Tragédia* megszületése

közti időszakban? Madách ismeretei bővültek. Nem tudjuk, mennyire gyorsan értesült Rudolf Clausius 1854-ben publikált írásáról, a termodinamika második főtételéről, de akkoriban még a kisebb jelentőségű (nem ritkán utóbb tévedésnek bizonyuló) tudományos eredmények is legfeljebb néhány hónap alatt „közismertté” váltak, amit úgy kell értenünk, hogy az értelmiség körében világszerte igen gyorsan elterjedtek. 1862-től a törvény népszerű (és máig vitatott) interpretációja, ill. annak elnevezése, a *hőhalálelmélet*, önmagában is figyelemfelkeltő volt.

Madáchnak, aki tehát már az általános törvény megfogalmazása előtt elfogadta, hogy a Földön a kiegyenlítődési „törekvés” az egyik fő mozgató erő (bár abban talán maga sem hitt, hogy valóban helytálló lenne a teleologikus, és ennek megfelelően misztikus-vallásos jellegű magyarázata a jelenségnek), kapóra jött a Clausius által megfogalmazott törvény, amely jóval tágabb térbe helyezte és általános törvényként mondta ki azt a megállapítást, amely addig csupán intuíció volt. (Ennek ellenére azt, hogy az univerzumra nézve is érvényes volna, vannak, akik máig vitatják. Igaz, szigorúan tudományos értelemben véve, nem is nagyon tudjuk megmondani, mi az, hogy univerzum.)

Clausius eredményének publikálása után kerülhetett tehát a *Tragédia* szövegébe a világegyetem kiegyenlítődési folyamatának költői megfogalmazása:

[...] néhány anyag

[...]

Néhány golyóba összevissza gyúrva,
Most vonzza, űzi és taszítja egymást,
Míg minden megtelt, míg minden kihűlt,
És megmarad a semleges salak. –

Befejezésül Lukács Móric írását közlöm, abban a reményben, hogy így talán nagyobb figyelmet kap a falanszter szín egyik fontos forrása.

A régies helyesírást a maihoz igazítottam, a régies nyelvezetet azonban nem. Ahol szükségesnek mutatkozott, ott a gördülékenyebb olvasást elősegítendő, szögletes zárójelben megadtam a szó vagy a kifejezés mai megfelelőjét. A gyakran előforduló ’társaság’ szót azonban nem változtattam meg, és nem is magyaráztam: mindenütt ’társadalom’ a jelentése.

Lukács Móric

Néhány szó a szocializmusról
Olvastatott a m. akadémia heti ülésében, dec. 19. 1842.

Svave mari magno, turbantibus aequora ventis,
Ex terra magnum alterius spectaro laborem.

Lucretius

„Ha azonban a honi műszorgalom elevenítése iránt ébredett buzgalom, s a fellebb kifejtett nem éppen remény nélküli konjunktúrák dacára, Magyarország sorsa az volna, hogy jövőendőben is a kereskedő és iparúzó nemzetek sorában alárendelt polcot foglaljon el; még azon kérdésünk maradna, ha vajon az ipar és kereskedés igen nagy virágzása csupán jó-létnek, s nem nyomornak s romlásnak is csíráit hordja-e magában? – A jelennel hadd kérkedjenek s magas állásukról hadd nézzenek le minket szánakozólag a nyugatnak dús gyártó s kereskedő nemzetei, de a jövőendőben nincs okuk magukat elbizniok, a Nemesis e dölyfért súlyos adós-ságot találna tőlük behajtani! Való, hogy nálunk az ipar emelkedésének legtöbb föltételei hiányzanak, nálunk a dolgozó osztály még nem bír minden öt illető politikai és szociális jogokkal, de viszont biztosítva van legalább egzisztenciája s hazánk ment, s remélhető, hogy még sokáig ment fog maradni a proletariátusnak, s az ezt nyomon követő pauperiz-musnak rákfenéjétől, mely Európa nyugati státuszai jólétének gyökerét rágja. Előre látható, hogy ezekben elébb-utóbb zivatarnak kell kitörni, melynek első jelei már Anglia gyármunkásainak lázongásaiban mutatkoznak. Harc fog támadni a lakosok külön osztályai közt, nem, mint eddig, politikai jogokért, engedményekért, nem egy vagy más nyelv s nemzetiség szupremáciájáért, hanem szomorúbb, nem lovagias halálos harc a mindennapi kenyérért, a megélhetés, a jóllakhatás jogáért; harc, mely a polgári társaság eddigi alapját, a személyes tulajdont, kérdésbe veendi. A birtokos és birtoktalan osztályok különböző érdekeinek méltányos kiegyenlítése, ezen a jövőendőre nézve mindeneknél fontosabb társadalmi probléma, melynek megoldását szocialisták és kommunisták elméleti úton eddig hiába keresték, végre gyakorlati úton meg fog fejtet-

ni, de drága tapasztalások árán. Magyarországnak talán, kárpótlásiul a jelen nélkülözésekért, azon szerencse fog jutni, hogy ez idegen tapasztalásokat jókor hasznára fordíthassa, s az érintett szociális kérdés megoldását készen találja, mielőtt ez még saját kebelében feltámadna.”

Ezeket mondtam más helyen, egy német nyelven írt cikkemben, hol hazánk jólétének egyéb akadályai között, kereskedési és iparviszonyai-nak is mostoha állását fejtegetém.¹ Sokoldalú hátramaradásaink közül pedig, úgy találtam, éppen ezen műipari és kereskedési fejletlenségünk az, mely a dolgok rendes folyamata mellett legnehezebben volna orvos-solható; mert csakugyan alig képzelhetni, miként sikerülhetne hazánk-ban, annyi nem csak magunkban, de kívülünk is fekvő akadályok mel-lett, a századok óta elmulasztottakat egyhamar helyrehozni, és a nemze-tek iparúzési és kereskedési versenyfutásában a már annyira előre halad-takat valaha utolérni. De ezen versenypálya nem nyúlhat végtelenre, az elébb-utóbb egy örvény széléhez vezet, hol annak, ki odaért, bár megál-lapodnia vagy visszafordulnia lehetne, de őt abba mind saját szédelgése, mind vetélytársainak tolongása vajmi könnyen sodorják! Az európai nyugat nemzetei, melyeknek gazdagságát s hatalmát gyakran oly irigy szemmel nézzük, közel állanak ez örvényhez. Ez irigylett gazdagság és hatalom fényes épülete a tömegek nyomorúságán és szenvedésein nyug-szik (akaratom ellen mi keserű gúny rí ki itt e szóból), nyomorúságon, mely annál kínzóbb és lázasztóbb, mert közel szomszédai a bőség s a pa-zar fényűzés, a munkásosztály verítékének s nélkülözéseinek csábító, de rá nézve tantalusi gyümölcsei.² E gondolat vigasztaló lehetne a magyar hazafinak, s ez joggal magára alkalmazhatná e tekintetben Lucretiusnak e cikkely elejébe tűzött szavait, ha ezekben oly önző és érzéketlen kárö-röm nem feküdne, s ha oly igen szomorító nem volna minden emberba-rátra nézve, nem csak az inségnek ama roppant összege, mely civilizáci-ónk külfénye alatt rejlik, hanem még inkább ama vészterhes jövőendő, mely az emberfaj nagy részét várja s a polgárosodás gyomaival együtt annak legnemesebb gyümölcseit is kiirtással fenyegeti.

E közel veszélynek elháríthatására módokat keresni, egy idő óta sok gondolkodó fő elmélkedéseinek tárgya lőn Angol-, Német-, de legin-kább Franciaországban. Tervezeteik és javaslaik aszerint különböz-nek, amint vagy egy, vagy más okban látják a bajnak kútfejét. Angliában

a dolgozó osztály szegénysége legszembeötlőbb lévén, már azon kiáltó ellentét miatt is, melyben a szerencsés!) osztályok gazdagságához áll, ott a közgazdasági írók már e század elején megkísérték okainak kifürkészését, s orvoslási javaslatokat. Malthus³ e nyomorúság kútfejét egyedül a szerfeletti népességben keresvén, melyen szerinte gyökeresen csak a természet segíthet, és segíteni szokott is, járvány-nyavalyák, éhség, háborúk, lázadások, s magának az ínségnek pusztításai által; a státusz részéről szelidebb gyógyszerek gyanánt a kivándorlás könnyebbítését, és a szegények házasságainak meggátlását ajánlja, nem tekintvén amannak a baj nagyságához képest elégtelenségét, emennek pedig, mondhatni, erkölcstelenségét, kegyetlenségét, mely az emberben csak azért, mert szegény, elfojtani akarja a természet által minden élőlénybe oltott ösztönöket. Mindamellett Malthusnak követője sok volt, sőt egy németországi tudós, Weinhold még annyira is ment, hogy a szegény osztálybeliek szaporodásának akadályozására azoknak infibuláció által nemzésre alkalmatlanokká tételét hozta javaslatba; de ez [az] embertelen és bakóhoz méltó ötlet a tudós világban érdemlett gúnnyal fogadtatott.

Mások ellenben nem a népszámban, hanem a társadalmi és iparviszonyok változásában keresték a nyomor növekedésének alapokát; nevezetesen a testületi [munkaközösségi] szellemnek elenyészésében, mely habár visszaéléseket okozott is, mégis az embereket, legalább az egy testületbe tartozókat, szorosabban fűzte egymáshoz, továbbá a kézműnek gyármunkával, s ez utóbbinál is az emberkéznek s erőnek gépekkel fölcserélésében; végre a konkurencia korlátlan szabadságában, melynél fogva a gyártulajdonosok mintegy kényszerítve, olcsó kiállítatás végett a munkabért, mennyire csak lehet, lenyomni.

Kik ezen körülményeknek tulajdonítják a pauperizmus félelmes terjedését, orvoslatát ismét különböző utakon keresik. Némelyek a régi szociális állapotokat akarnák visszaidézni,⁴ az eltörölt céheket, kiváltságos testületeket, hűbéri viszonyokat helyreállítani. Nyomorú orvosok, kik szegénységet szolgátság által vélnek gyógyíthatni, az éhezőknek kenyérrel együtt bilincset és rabigát akarván adni. Egyébiránt ezek, úgy látszik, elfelejték, hogy nyomorúság elég volt az általuk magasztalt korban is, azon körülményeket pedig, melyek azt akkor némileg enyhítették, a gyéresebb népességet, az egyedek korlátoltabb vágyait és szükségseit, ama

talán boldog együgyűséget, mely a szolgátság és szegénység terhet, jobbat nem ismerve, mint másolhatatlan sorsot, belső megnyugvással elviselte, a régi intézményekkel együtt vissza nem bővíthet. Más részről a tökélyesedett gyártási módszereket visszavinni a kézművek eredeti durvaságára, megsemmisíteni a tudomány és mechanika legszebb találmányait vandál terv, s kivihetőségét hinni gyermeki ábránd.

Mások a fennálló iparrendszert nem akarván bántani, sem annak a megkezdett úton kifejlését gátolni, a dolgozó osztály szenvedéseinek filantropikus intézetek és egyesületek által akarnak segíteni, nevezetesen az iskolák és fogházak javítása, takarékpénztárak, mértékletességi egyesületek, országon belüli s kívüli gyarmatosítás, szegényápoló s dolgoztató intézetek által. Igen üdvös, hasznos és szükséges rendszabályok ott, hol, mint például hazánkban, a máról holnapra élők, s minden biztos jövedelemalapban szűkölködők osztálya az összes népességnek még csekély töredékét teszi, s hol a szegénység többnyire nem a keresetmódok hiányából, hanem gondatlanság, tudatlanságból, henyéségből származik. De hol, mint Angliában s Franciaországban, a proletároknak serege a lakosoknak roppant többségét teszi, hol a tenyere után élő munkás legjobban akarata mellett is munkát vagy éppen nem, vagy oly csekély bérért talál, hogy alig elegendő táplálata, nem hogy belőle egy kis tökélt takaríthatna, melyre jobb napok s egy biztos jövő reményét építhesse, ott ily intézkedések s rendszabályok a bajok tengerében, mint néhány csepp, hatás nélkül vesznek el.

Mindezeketől tetemesen különböznek azok, kik a pauperizmus orvosolhatóságát nemcsak a fennálló iparrendszernek, hanem az egész társadalmi szerkezetnek is megváltoztatása által hiszik egyedül eszközölhetőnek. Ezek, minthogy átalakítják a polgári társaság gyökeres átalakítása célzatú, szocialistáknak neveztetnek, és szinte több felekezetekre oszlanak, melyek közül, a gyengébb árnyéklatokat mellőzve, legnevezetesebbek a saint-simonisták és a fourieristák Franciaországban, s az owenisták Angliában. Tanaiknak azon felforgató iránya miatt, miszerint nemcsak az eddigi birtokviszonyokat megmásítani, a házasságot s családi életet felbontani, de még új vallást is behozni kívánnak, üldözéseknek, sok túlzó és képtelen ábrándjaik miatt, melyekbe tévelyedtek, még gyakrabban gúnynak tárgyai lettek; így történt, hogy azzal együtt, mi bennük

káros vagy haszontalan, az általok kifejtett néhány helyesb és épebb eszme is félrevetett. De bármint vélekedjünk e társadalmi rendszerek becséről, ismerésük mindenesetre érdekes, már csak azért is, mert mint Thiers helyesen mondá, századunknak kórjelei talán előjelei egy többé vagy kevésbé erőszakos krízisnek, mely a nyugati népek beteg szociális testének gyógyítását eszközözlendi. Azokat tehát rövid vázolatban meg fogom ismertetni az olvasóval, bővebb értesülést keresőket Stein L. tanárnak itt alább idézett, ez évben megjelent terjedelmes és részletekben gazdag munkájára utasítván, hol együtt és filozófiai lélekkel előadva találandnak mindent, mi a szocializmus tanaira, történetére s legnevezeteseb embereire nézve tudásra méltó. Emellett a szocialisztikus elvek összeállításában nagy hasznát vettem egy szinte alább idézett, névtelenül megjelent, de Listnek tulajdonított értekezésnek, mely e rendszereknek státuszgazdasági oldalaira fordítja fő figyelmét, mi hely- s időszüke, de még egyéb okok miatt is, nekem is szándékom.⁵

A saint-simonizmus, mint tudva van, új vallást, új státuszszerkezetet és új népgazdasági rendszert tervezett; a két első mellőzve, csak ez utóbbit fogom fejtegetni. A most fennálló rendszerben Saint-Simon követői két gyökeres hibát látnak, és pedig először: szerintük az emberek henyéllő és munkáosztályra szakadnak, amabba sorozzák a földbirtokosokat és tőkepénzeseket, kik a munkáosztály tagjainak kölcsön adott földért vagy pénzért, azoktól mint haszonbérllők-, napszámosok- vagy gyármunkásoktól a lehető legkisebb áron lehető legtöbb munkát s hasznot követelnek. Másodszor: a dolgozó osztály szabad konkurenciájában, mi ennek kebelében szüntelen háborút támaszt; kölcsönös segedelem helyett a munkások kénytelenségéből egymást nyomván.

E két bajon három gyökeres rendszabállyal kívánnak segíteni: 1. A henyéllő osztály megszüntetésével az örökösödési jog és a politikai kiváltságok eltörlése által. Az örökösödést, a fennálló szokások kímélése tekintetéből, csak fokonként akarják eltörlöni az oldalágak kizárásával, s az egyenes örökbeszállásnak felettte nagy adóval terheltetése: az ekképpen úr nélkül maradó birtok a státusz tulajdona által lenne. A politikai jogokat pedig, míg a jelen státuszszerkezet áll, kirekesztőleg a munkáosztályra átruházni; a saint-simonisztikus kormányrendszer behozatalával azonban egy tudósokból s művészekből álló úgynevezett papi hie-

rarchiában összpontosítani kívánják. A 2. főrendszabály a munkásoknak tehetségeik szerinti osztályozása. E célra szükségesnek tartatik a gyermekeknek nyilvános együtt neveltetése. Az uralkodó papi osztályt illeti azon jog: mindenkinek neveltetése alatt kitűnő tehetsége szerint munkakört kijelelni; s az arra megkívántató földbirtokot vagy tőkét, rendszerint élete fogytáig használandót, általadni. A javaknak e felosztása az egész státuszra elterjedő bankrendszer által volna eszközözlendő. A 3. lényeges feltétel abban áll, hogy mindenki tehetségeihez és érdeimeihez illő jutalmat nyerjen. E célra a papi hierarchia a konkurenciát szabályozva, minden munkanemhez csak éppen a körülmények által szorosan megkívánt számú egyedet állít az épen szükséges tőkealappal, s ha mégis kisülne, hogy hasonló tehetség és érdem mellett a körülmények történetes különbsége miatt az egyik többet nyerne a másíknál, a felesleg-nyereség amattól elvétetnék, hogy ez utóbbinak nem fedezett szükségait pótolja. A munkára tehetetlen vénektől a rájuk bízva volt tőke visszavétetik, s helyette holtig tartó élelmet nyernek, mely a munkásoktól keresetük aránya szerint begyűjtött alapból fedeztetik.

Ha nem tekintjük is e tanoknak jogot s erkölcsöt sértő irányát s politikai veszélyességét, mi a francia kormány általi üldöztetésükre adott alkalmat, státuszgazdasági tekintetben is annyi képtelenséget foglalnak magokban, minőt férfiaktól, kik a jelen állapot hiányainak bírálatában oly éles elmét mutattak, orvoslai javaslataikban várni alig lehetett, kivált minthogy ők nem foltozgatni s javítgatni, hanem az egész társaságot újra szerkeszteni készültek.

Képzeltetni-e, hogy a tudósok s művészek, vagy szerintük papok hierarchiája, melynek a saint-simonisták oly korlátlan és zsarnoki hatalmat akarnának adni az emberek és javak felett, ezzel vissza nem fogna élni? Fognának-e ezen saint-simonisztikus kormányzó papok oly emberfeletti bölcsességgel és erénnyel bírni, hogy a munkakör, javak s jutalmak arányos elosztásában tévedés vagy részrehajlás lehető, sőt valószínű ne volna, s így a sors vak szeszélyét a még sokkal nehezebben el-tűrhető emberszeszély és önkény ne pótolná? S azon elv, hogy ki-ki tehetségei arányában részesüljön a földi javakban s jutalmakban, orvosolná-e az örökösödési törvények igaztalanságait? A jeles tehetség nem szintűgy a vakszerencse ajándéka-e, mint az öröklött vagyon? Igaz

ugyan, hogy ily polgári szerkezet mellett, ha létesülhetését feltesszük, a vagyonbeli aránytalanság oly nagy nem lehetne, mint a jelen állapotban, de mi lenne a végeredmény? Megszűnvn azon inger, mely mindenkire nézve annak tudásában fekszik, hogy gyermekeiért, vagy olyanokért, kik neki kedvesek, fáradozik, s ki-ki tudván, hogy szorgalmának gyümölcse halála után idegennek, talán ellenségének fog jutni, sőt maga is öreg napjaiban hasonló élelemre tarthat számot, akár nevelte a társaság összes tőkéjét akár nem, ennek természetes következtése nem lehet egyéb, mint a termesztő szorgalomnak általános ellankadása, s az összes javaknak s vagyonosságnak nemzedékről nemzedékre mindinkább fogyása; szóval, a jelen részbeni nyomor helyett egyetemes elszegényülés. S ily eredmény kedvéért hányassanak fel a polgári társaság legfontosb talpkövei, sértessék meg a birtok szentsége, szakasztassanak el a családi életnek néha oly édes kötelékei; valóban nem a kormány üldözései osztalák el e felekeztet, hanem saját terveinek képtelensége döntötte a feledék sírjába. Zajos, de rövid létezése nem hagyott más nyomot, mint általánosabb figyelmet a szociális test bajaira, élénkebb részvétet a munkásoktól, e felekeztet hívei által melegen és hangosan hirdetett, szenvedései és orvosoltatásuk lehető módja iránt.

Egy időben Saint-Simonnal, élt Franciaországban még egy más férfiú is, kinek elmékedései hasonló célra voltak irányozva: Fourier, s habár ő maga 1837-ben kortársainak részvétlenségén elcsüggedve halt meg, iskolája azóta mindinkább terjed, s jeles főekkel szaporodik, kik mesterük eszméit számos munkákban s cikkelyekben fejtegetik, s azt némely salakjaitól kitisztítva, népszerűvé s elfogadhatóvá tenni igyekeznek; ilyenek Considérant, Paget, Gatti de Gamond s mások. Fourier is szükségesnek vélte tanait új vallás-filozófiára alapítani, a két nem közötti viszonyt korunk erkölcsi fogalmait sértő módon megváltoztatni, „mert, úgy látszik – mond List idézett cikkjében – a francia világjavító k tervei el nem lehetnek e bordélyszag nélkül”. Az általa használt terminológia furcsánál furcsább, szinte az érthetlenségig újszerű, néha nevetséges, mi őt, írásait s iskoláját gyakran gúny tárgyává tevő; mindamellett e haszontalanságok és képtelenségek halmaza alatt található néhány eszme, melynek jövendője lehet, s mely magában a szociális baj lehető orvoslatának ép csíráját rejti. De lássuk rendszerét közelebről,

melynek előadásában itt-ott ismertetésül szerzőjének sajátos kifejezéseit is használandom!

Azon tényből indulván ki, hogy az emberek igen nagy többsége inséggel küzd, s a gyári munka örök egyformaságában a lelki tehetség eltompul, az első bajon a munkások konkurenciájának (mi által egyik a másiknak élelmét rabolja el a tőkepénzesek hasznára) megszüntetésével, s a nyereségnek munka, tehetség és tőke közötti arányos felosztásával, a másikon pedig a munkanemnek gyakori megváltoztatásával, s az egyedek által hajlamuk, vagy mint ő fejezi ki magát, szenvedélyes vonzalom szerinti szabad választásával akar segíteni, miért is rendszerét vonzó és szenvedélyes műiparnak (*industrie attrayante et passionnée*) nevezi. E célt azonban szerinte a társadalmi élet formáinak gyökeres megváltoztatásával érhetni el csak. A polgári társaság legtökélyesb formája (nem érintvén itt az előkészítő és átmeneti állapotokat) az volna, ha az emberek, mintegy 1800 minden korú s nemű egyedekből álló csoportokban, melyeket ő „phalange”-oknak nevez, szoros, majdnem családi összeköttetésben együtt élnének s gazdálkodnának. Minden ily phalange egy közös, roppant nagyságú falanszternek nevezendő épületben laknék, melyben különböző nagyságú szállások, közös konyha, élestar, pince, nagy, világos és szép munka- és gyűléstermek volnának, utcák helyett fedett és télen fűthető széles folyosók szolgálnának stb. Mindenki jövedelme szerint, mert Fourier a tulajdonjogot meg nem akarja szüntetni, a szállások és ételek közt válogat. A phalange-ok egymással baráti viszonyban állanak, s ha a szükség kívánja, kölcsönös segedelemre kötelezvők. Képviselő követek kongresszusokban közös ügyeik felett tanácskoznak, s így lépcsőnként mindig feljebb, míg végre a „szférikus egység” nevezetű testületben az egész emberfaj képviseltetnék.

A phalange gazdasága következő módon üzetnék. Minden tag vagy *harmonista* ingó vagy ingatlan vagyonát általengedi a köz[ös]ségnek, de érte a befektetett tőkéhez arányos számú részvényjegyeket nyer, melyek után kamatot húz. Aki tőkét nem bír, az legalább munkájával s tehetségével járul a község összes vagyonához, s ezek után arányos osztalékhoz szintén jogot tart. A közös munka jövedelmének felosztása következő elvek szerint történik. Mindenekelőtt a phalange minden tagjának, a munkára tehetetlen öregeknek, gyermekeknek és betegeknek is,

az anyagi szükségek minimumát, vagyis a falanszter harmadik osztálybeli kényelmeit nyújtani köteles. Ami e költségek levonása után még fennmaradna, az tizenkét egyenlő részre osztatnék, s ezekből 5/12 jutna a munkának, 4/12 a tőkének és 3/12 az elmetehetségnek, mi aztán ismét az egyes tagok közt részvényeik és az általuk teljesített munka arányában felosztatnék.

A munka nemét minden tag hajlama vagy, mint Fourier mondja, „szenvedélye” szerint választhatja. Az egyenlő munkát végezők együtt dolgoznak, s úgynevezett „szenvedélyes csoportot” (groupe passionnée) képeznek, s több foglalatosságú csoport egy „szenvedélyes sort” (série passionnée). Hogy pedig a mindig egyfélét dolgozás az embert lelketlen géppé ne tegye, minden két órában munkát cserélve, egy csoportból átmehetnek egy másikba. Minden csoport magának munkát intéző vezért választ, de csupán magának, mert ez, egy másik csoportba áttalmenve, ott talán utolsó lehet. E csoportok végeznek minden munkát házban, kertben és mezőn, konyhában, istállóban, és a kézművek termeiben. A munka minden gondolható és lehető módon könnyíttetnék, a mezőkön dolgozók roppant sátorok és ernyők által az égető Nap ellen védetnének, nagyobb távolságokra kényelmes kocsikon mennének, minden munkanemnek megfelelő s azt könnyítő öltözetek készíttetnének stb.

Nagyszerű vállalatoknál, több falanszterek egyesülve, roppant indusztriális hadsereget állíthatnának ki, akár egy millió iparvitézből állót. Ily sereggel Fourier szerint a Szahara homoktengerét és Szibéria jeges vidékeit paradicsommá lehetne varázsolni, s még sok egyéb általa felhozott mesés nagy dolgokat véghez vinni.

A munkanem választása mindenkinek szabad akaratára hagyatván, hogy a kellemetlen és undorító foglalatosságokra is legyenek önkényt ajánlkozók, ezekért igen nagy jutalom járna, a kellemesekért pedig, melyek úgyis magokban hordják a jutalmat, igen csekély. A trágyahordozók vagy kanális-tisztogatók tehát sokkal jobban jutalmaztatnának, mint p. o. a festészek, szobrászok. Ha mindamellett nem találkoznának ily visszataszító munkára egyének, fiatal emberekből, 9–15 évesekből úgynevezett: „elszánt dandárt” javasol Fourier alakíttatni. Az ebbe lépésre pedig az ifjakat kitüntetések s ezek által ébresztendő hiúság és lelkesedés útján hiszi édesgethetőknek, ezen felül e dandárnak buzdításul még

azon jogot is akarná adni, hogy a közjövedelemnek egy nyolcad részével közcélokra szabadon rendelkezessék.

Ily gazdálkodási rendszertől Fourier, mind a termesztő erő növesztése, mind a költség fogyasztása [csökkentése] tekintetéből oly sikert vár, hogy az ily phalange-ba helyezett tőkéknek száztól ötvenet ígér kamatul. Úgyszintén az emberek is természeti hajlamuk szerinti foglalatosságuk, célszerű életmód, egészséges tápszerek s lakás mellett, testi és lelki erőben gyarapodnának, s életük háromannyi időre terjedne.

Fourier csaknem egész élete folytában hiába iparkodott a kormánytól vagy magányosoktól módot szerezni egy próba falanszternek felállítására. Nem is csodálhatni, ha tekintetbe vesszük itt is említett kalandozásait a képzeletnek már szinte hagymázzal határos tartományaiban, ama több mint költészeti álmokat rendszerének eredményeiről, melyek közül helyszűke miatt itt csak néhányat s nem is a legképtelenebbeket hordtam fel. De az ily egyes, elszigetelt próbának bármi fényes sikere is még nem bizonyíthatta volna be jóságát s kivihetőségét az egész rendszernek, mely magát a polgári társaságot, sőt az egész emberi fajt ily kasszányaélet rámájába akarná szorítani. Mindamellett igaza van Blanquinak,⁶ midőn erkölctelenségnek mondja e férfiúnak s eszméinek kigúnyolását s nevetségessé tételét, mert őt a legtisztább emberszeretet lelkesíté, s mert számos ábrándjai, féktelen képzeletének e fattyú szüleményei közt nagyszerű eszmékre is akadunk, melyek zseniális ész szüleményei. Munkáiban közgazdasági elveket találunk, melyek, ha tovább kifejtetnének, s a fennálló társasági viszonyokhoz alkalmaztatva, nem azokat felforgatva, életbe lépetnének, korszakot alkothatnak az emberiség és ipar történeteiben. Ilyenek főképpen a következők:

Először azon elv, mely szerint az ipar gyümölcseiből a munkást is egy arányos rész illesse. Most azon országokban, hol a kézműveket nagy részben gyárak pótolják, a gyártulajdonosok egyetértő nyereségvágya, és a munkásoknak egymást lenyomó, ínség parancsolta konkurenciája azon eredményt szüli, hogy ezek a lehető legkisebb bért nyerik, habár munkájuk után a gyáros milliókkal gazdagodnék is. A munkás eképpen nem takaríthatván meg egy kis tőkét, melyre idővel magának s családjának önálló létezését alapíthatná, örök függésben marad urától; függésben, mely rá nézve nem kevésbé sanyarító a középkor hűbéri vi-

szonyainál, kivált mert saját eszméi mások s mert a törvény neki igényt ad szabadságra, melytől csak a szegénység tiltja el. De még ha valamely iparág, p.[éldának] o.[káért] a vámviszonyok változása, a külföld konkurenciája miatt csökken, mi a következés? A gyáros kedvezőbb időben nyert millióit visszavonja, s munkásai kenyértelenek, az éhség és kétségbeesés martalékai. E bajon némileg segít azon fent érintett elv, mely a munkásnak jogot ad nemcsak az ura önkénye által neki odavetett bérhez, hanem a munkája utáni nyereségarányos osztalékához is, s ez elv helyességét már elismerték Fourier rendszerét egyébként kárhóztató német közgazdasági írók is, mint Bülow,⁷ List s mások.

De ezen elv magában még nem elég az óhajtott cél elérésére, s kiegészítője a szinte [szintén] Fourier rendszerében fekvő, de általa a túlságig vitt, társulási eszme. Hogy ez úton, aránylag csekély áldozattal, mily nagy dolgokat vihetni ki, már hazánkban is kezdjük tapasztalni, de eddig, valamint nálunk úgy máshol is, egyesületek csak egyes kitűzött célok végett alakultak, s még eddig sehol nem az élet mindennemű szükségének olcsóbb beszerzésére, sem bizonyos iparágnak a szegényebb osztály részéről is kisebb erők egyesülése által nagyban üzésére. Mind a két úton pedig kedvező eredményt lehetne várni. Mi az elsőt illeti, csak azt akarom röviden érinteni, hogy több családoknak közös háztartása, főzésben, mosásban s egyebekben mennyi költség- és munkakíméléssel történhetnék, s hogy a szükséges bevásárlások mennyivel olcsóbban eszközölhetők nagyban, mint kicsinyben. Az iparcélokra egyesülés pedig a munkásosztályra nézve még fontosabb, mert föltevén, hogy a munkás magának takarékosság által egy kis tőkét szerez, ő azért oly országban, hol nagyszerű gyárak léteznek, független állásra még sem tehetne szert. Kis tőkével gyárápületet nem emelhetni, gépeket nem vehetni, az legfellebb kézműiparra használható, ez pedig a gyáriparral ki nem állja a versenyt. Ehhez még az is járul, hogy kézműhöz többoldalú ügyesség kívánatik, a melyet gyári munkás, a lehető legszűkebb körre szorított gépszerű munkája mellett, magának nem szerezhetett. Tudjuk, hogy már Smith Ádám⁸ idejében egy gombostű míg elkészült, tizenkilenc kézen ment keresztül, azóta pedig a munka felosztása mennyit haladt még a gyárakban! Így a törvény által fennen hirdetett szabad konkurencia mellett, tényleg mégis a nagy tőkepénzesek monopóliuma áll fenn.

Ezekkel csak egyesülés által küzdhetnének meg némi siker reményével, egy kis tőkepénzt megtakarított szabad munkások, nagyszerű gyárakat állítván fel, melyeknek ők magok volnának tulajdonosai és munkásai. Ezen, már szintén mások által felfogott eszmének csirája pedig szintén Fourier munkáiban találhatók, habár sok képtelen és lázas ábrándok közé temetve.

Köszönetet érdemel Fourier még azért is, hogy a közgazdasági írók által Smith Ádám után fennen hirdetett s végtelenbe üzetni javasolt munkafelosztás [munkamegosztás] káros oldalait is kitünteté. Ha az emberek roppant többségében, az egész munkásosztály tagjaiban egyebet nem látunk vak eszközöknél, melyeknek egyedüli célja a boldogabb osztályok kényelmeit és szeszélyeit minél olcsóbban és bővebben kielégíteni, úgy igenis ez volt a lehető legbölcsebb ötlet és találmány, de ha a szegény munkásban is embert, lélekkel s ésszel bíró lényt tisztelünk, lehetetlen ezen túlságig vitt elvet nem kárhóztatnunk, mely őt örök egyformaságával elbutító s lélekölő foglalatosságra szorítva, egy gyári gép lelketlen kerekévé alacsonyítja, s önálló keresetre képtelenné teszi. Megengedem, hogy az időkímélést eszközölvén, s ezáltal a kiállító erőt [munkaerőt] mintegy szaporítván, a nemzeti gazdagságot neveli [növeli], de teljes meggyőződésemmel, ezt pedig a szocialisták iratainak köszönöm, hogy a nemzetek boldogságát s valódi nagyságát nem a kincsek s élvszerek felhalmozott tömegében, hanem ezeknek, koránt sem egyenlő, mert ez buta álom, hanem arányos és méltányos elosztásában kell keresni.

De ezen elvek, melyekről azt mondtam, hogy magokban egy jobb jövő magvát rejtik, Fourier rendszerében koránt sincsenek kellőleg kifejtve, sőt tenger képtelenséggel lévén föleresztve, ettől csak nehezen elválaszthatók, s így a fourierizmus mostani alakjában kitűzött céljának, véleményem szerint, szintoly kevéssé felel meg, mint a saint-simonizmus.

Akaratom ellen hosszas voltam Fourier rendszerének bírálatában, befejezésül tehát csak röviden fogom még Owen tanait ismertetni. Ő is a vallás, a társasági szerkezet s a birtokviszonyok megváltoztatását tartja első szükségnek. Itt rendszerének első két része mellőztetvén, csak az utóbbiakat illető tervei említendőek. Mellékesen csak azt kívánom érinteni, hogy az általa javasolt polgári szerkezet az embereknek beszámí-

tástóli mentségén [beszámítás-mentességén] volna alapítandó; tehát jutalom és büntetés teljes mellőzésével. Közgazdasági tanai pedig a következők. Személyes birtok szerinte nem léteznék, hanem minden községnek egy pár ezerre menő tagjai közös birtokukat egyesült erővel közös haszonra mívelnék. Tökéletes egyenlőség és közösség lévén alapja az általa tervezett társaságnak, pénzről, mint az egyedi tulajdon képviselőjéről, szó sem lehet. A község mindenkit a szükségességekkel ellát; maga új többféle gazdasági iparágokat, mind saját szükségének kielégítésére, mind más községekkel cseré végett. A különféle foglalatosságok a tagok közt koruk szerint volnának felosztandók. A 15. évig tart a nevelés; a 15–25 évesek kézmunkára kötelesek; a 25–30 esztendősek a községi vagyont őrzik s kezelik; a 30–40 éveseket illeti a községi ügyek és munkák igazgatása, s az ezeknél korosabbakat a külön [különböző] községek [közösségek] közötti viszonyok elintézése. Család Owen társaságában nem létezik, az a községben [közösségben] elvész.

E rendszerről megjegyzendő, hogy életbe hozására már néhány, de sikertelen próba tétetett. Való ugyan, hogy New-Lanark, Owen személyes igazgatása alatt, szép virágzásra jutott, de ez nem egyéb célszerűen rendezett s több iparágakat új munkásgyarmatnál, melybe ő szocialisztikus rendszerét egész kiterjedésében be nem hozta. Más kísérletek azonban New-Harmonyban s Orbistonban egészen felsültek.

Nem akarom az owenizmus ellenében hosszasan ismételni, mi már a saint-simonizmus ellen mondatott, hogy a személyes birtok megszüntetése az egyedek iparkodását és szorgalmát előli, ha csak azt nem hisszük, hogy azok ily társasági szerkezet mellett kivetköznének minden gyarlóságból, önzésből, szenvedélyekből, szóval emberi természetükből. A család felbontása és a nők közössége ellen pedig kár szót is vesztegetni. Owen tanainak ezen tévelyei közösek a francia szocialistákéival, de különös sajátja még azon ferde nézet, miszerint a foglalatosságok nemei az egyének kora szerint volnának felosztandók, holott mindennapi tapasztalás bizonyítja, mily kevésbé szolgálhat az mértékéül az emberek akár lelki, akár testi tehetségeinek.

Az itt előadottak csüggesztő eredménye, hogy az általam e cikk elején említett fontos szociális probléma, annyi gondolkodó fő elmélkedéseinek s annyi emberbarát lelkesedésének dacára, még eddig megoldat-

lan; e sorok írója nem oly vakmerő, hogy rajta csekély erejét megkísértesse, csak a feladat fontosságáról kívánt jelesebb tehetségű honfitársaihoz néhány intő s figyelmeztető szót intézni, hogy a közelebb [közvetlenebb] érdekű politikai kérdések mellett, s azoknak eldöntésében szemmel tartsák e szociális kérdést is, s koronkénti fejlődését, mely előbb-utóbb, habár, kivált nálunk, talán még nem oly hamar, amazokat is elnyelendi. Ezt annál inkább látja helyén és idején, mert, véleménye szerint, e kérdésnek elméleti úton megfejtése, ha valahol, ott lehetséges, hol azt, mint, hála az égnek, nálunk, nem zavarva a felizgatott szenvedélyek, és vagy sürgetve követelő, vagy már közlről fenyegetett érdekek zajától, még a tudomány komoly nyugalomával lehet megvitatni.

A székfoglaló jegyzetei

1. L. Vierteljahrsschrift aus und für Ungarn 1843. I. Heft, Leipzig, G. Wigand.
2. Ki a dolgozó osztály állapotával Angol- és Franciaországban részletesen megismerkedni kíván, adatokat bőven talál a következő munkában: *De la misère des classes laborieuses en Angleterre et en France*, par Eugene BURET. 2. vol., úgyszintén különösen a francia nép igen nagy többségének nyomorult és aggasztó birtokviszonyaira nézve a Revue Indépendante szept. és okt. füzeteiben, Pierré LEROUX érdekes cikkelyében: *De la Ploutocratie ou du gouvernement des riches*.
3. *An essay on the principle of population*, 1806.
4. DE MOROGUES, *Du pauperisme et de la mendicité etc.*, 1834. Ville-neuve, Economie politique chrétienne, 1834.
5. *Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs* von L. STEIN, 1842.
Die Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft der politischen Oeconomie, Deutsche Vierteljahrsschrift 1840. B. 3.
6. *Histoire de l'Économie politique etc.* par Adolphe BLANQUI aine, 1837. 2. Vol.
7. *Der Pauperismus*, Deutsche Vierteljahrsschrift 1838. B. I.
8. L. *Nature and causes of the wealth of nations*, B. I. Ch. 1.

Jegyzetek

1. LUKÁCS Móricz, *Néhány szó a socialismusról*, Athenaeum 1843. 53–66.
2. BARANYI Imre, *A fiatal Madách gondolatvilága. Madách és az Athenaeum*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1963.
3. MK 90. 25.
4. ENGELS, Friedrich, *A család, a magántulajdon és az állam eredete*, Bp., Magyar Helikon, 1970.
5. ANDOR Csaba–LEBLANCNÉ Kelemen Mária, *Madách Imre kéziratjai és levelezése (Katalógus)*, PIM 1992. 994. tétel.
6. *Madách Imre összes művei*, szerk. HALÁSZ Gábor, Bp., 1942. II. 766.
7. REICH, Wilhelm, *Der sexuelle Kampf der Jugend*, Verlag für Sexualpolitik, Berlin–Wien–Leipzig, 1932. [Rövidített fordítása (*A fiatalok szexuális harca* címmel) magyar nyelven is hozzáférhető volt az 1970-es évek végén, stencilezett sokszorosításként.]
8. *Madách Imre összes művei*, szerk. HALÁSZ Gábor, Bp., 1942. II. 782.
9. I. m. 752.
10. MK 109. 127–129.

Pusztai Virág

Az érzéki tapasztalat és a racionális megismerés kettősségének megjelenése a prágai színek szimbólumaiban

Az ember tragédiájának dinamikáját az ellentétes pólusok folyamatos küzdelme tartja fenn. Minden eszmét és elgondolást egy azzal ellentétes vált fel, miközben mindegyikről bebizonyosodik, hogy az origóján túlhaladva pusztítóvá válik, és megéri arra, hogy a történelem súlylyesztőjébe kerüljön. Onnan viszont némi módosulással újra és újra visszatér, hiszen valójában e váltakozások tartják egyensúlyban a világot, és szolgálnak terepül annak a küzdelemnek, amelyben a bizakodás vihet bennünket tovább és tovább.

A Madách által felvonultatott számos ellentétpár közül vizsgáljuk meg azt, amely az igazság felderítésének módjaiban jelenik meg: a világ az érzéki, empirikus tapasztalat útján ismerhető meg inkább, vagy csakis ennek elvetésével? A természetben látottakból okulhatunk többet, vagy magunkban elmélyedve? Lehetséges-e a megismerés a látvány és az érzékszervek által, vagy csakis az az érzékek birodalma fölött álló hit, vagy amint a felvilágosodás után tartották: az ész, a gondolkodás vezet el a dolgok megismeréséhez?

Varga Emőke a *Tragédia* egészét vetve alá elemzésnek úgy véli, hogy az „a látványi és/vagy fogalmi megismerés kettősségének szempontjából bináris kódolású, a tapasztalás és megértés folyamatát mind a kép, mind a szó irányába kiépíti.” Ugyanakkor megállapítja, hogy a mű megoldása „a fogalmi elsőbbségéhez, a világ fogalmi alapú megismerhetőségének tradicionális tételéhez vezet el a befogadót.”¹ Következtéseivel egyetértve úgy gondolom, e bináris kódolás egyik legszebb példáját a prágai színekben, egymásra következően találhatjuk. Külön figyelmet érdemel, ahogy a Madách által felvonultatott szimbólumok révén a két megismerési mód a nyolcadik színben kibomlik, majd a tizedik színben elélnk tárul mindkettő inverze, kritikája. S mindez a *Tragédia* kiemelt pontján, a történeti színek középpontjában álló párizsi szint közrefogó színekben érhető tetten.

Máglya, lugos, csillagásztorony

A fent taglalt ellentétpár már a nyolcadik szín előtti, eligazító leírásban² plasztikusan megjelenik. E szerzői utasításból megtudhatjuk, hogy Madách egy eretnek égő máglyáját szánta a jelenetek háttérébe. Jobbról „lugost”, balról csillagásztornyot képzelt el.

Az égő máglya önmagában hordozza a kettősséget. Az olvasó elképzelem, a színre vitt mű nézője pedig látja e „díszletet”, mely elsőként az érzékekre hat: ki ne borzongana meg annak a gondolatától, hogy embereket elevenen égetnek el. Erős kép. Ugyanakkor, amennyiben tisztában vagyunk azzal, hogy milyen tanokért égtek akkoriban, úgy e szimbólum épp a fogalmiság, a logosz hatalomátvételére és az érzelmi megismerés háttérbe szorulására utal. Ha tudjuk, hogy Kepler 1600-ban lett Tycho Brahének, II. Rudolf császár udvari csillagászának segédje, akkor eszünkbe juthat: abban az évben égették meg Giordano Brunót, aki azt vallotta, nem a Föld, de még csak nem is a Nap a világmindenség közepe. (Máglyára küldésének ugyan nem csupán ez, hanem eretnek nézeteihez való hajthatatlan ragaszkodása volt az oka.) A máglya mégis szimbólum, afféle jelzőtűz,³ amely arra hívja fel a figyelmet, hogy a kopernikuszi fordulat – meghirdetéséhez képest ugyan fél évszázados késéssel, de – immár visszavonhatatlanul kiáradt az emberiségre. Lucifer megjegyzi: „Ily hűvös estve e tűz jól esik, / Bizon-bizon már jó régen melenget.” Az eszme tehát már nem új, és bár elfogadottnak nem tekinthető, a miatta alkalmazott retorziók iránt már közönyös a kor, amely a fordulat következményeivel nem néz szembe.

A máglya két oldalára képzelt háttérelemek is a két ellentétes pólust: az érzelmi tapasztalatot, illetve a racionális megismerést szimbolizálják. A lugas, illetve a palotakert utalás az édenkertre, amely az ártatlanságot és tudatlanságot idézi. Már a harmadik színben is van erre egy utalás: Éva lugast csinál, „éppen olyat, mint az előbbi”, hogy az első emberpár köré varázsolja az elvesztett Édent. A lugas ugyanakkor a nyolcadik szín cselekményében egy bűnbeesés, Borbála hűtlenségének helyszínévé is válik. Népdalainkban is visszatérő motívum a leány kertcskéjébe való betörés, vagy annak maggal való bevetése,⁴ s a kert ily módon az érzékek útján való felderítés, élménycentrikus megtapasztalás terepe.

A torony ellenben az érzékek felett álló ismeretek szimbóluma, a mesterséges módon létrehozott, eget és földet összekötő világtengelyé, amelyet az isteni magasságok tudását szomjazó ember épít, aki ezért nagy árat fizethet – lásd Babel tornyának legendáját. Az 1800-as évektől mint elefántcsonttorony profán jelentést is nyer, megtestesítve a tapasztalati valóságtól elzárkózó tudós menedékét. Szemadám György így jellemzi a tarot kártya XVI., tornyot ábrázoló lapját: „a téglákból összerótt építmény szimbolikája meglehetősen egyértelmű: az emberi személyiség megszerzett tapasztalataira utal, melyet tudatossága koronáz meg”⁵ – a kártyalapon a szó szoros értelmében, hiszen a torony tetjén egy koronát látunk, amely épp lebillen arról. A tarot e lapjának mély értelmű szimbolikája a bevezetőben felvetett, ősi dilemmára reflektál: a torony ablakaiból koronát vagy püspöksüveget viselő emberek esnek ki, jelképezve, hogy „az emberi személyiség által felhalmozott tapasztalat és tudás, illetve minden emberi rendszer és megmerevedett teória érvénytelenné válik az élő Isten színe előtt.”⁶ A vélt bizonyosságokból önmagunk bebiztosítására emelt falak könnyen leomlanak, és életművünk koronája ugyancsak könnyen megbillen. (Szemadám nyomatékosítja, hogy a tarot nem jóskártya, hanem egy önismeretet segítő szimbólumgyűjtemény, melynek kihúzott lapjai figyelmeztethetnek tévútjainkra. Ez a lap a tudomány művelői számára is fontos emlékeztető: sosem bízhatják el magukat a megszerzett tudás okán. A *Tragédia* is betölthet egy hasonló szerepet, amennyiben elgondolkodunk a benne felvonultatott jelképeken.)

Kepler-Ádám a megismerés útján

Noha a máglya a kulissza, Madách mégsem a geocentrikus világképet heliocentrikusra cserélő Kopernikust vagy a máglyahalált halt Giordano Brunót, esetleg a perbe fogott Galileit választotta drámája szereplőjének: a nyolcadik színben Ádám Keplerként tűnik fel. E választás oka részben e karakter összetettségében keresendő. Ahogy Andor Csaba fogalmaz: egyesíti magában a tudományt és a misztikát, a szellemi szabadságot és az evilági kötöttséget.⁷ A választásban másrésről

szerepet játszhatott a hasonlóság is, amelyre több kutató rámutat: Madách önmagát látta a befelé forduló, töprengő tudósban, akinek házassága is az övéhez hasonlóan alakult.

Kepler nem az előtérbe kívánczó, lázadó, a világot sarkaiból kifordítani kívánó tudós mintaképe. Noha áhítja, hogy jöjjön olyan kor, amely a „rideg közönyt / Leolvasztandja, s mely új tetterővel / Szemébe néz az elavult lomoknak”, ő maga csak álmaiban válik forradalmárrá, hogy az álom után körültekintve jobban megértse saját kora törpe-ségét. (Mint köztudott, egészségi állapota miatt Madách sem tudta úgy kivenni a részét az 1848/49-es forradalomból és szabadságharcból, mint talán szeretne volna.) Máté Zsuzsanna összegzi Palágyi Menyhért gondolatait, aki szerint a *Tragédia* valódi főszereplője a tudós, és Madách Keplerben szemlélteti önmagát: ha nem Ádám volna a mű ki-mondott hőse, akkor Keplert kellene annak tekintenünk, aki a műalko-tás eszmei tengelye.⁸

Andor Csaba felveti, hogy Keplerre egyfajta második Ádámként is tekinthetünk, hiszen Ádám maga is álmodja a történelmet, amelynek keretében Kepler álmoként éli meg a párizsi színt. Ugyanakkor Krisztus-szimbólumként is azonosítja Madách Keplert.⁹

Noha a nyolcadik színben úgy tűnhet, Kepler-Ádám az érzékek felett álló, objektív igazságok mellett elkötelezett, a tizedik színre ez a kép árnyaltabbá válik majd. De a valóságos Kepler sem sorolható be egyértelműen a fogalmiság talaján álló gondolkodók közé. *Mysterium Cosmographicum*¹⁰ című művét 1596-ban jelenteti meg, még az előtt, hogy házasságot kötött volna Borbálával. A *Tragédia* prágai színében tehát azzal a Keplerrel találkozunk, aki már letette az asztalra azt a művét, amelyben az akkor ismert hat bolygó pályáját az öt platóni testtel hozta kapcsolatba. Úgy gondolta, hogy az egyes bolygópályák gömbjei között a kocka, a tetraéder, az oktaéder, a dodekaéder és az ikozaéder tartja a távolságot. Egyfajta ábrázolható harmóniát vizionált az égboltra, követve azt az elgondolást, hogy az isteni egyensúly mind a mikro-, mind pedig a makrokozmoszban tetten érhető. Elgondolása ugyan tévesnek bizonyult, de jól mutatja, hogy Kepler nem mondott le a szépség és harmónia iránti igényről a tiszta ész javára. Ezt támasztja alá a *Harmonice mundi* című műve is, melyben kifejti, hogy az égitestek

mozgásai többszölamú zenét alkotnak.¹¹ Kepler számára tehát fontosak voltak az érzéki benyomások, a látvány és a zene. Felesége halálának évében, 1611-ben megjelent *Optika*¹² című művében ismertette az általa feltalált Kepler-távcsövet, írt a fénytörésről és a lencsékkel történő leképezésről, a szem működéséről és a látáshibákról is – egyébként ő maga is rövidlátó volt. A kora újkorban kedvelt kutatási területté vált az optika, Kepler mellett például Hobbes¹³ és Berkeley¹⁴ is kiterjedt műveket szentelt a látáselméleteknek.

Bűnös érzékszervek

E ponton tegyük egy kitérőt az érzéki megismerés, azon belül is a látás kultúrtörténete felé. Azt a vonulatot, amely szerint a világ csak úgy ismerhető meg, ha az érzékszerveink szubjektív benyomásai feletti, objektív igazságokat keressük, általában Platóntól eredeztetik, mégpedig a barlang-hasonlatra alapozva. Ralf Konersmann rámutat: A látás eredeti, platóni értelmezése árnyaltabb, mint ahogy az utólagos értelmezésekből kitűnik, hiszen a Kharmidész-dialógus és a Timaios sorai közül kiolvasható, hogy Platón a látást többnek gondolta a külső benyomások pusztá rögzítésénél, és egy magasabb szintű, felismerő látást is feltételezett.¹⁵ A nyugati gondolkodásban azonban ennek ellenére az a felfogás vált dominánssá, amely az igazság látás általi megismerhetősége ellenében foglalt állást. Szent Ágoston például megállapítja, hogy „a szem megismerés dolgában valóságos király a többi érzékszerv közt”,¹⁶ ugyanakkor óv attól, hogy a lelkünk a szem által látni kívánt dolgok rabja legyen, vagy azok alapján építse fel tudását.¹⁷

Azért persze akadtak olyanok is, akik megengedőbb álláspontot vallottak a tapasztalati megismeréssel szerzett tudással kapcsolatban. Kifejezetten sokra tartotta a szem tudást feltáró tevékenységét Leonardo da Vinci, aki egyszerűen bolondnak nevezte azt a filozófust, aki kitépte a saját szemét, hogy az ne akadályozza őt a szellemi fölismerésekben. Leonardo a természet megfigyelését az igazsághoz vezető útnak tekintette, és úgy vélte, a látás a mondásnál gazdagabb, és a festő sok olyat meg tud mutatni, ami szavakkal elmondhatatlan.¹⁸

Az érzéki ismeretszerzés elutasítására azonban ismét ráerősített a kopernikuszi fordulat: az igazság nem mutatkozik meg a szem számára látható módon, hisz benyomásaink alapján azt gondolhatnánk, hogy a Föld lapos, s az égitestek keringenek körülötte, de lám: a szemnek nem szabad hinni, az igazság a látszattal szemben áll. Galileo Galilei *Párbeszéd* című művében a következő mondatot adja Filippo Salviati szájába: „Nem tudom eléggé csodálni azoknak a szellemi emelkedettségét, akik [...] eleven szellemükkel erőszakot követtek el saját érzékeiken, oly módon, hogy józan eszüket követve a látszattal a legnyilvánvalóbban ellentétes dolgokat mertek elképzelni.”¹⁹

Descartes 1637-es értekezésében ugyancsak megerősíti, hogy a kétegy lehet az az eszköz, amely lerombolja az érzékek csalfa világát.²⁰ A francia enciklopédiában Louis de Jaucourt pedig így ír: „az emberi értelem valóban az érzékszervek foglya, s míg szemünket a természet színjátékán legeltetjük, a képzeletünkben ezernyi előítélet alakul ki, melyek olykor [...] rabszolgájukká teszik az észet”²¹

A XIX. századtól azonban újra megszólalnak azok a hangok is, amelyek nehezményezik azt a hagyományt, amely a láthatót a logosz mögé utasította és annak alávetette. Az érzéki megismerés rehabilitálásának egyik szószólója, a természettudomány és a színelmélet terén is jelentőset alkotó Goethe, aki színelméleti írásaiban ironikusan megjegyezte, hogy a színekről és a látásról való értekezés a filozófusok számára olyan, mint a bikának a vörös posztó.²² Nem tudjuk, Madách ismerte-e Goethe ezen gondolatait, de azt igen, hogy a német irodalmár és politikus nagy hatást gyakorolt Madáchra, a *Faust* sok tekintetben *Az ember tragédiája* egyik ihletőjének tekinthető.

Madách és a látvány

A látás és a látvány Madách számára is fontos, ami már abból is nyilvánvaló, hogy fő művéhez (is) a drámai költemény műfaját választotta, színpadra képzelve a történeteket, részletes utasításokat adva arra vonatkozóan, hogy melyik színben mit látunk, illetve hallunk.²³ A lát-

vány azonban nem a látványosságot szolgálja, motívumai nem öncélúak, az instrukciók tele vannak szimbólumokkal.

Arany János egyik levelében azt írja, „Madách erősebben gondol, mint képzel”.²⁴ Noha a szövegkörnyezetből nyilvánvalóvá válik, hogy itt arra gondol: Madáchnak nem a verselés és a nyelv az erőssége, inkább az elméleti koncepció – szóhasználata talán nem a legszerencsesebb. Madách nagyon is erősen „képzel”. Költői képei, metaforái és szimbólumhasználata plasztikusan élénk vetítik a világtörténelmet, hömpölygő látványfolyamot idézve élénk, amelyből kibukkannak a különböző korok jellemző attribútumai. A *Tragédia* mint dráma hatalmas kihívás elé állította a díszlettervezőket, mint könyv pedig az illusztrátorokat. Bizonyára nem véletlen, hogy az igazán komplex látványbéli megjelenítésre az animáció eszköze bizonyult leginkább alkalmasnak, amely szabadon görgetheti a képi szimbólumokat, váltogathatja az ábrázolás formanyelvét, stílusát – ahogyan teszi ezt Jankovics Marcell rajzfilmje.²⁵ (A film egyik érdekessége, hogy a Londoni szín után mintegy meghosszabbítja a történelmet Madách korától napjainkig, az óriáske rékből időkerékké változó motívumnak köszönhetően, amely élénk pörgeti a XX. század történelmének emlékezetes pillanatait. Teszi mindezt úgy, hogy nem érzékeljük hozzátoldásnak, tökéletesen illeszkedik a madáchi vízióba.)

Kepler tehát álmodik, és a kilencedik színben ennek az álomnak válnunk részeseivé, melynek során Madách látványos tablóban tárja élénk a francia forradalmat. Az olvasó előtt a szereplők szenvedélyes és váratlan cselekedetei nyomán erős, érzéki képek képződnek meg: nyaktiló, zajló néptömeg, főbelövés, levágott fejeket hurcoló emberek. A színházi látványtervezők számára feladta a leckét. Ádám-Kepler-Danton mellett felbukkan Lucifer is, itt azonban nem ő mozgatja a szálakat. Talán ez az oka annak, hogy ezt a színt nem a kiábrándulás, hanem a bizakodás és lelkesedés hangjai követik: „Mi nagyszerű kép tárult fel szememnek!” – mondja az ébredő Kepler, s mondata ismét aláhúzza a látvány, a képszerűség jelentőségét, amely a Tragédia központi színeiben a legfelfokozottabb.

A két pólus helycseréje – a kizárólagosság tévútjai

Láttuk, hogy az értelmi és érzéki felderítés kettőssége a nyolcadik szín kettéágazó cselekményszálában is megmutatkozik: a komor Kepler képviseli az előbbi, míg a lugosban az udvaronccal összefűző Éva az utóbbit. Az álombéli álomból visszatérve, a tizedik színben azonban ez már korántsem ilyen egyértelmű. Azt látjuk, mintha felcserélődnének a pólusok, de legalábbis szembesülünk azzal, hogy a megismerés mindkét kizárólagos formája tévutakra vihet.

Amikor visszanézünk a lugasban történetekre, azt látjuk, hogy az onnan kilépő Éva megcsömörlött az érzéki tapasztalatok egyoldalúságától, riasztja, hogy az udvaronc a botránytól viszolyog, nem pedig a bűntől. „El tőlem, el, ne lássalak ezentúl” – mondja ki szó szerint is e megtapasztalás végét. Az udvari élettől megrontott, szép ruhákra pénzt követelő, külsejére, a látszatra sokat adó Borbála-Éva eddig az érzéki megismerés pólusát képviselte, itt azonban elutasítja azt – s míg a nyolcadik színben talán nem láttuk benne azt a jót, ami a sajátja (míg bűne a koré, mely szülte őt), addig itt megcsillanni látjuk.

Ádám-Keplert pedig a csillagásztoronynál találjuk, és Lucifer az arra szerelt csengővel hívja a tanítványokat. Az egyik tanítvánnyal folytatott párbeszéd pedig átvitt értelemben is a már említett torony-motívumot juttatja eszünkbe. A tanítvány a megszerzett tudás által uralni kívánja az anyag- és szellemvilágot egyaránt – akár Bábel tornyának építői. Ádám azonban figyelmezteti kicsinységére. Míg a nyolcadik színben a csillagász képviseli a megismerésnek azt a módozatát, amely az érzékek felett álló ész hatalmát hirdeti, most olyan utalásokat tesz, amelyek ellentmondanak ennek. Kiadja a parancsot: tűzre a pergamenekkel, s ki a szabadba!

Miért tanulnád mindig, hogy mi a dal,
Minő az erdő, míg az élet elfoly,
Örömtelen poros szobafalak közt.
Hosszúnak nézed-é az életet,
Hogy sírodig teóriát tanúlsz?

A nyolcadik szín visszahúzódó, a szellemnek és tudásnak élő, minden egyebet porlatag, hanyatló bábnak nevező Keplere most búcsút int az iskolának, és Ádám az ő bőréből kibújva nekiindul egy olyan világnak, amely csupa látványosság, zaj. Mi pedig levonhatjuk a tanulságot, hogy önmagában egyik megismerési forma sem vezet el az igazsághoz. A Keplerben rejlő kettősség alátámasztja Andor Csaba azon meglátását, hogy Kepler Krisztus-szimbólum is. Hiszen ki más jelképezné jobban az érzékszervek útján való befogadhatóság és a szellemi nagyság ötvöztetését, mint a testet öltött Isten, aki a hit általi üdvözlést hirdeti, de mégis látható és tapintható a tamáskodók számára, miközben emberként érez.

Noha az említett színek példázzák legplasztikusabban, az érzéki és értelmi megismerés kettőssége, egymásnak ellenfeszülő és egymást kiegyensúlyozó volta *Az ember tragédiájának* egészére jellemző. De talán minden igazán nagy műről elmondható, hogy ezek harmóniáját megvalósítva ér el jelentékeny hatást: a mély gondolati tartalmat, a filozófiát a művészet nyelvén érti meg az olvasó, s e kettő egymás nélkül kevesebb volna.

Jegyzetek

1. VARGA Emőke, *Szellemi szemek. A fogalmi és látványi megértés a Tragédiában*, in: BENE Kálmán (szerk.), *XIII. Madách Szimpózium*, Szeged–Budapest, Madách Irodalmi Társaság, 2006. 20–28.
2. „Prágában. A császári palota kertje. Jobbra lugos, balra csillagásztorny, előtte tágas erkély Kepler íróasztalával, székkal, csillagász-eszközökkel. Lucifer mint Kepler famulusa az erkélyen. A kertben udvaroncok s hölgyek csoportokban sétálnak, közöttük Éva is, mint Borbála, Kepler neje. Rudolf császár Ádámmal mint Keplerrel beszédbe mélyedve áll. A háttérben egy eretnek máglyája ég. Estve, később éj. Két udvaronc az előtérben elmenve.”
3. V. ö.: SIMONYI Károly: *Ti jobban féltek... A kopernikuszi fordulat*, Természet Világa, 126. évfolyam, 10. szám, 1995.
4. HOPPÁL–JANKOVICS–NAGY–SZEMADÁM, *Jelképtár*, Helikon, 2010. 156–157.
5. SZEMADÁM György, *Vándorok könyve. A tarot kártyától Az ember tragédiájáig*, Budapest, Írók Szakszervezete, 2009, 188.
6. U. o.
7. ANDOR Csaba, *Szabadkőművesség és természettudomány a Tragédiában*, in u. ö.: *Madách-tanulmányok*, Madách Irodalmi Társaság, Budapest, 2008. 93–94.
8. MÁTÉ Zsuzsanna, *Palágyi Menyhért esztétikafelfogásának heurisztikus erejéről*, in u. ö.: *„Az aestheticum vizsgálatának célja tehát az értékadó jelentés felkutatása.” Magyar esztétikatörténeti és esztétikai tanulmányok*, Kolozsvár–Szeged: Pro Philosophia Kiadó, Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány, 2019. 23.
9. ANDOR Csaba, *Szabadkőművesség és természettudomány a Tragédiában*, in u. ö.: *Madách-tanulmányok*, Madách Irodalmi Társaság, Budapest, 2008. 93–94.
10. KEPLER, Johannes, *Mysterium Cosmographicum*, Tübingen, 1596.
11. KEPLER, Johannes, *Harmonice mundi*, Linz, 1619.
12. KEPLER, Johannes, *Dioptrice*, Augsburg, 1611.
13. HOBBS, Thomas, *A Minute or First Draught of the Optiques*, Paris, 1646.
14. BERKELEY, George, *An Essay Towards a New Theory of Vision*, Dublin, 1709. Magyarul: *Értekezés a látás új elméletéről*, in: *Tanulmány az emberi megismerés alapelveiről és más írások*, Gondolat, 1985.
15. KONERSMANN, Ralf, *A szellem színjátéka*, Kijarat, 2003. 125.
16. *Szent Ágoston vallomásai*, Budapest: Szent István Társulat, 1995. XXXV. fejezet: *A kíváncsiság kísértései*, 159.
17. U. o. XX. és XXI. fejezet, 142.
18. Leonardo da VINCI: *Tudomány és művészet* (ford.: Kardos Tibor). Magyar Helikon, 1960, 66–71.
19. GALILEI, *Párbeszéd a két legnagyobb világrendszerről, a ptolemaiosziról és a kopernikusiról*, fordította, válogatta, az utószót és a jegyzeteket írta M. Zemplén Jolán, <https://mek.oszk.hu/00500/00557/00557.htm>
20. DESCARTES, René, *Értekezés az ész helyes vezetésének és a tudományos igazság kutatásának módszeréről*, negyedik rész, in: DESCARTES, *Válogatott filozófiai művek*. (Ford.: Szemere Samu) Budapest: Akadémiai kiadó, 1980. 184–189.
21. JAUCOURT, Louis de, *Préjugé (előítélet)*, szócikk, in: *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, 1772. Idézi: KONERSMANN, Ralf, *A szellem színjátéka*, Kijarat, 2003. 128.
22. GOETHE, Johann Wolfgang, *Színelméleti írások* (ford.: Tandori Dezső), 1810, in: PÓK Lajos (szerk.), *Antik és modern*, Budapest: Gondolat Kiadó, 1981. 391.
23. Lényeges sajátossága a *Tragédiának* Máté Zsuzsanna szerint, hogy „nyelviségére igen nagyfokú mediális kevertség a jellemző. Már az első szintől a verbalitás mellett a vizualitás és az auditivitás az alapvető jellemzője”. MÁTÉ Zsuzsanna, *Az intermedialitás hermeneutikai sajátosságairól*. In: u.ö.: *„Az aestheticum vizsgálatának célja tehát az értékadó jelentés felkutatása.” Magyar esztétikatörténeti és esztétikai tanulmányok*, Kolozsvár–Szeged, Pro Philosophia Kiadó–Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány, 2019. 139–140.

24. *Arany János levele Szász Károlynak* (Pest, 1862. január 13.), in: Arany János összes művei XVIII. – Levelezés 4. (1862–1865), sajtó alá rendezte Új Imre Attila, Budapest: Universitas–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2014. 16.
25. *Az ember tragédiája*, rajzfilm, rendező: JANKOVICS Marcell, készítette a Magyar Rajzfilm Kft., a Pannónia Film Kft., a Magyar Film-laboratórium Kft., az Észet Mérj Kft., az Arteam Produkciós iroda, a Focus–Fox Studio, a Kodak Cinelabs Hungary és az Intersound Kft., 2011.

Miklós Péter

„Luther Szent Márton pápa” útja Madáchtól Bibóig

Luther Márton mint egykoron élt történelmi személy, mint a nyugati keresztény vallástörténet egyik kulcsszereplője és mint a protestantizmus történeti kultuszának tárgya – ikon. A mechanikus és manuális kiadványnyomtatás megjelenése és elterjedése korában Luthert és tanait a társadalmi nyilvánosság, a tömegkommunikáció és a vallási-politikai propaganda páratlan erővel, tartalommal és mennyiséggel (vagyis példányszámmal) népszerűsítette. A tizenhatodik században – akár mellette érvelve, akár ellene kikelve – ezerszámsra jelentek meg röplapok, s teték alakját – szó szerint, hiszen arcképét is terjesztették – Európa-szerte ismertté.¹ De nincs ez másként napjainkban sem. Néhány esztendeje, a reformáció ötszázadik évfordulójára Lego-sorozat jelent meg róla, amelynek egyes készletei tíz-tizenöt amerikai dollárért kaphatóak, s amelyen – többek között – legendás és történeti jelentőségű kilencvenöt tetele a wittenbergi templomkapura való kitűzésének az 1517. október 31-i eseménye (pontosabban: annak mítosza) jelenik meg.²

Luther mint ikon, része a huszadik-huszonegyedik században a politikai és a populáris kultúrának. Például Észak-Amerikában: nemcsak a (neo)protestantizmusnak, de a polgárjogi mozgalmaknak is. Gondoljunk csak az Egyesült Államokbéli feketék jogaiért küzdő Dr. Martin Luther Kingre, aki ifjabb Michael Kingként született Mississippi államban, s az édesapja – aki fiához hasonlóan szintén baptista lelkipásztor volt – 1934-ben Németországba ment a reformáció gyökereinek tanulmányozására, és ottani, wittenbergi inspirációja „következménye” lett, hogy a nevét is megváltoztatta. Luther Márton mellett tehát az ő nevét viselő Dr. Martin Luther King is a protestantizmus hagyományát idézi és jeleníti meg – s egyben kvázi politikai program is, hiszen ma már tudjuk, hogy az észak-amerikai polgárjogi mozgalom az 1950–1960-as években legalább annyira fölforgatta az Egyesült Államok értékrendszérét, társadalomszerkezetét, politikai berendezkedését, mint a protestantizmus a maga fölbukkanásakor, jó négyszáz évvel korábban.³ A Lu-

ther név azonban a mai médiafogyasztók számára teljesen más konnotációt is hordoz. Nekik ugyanis a BBC által gyártott, öt évadot megért széria juthat eszükbe. A *Luther* című sorozat főhőse egy kegyetlen, kiégett, eltiltásokon és drogelvonókúrákon túllévő, a „maga útját járó” londoni nyomozó, John Luther (megformálójá Idris Elba, Golden Globe-díjas angol színész, producer, forgatókönyvíró, énekes, dalszerző, rapper).⁴

Mint a fenti három példa is igazolja: a Luther név hallatán számos – egymástól egészen eltérő – tartalom juthat eszünkbe. Madách Imre fő művében a protestantizmus alapítójaként bukkan föl. Az *ember tragédiája* két szöveghelyén szerepel. A falanszter színben a harmincas számot viseli.

AZ AGGASTYÁN

Harmincadik szám!

LUTHER (*a sorból kilépve*)

Itt vagyok.

AZ AGGASTYÁN

Te ismét

Mértéktelen fűtötted a kazánt.

Valóban úgy látszik, hogy szenvedélyed

Veszélybe hozni az egész falansztert.

LUTHER

S ki állna ellent a csábnak, midőn

Szikrázva, bögve a vadult elem,

A láng ezer nyelvével vesz körül,

Elérni kíván, hogy megsemmisítsen:

S ott állni bátran, szítani tovább,

Jól tudva, hogy hatalmunkban vagyunk. –

Nem ismered te a tűznek varázsát,

Ki csak fazék alatt ismerek azt.

AZ AGGASTYÁN

Hiú beszéd, ezért ma nem ebédelsz.

LUTHER (*visszalépve*)

De holnap újra szítom a tüzet.

ÁDÁM

Mit látok? ezt a férfit ismerem.

Ez volt Luther.

Madách művében tehát „Luther, a fűtő” mértéktelenül fűti a kazánt, amelyben vadulnak az elemek, de ő nem tud ellenállni a lángok csábításának – még ha veszélyeztetni is a falansztert és ebédet sem kap emiatt –, s mintegy lázadva jelenti ki, hogy másnap újra szítja a tüzet. Ha Luther munkáit – amelyek mind megjelentek magyarul a tizenkilencedik század második felében – olvassuk, akkor látjuk azt az utat, hogy miként jutott el a katolikus egyház teológiai megújításának és szerkezeti átalakításának kérdéséről a pápát „antikrisztusnak” kikiáltó pamfletekig, illetve a zsidóellenes és a parasztmozgalmakat elítélő radikális – és a kiirást is javasló – téziseiig.⁵

Valóban „tüzet szító” történelmi szereplője volt a tizenhatodik századnak Luther Márton. Ugyanakkor az is bizonyos, hogy azt az egyéni és közösségi mentalitást, valamint azt az etikai és „gazdaságpolitikai” fundamentumot, amely a modernitást – ahogy azt Max Weber csodálatosan leírta – szinte megalapozta, s kereteit biztosította (a kommunikációs forradalommal, a gazdasági struktúrák átalakulásával, a tudásnak mint értéknek a megjelenésével stb.), részben Luther munkásságának köszönhetjük.⁶

A másik Luther Mártonhoz kötődő momentuma a *Tragédiának* a tizennegyedik színében olvasható, amelyben a nándorfehérvári hős, Hunyadi János – „Hunyad”, aki „első hőse a keresztnek” – is szerepel mint az egyetlen magyar történeti alakja a szövegnek.

Az eszkimó színben Madách Luciferje – miközben az ember életútjának és sorsának történelmi, társadalmi, gazdasági determináltságát hangsúlyozza – eljátszik a gondolattal, hogy miként (s vajon másként?) alakul a történelem, ha Luther lesz a pápa, míg az őt kiközösítő X. Leó (Giovanni de Medici) professzor egy németföldi egyetemen.

LUCIFER

[...]

Vagy Luther, hogyha pápa lessz esetleg,

S Leó tanár egy német egyetemen:

Ki tudja, nem reformál-é emez,

S az sújtja átkát a dúló merészre?

[...]

A dúsgazdag firenzei bankárcsaládból származó X. Leót a tizenhatodik század elején – mint azt Herczeg Ferenc *Az élet kapuja* című kisregényében földolgozta – Bakócz Tamás kardinális, esztergomi érsek (a kevés magyar papabilis, azaz lehetséges pápa főpapok egyike) ellenfeleként választották egyházfővé 1513-ban. A reneszánsz pápa fényűző és pazarló életmódja, valamint kicsapongásai (a korabeli közvélemény szerint homoszexuális volt) miatt sem a rómaiak, sem a katolikus hívek körében nem volt népszerű, ugyanakkor mecénásként, az iszlám török elleni európai összefogás sürgetőjeként és a reformációval szembeni agresszív küzdelmei miatt beírta a nevét az egyetemes művelődéstörténetbe.⁷

A reneszánsz pápaság negatív egyházi és történelmi megítélésének hangsúlyozása mellett meg kell jegyezni, hogy az európai kereszténység akkori „fővárosában”, Rómában szerzett személyes rossz tapasztalatai és kellemetlen élményei közvetlenül hozzájárultak az ókori görög, latin és keleti nyelveket ismerő, a bibliai filológiai kutatásokban elmélyedő, az Ágoston-rendi kanonokként a szerzetesi élet alapelveit (alázat, engedelmesség, fegyelem, szexuális tisztaság, böjt stb.) követő Luthernek ahhoz a fölismeréséhez, hogy a katolicizmus reformra szorul.⁸

Mi történik, ha pápa lesz Luther, Giovanni de Medici pedig Wittenbergben tanít az egyetemen? – veti föl a kérdést Madách Lucifere. Ugyan már maga a kérdés is történetietlen (ha a *Tragédia* világa kapcsán lehet egyáltalán „történeti húségről” és „történetietlenségről” beszélni), de azért egy tény idekíváncozik: a nagy humanista erudícióval bíró Giovanni de Medici sem a Szentírástudomány (elsősorban a bibliai nyelvekre alapozva), sem az egyháztörténet, sem a szisztematikus dogmatika területén nem rendelkezett olyan tudással és rendszerező képességgel, mint Luther Márton – s már csak emiatt sem taníthatott volna akkoriban egyetemen. Az pedig, hogy egy német kisváros szervezetes pap professzorából pápa lehessen, abban a korban szinte teljességgel kizárt volt.

De ahogy eljátszik Madách legjelentősebb munkájának egyik főszereplője, Lucifer azzal a gondolattal, hogy miként alakul a történelmünk, ha nem történik meg, illetve ha másként zajlik le a reformáció, úgy veti föl ugyanezt a „történetietlen” problémát Bibó István is a huszadik század második felében.

Az 1968-ban készült és a rendszerváltozást követően kiadott – de korábban mind Huszár Tibor, mind Dénes Iván Zoltán által (még a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárából) fölhasznált, idézett és elemzett – munkájában Bibó István „címetes váci kanonok” (a titulus a váci börtönre utal, ahol a jogtudós professzor ötvenhatos forradalmi kormánytagsága miatt raboskodott) beszélget Ravasz László „pesti bíboros érsekkel” (valójában a kommunista diktatúra által a főpásztori beosztásától megfosztott református püspök apósával).

A munka címe: *Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna...*, de *Uchrónia* néven is ismert. A szöveg azt tartalmazza, hogy a tizenötödik század közepi bázeli–ferrara–firenzei zsinat döntései érvényben maradnak, s a római egyház újraegyesül az ortodox egyházzal. Tehát a görögkeleti kereszténység – s azon belül is az orosz ortodoxia – befolyásos kelet-európai szellemi tényezőként nem alakul ki. Mindazok a mozgalmak pedig, amelyek a modernitásban megjelennek (a protestantizmustól a liberalizmuson keresztül a szocializmusig), mind az egységes nyugati (katolikus) egyház keretein belül működnek tovább.⁹

A „történeti valóságban” persze a zsinati mozgalom nem győzött. Aeneas Sylvius Piccolomini, a későbbi II. Piusz pápa – akinek *Európa* című műve az egyik legjelentősebb világtörténeti és történetfilozófiai munka a tizenötödik századból – noha V. Félix pápa titkára is volt egy időben, számos, részleteiben magyarul is megjelent, levelében értekezik a pápai apostoli hatalom és a püspöki kollektív szinodialitás eszméjének ellentétéről ebben az időszakban. Ezekben – noha a katolikus egyházfő közvetlen munkatársa – a zsinat följobbvalóságát hirdeti a pápai tekintéllyel szemben.¹⁰ (Ne feledjük: a pápa hit és erkölcs dolgában való tévedhetetlenségének dogmáját csak az első vatikáni zsinat mondja ki 1870-ben.)

Az uchrónia a bibói értelemezésben nem más, mint nemlétező idősorokról való elmélkedés, szemben az utópiával, amely nemlétező helyekről szól. A kérdésfelvetése a gondolatsornak az, hogy az abszolutizmus helyett kialakuló modern szabadságjogok nem a polgári forradalmak és a liberális mozgalmak eredményeként nyernek teret, hanem a középkori kiváltságok kiterjesztésével jönnek létre. Emellett ebben az alternatív történelmi időben a modernitás filozófia-, eszme- és politikatörténeté-

nek jeles gondolkodói, alkotói, ideológusai egytől-egyig – legalább címzetes – egyházi méltóságot viselnek.

Az egységes római egyház marad tehát az európai szellemtörténeti fejlődés kerete – ebből a téziséből indul ki Bibó. A tudományosság, a demokratizmus, a liberalizmus, a szocializmus mind a katolicizmus intézményes és ideológiai keretei között jönnek létre, s a szerzetesrendek és a világi harmadrendek berkein belül jelennek meg. Minden modern kori társadalmi és politikai mozgalom az egyetemes egyházon belül zajlik.

Bibó szövege szerint: 1963-ban kezdődik a diskurzus, amikor Ravasz László „bíboros” a pápaválasztásról érkezik haza Rómából, ahol Giovanni Battista Montini bíboros, az 1963 és 1978 között pontifikáló Szent VI. Pál pápa kerül megválasztásra. Mégpedig ellenjelöltjével, a „kálvinista kongregáció generálisával”, a holland Willem Visser’t Hooft-tal szemben, aki igazából a protestáns felekezeteket és irányzatokat tömörítő Egyházak Világtanácsának volt 1948-tól 1973-ig a főtitkára, s amely szervezet egyébként a dialógust hirdette a szocialista táborral. A katolikus egyházzal ellentétben, amely eleinte, egészen az 1939 és 1958 között Szent Péter főpapi székét betöltő Tiszteletreméltó XII. Piusz pápa haláláig, nem tárgyal az ateista kommunista diktatúrákkal. A Szent XXIII. János által meghirdetett és Szent VI. Pál által is föl vállalt Ostropolitikának – vagyis, hogy a katolikus egyház vezetése, az ott élő hívek érdekében vegye föl a kapcsolatot a keleti blokk államaival – éppen Bibó munkájának készülte idején jelennek meg az első következményei hazánkban. 1963–1964-ben zajlanak ugyanis a tárgyalások a szocialista Magyar Népköztársaság és az Apostoli Szentszék között egy megállapodásról, amely végül meg is kötöttetett.¹¹

A Vatikánból jövő „Ravasz bíborossal” szemben Bibó Márianosztráról érkezik a beszélgetésre, ahol hat évig volt „gyógykezelésen” Magyarország legrégibb, Nagy Lajos király által alapított „gyógyintézetében”. Dicséri az ottani jó ellátást és az adminisztrációt, de panaszkodik az „irgalmasrendi orvosok és ápolók” elmaradt és nyers „kezelési módszerei” miatt. Az ötvenhatos tevékenysége okán eredetileg életfogytiglani börtönre ítélt, majd amnesztiával szabadult Bibó 1956 novemberétől 1963 nyaráig „élvezhette” Vác, Márianosztra és egyéb büntetés-végrehajtási intézményeknek a „vendégszeretétét”.¹²

Bibó István az uchróniában „kora” legnagyobb vallástörténeti problémájának az alábbiakat véli.

„Az Egyházat e pillanatban két nagy ellentét tartja izgalomban: a szocializmus kérdése és a szabadgondolkodás kérdése. Mindkét kérdésben van egy reformerszárnny, mely ezeket az irányzatokat a keresztény gondolkodás szerves részeként kívánja tekinteni, és egy konzervatív szárny, mely ezeket akár szakadás árán is ki akarja az Egyház közösségéből tessékeltetni. Utoljára a 16. században volt ilyen közel az egyházszakadás veszélye, amikor végül is Erazmus bíboros, Contarini bíboros és Melanchton bíboros együttes erőfeszítéseinek eredményeképpen az Egyház befogadta a maga kebelébe az új világi szerzetesrendeket, a Luther Szent Márton által alapított lutheránus kongregációt – az augsburgi zsinaton –, majd utóbb a Kálvin Szent János által alapított kálvinista kongregációt is. Mindez nem lett volna lehetséges, ha a 15. században a győzelemre jutott bázeli zsinat nyomán nem indult volna meg az Egyház alkotmányos szervezetté válásának folyamata, és a mindinkább állandó intézményekké váló egyetemes és nemzeti zsinatok nem szorították volna rá a pápaságot a reformáció néhány alapvető követelményének az elfogadására.”¹³

A föntiekből látjuk: Bibó szerint a legégetőbb problémája a „kornak” a kereszténység és a szocializmus kapcsolata, valamint a szabadgondolkodás kérdése. Különböző keresztény irányzatokat elemez a jogbölcseleti gondolkodó munkájában, s megjelenik művében a tizenhatodik században „Erasmus bíboros”, a velencei patrícus családból való Contarini bíboros és „Melanchthon bíboros”. Rotterdami Erasmusról köztudott, hogy nem volt bíboros. Bár a katolikus egyház berkein belül maradt, s Lutherrel és Kálvinnal sok tekintetben nem értett egyet, de éles kritikával illette a pápaság monarchikus és abszolutisztikus (sőt, közép-italiai területi és hatalmi) törekvéseit, és az egyházszervezet megújítása, a „zsinati mozgalom” tekintetében a protestáns álláspontot fogadta el.¹⁴ Gasparo Contarini bíboros az 1500-as évek közepén és második felében, főleg Luther halála után több németföldi zsinaton vett részt, s az egyház egységét kérte. A zsinat pápa fölötti hatalma kivételével a megigazulásról és a szabad akaratról vallott lutheri nézeteket elfogadta – pápai legátusként – bibliai alapon. Philip Melanchthon Luther közvetlen

tanítványa, életrajzírója és reformátori munkásságának folytatója. Bibó művében azon dolgoznak, hogy megmaradjon az egyház egysége. Ennek szellemében például Luther Mártont és Kálvin Jánost is szentté avatják.

A modernitás esztétörténeti irányzatai pedig mint a katolikus egyház egy-egy ágazata, szerzetesrendje vagy kongregációja alakulnak ki és működnek annak szervezetén belül. Így aztán olyan szereplői vannak a bibói „történelmünknek”, mint „Locke bíboros”, „Montesquieu bíboros”, „Rousseau apát”, „Mirabeau püspök”, „Danton kanonok”, „Robespierre abbé”, „Uljanov bíboros pátriárka” (Lenin), „Dzsugasvili bíboros pátriárka” (Sztálin) és „Hruscsov bíboros pátriárka”.

Az utóbbi háromra a magyarázat, hogy Bibó művében abból indul ki, hogy a bázeli–firenzei–ferraraei zsinaton, az 1054-es skizmán túllépve, újraegyesült az ortodoxia a katolicizmussal. Érdemes Nyikolaj Bergyazjev orosz vallásfilozófust idézni, aki szerint „az orosz kommunizmus az orosz messianisztikus eszme eltorzult formája.”¹⁵ Lényegében Isten nélküli messianizmus. S mennyire igaz: a messianizmus mint elkötelezettség és a keresztény szentkultuszra emlékeztető momentumok egyaránt megjelennek a szovjet állami propagandában. Ha nem is mint Isten vagy a Messiás, de komoly állami kultusznak a tárgya, a „Nagy Októberi Szocialista Forradalom” vezetőjének kikiáltott „Uljanov bíboros pátriárkának”, vagyis Leninnek a moszkvai Kreml falainál álló mauzóleuma, s benne a „marxizmus–leninizmus atyjának” a teste.

Bibó „történetietlen” fejtegetésének legizgalmasabb része az utolsó két bekezdés. Ez az a szövegrész, amikor Ravasz László megkéri Bibót, írjon egy „uchroniát az uchroniában” – azaz írja meg a valóságot. A realitáson azonban fölháborodik Ravasz, s megharagszik vejére, Bibóra, hiszen számára elképzelhetetlen, hogy Rodrigo de Borgia bíborosból – VI. Sándor pápa – egyetemes egyházfő legyen, s hogy a legszervezettebb és legjobban működő (protestáns) felekezetet – az anglikán egyházat – egy hatfeleségű, parázna, vérengző és asszonygyilkos király – VIII. Henrik – alapítsa meg. A szerzetesi aszkézisen alapuló modern tudományosság, a keresztény emberi méltóságon nyugvó modern szabadság és az egyetemes kereszténység nem hagyható el – Bibó uchroniájában – Ravasz szerint, s ez a folyamat nem arthat tartós sikert, mert an-

nak ilyen következményei lennének – ami, véli Ravasz László, szintén elképzelhetetlen.

Bibó szavaival: „Ezt az uchroniát pár nap alatt felvázolja, és elviszi megmutatni R. L.-nak, aki azon mélységesen megdöbben, s a szerzőt, úgyszintén mint vejét, formálisan leszamarazza. Kifogásait három pontba foglalja. Először is ízléstelennek és botrányosnak ítéli azokat az inkább anekdotikus elemeket, melyekkel B. I. az egész művecskét az érdekesség kedvéért megtűzdeli, pl. azt, hogy Borgia bíborosból pápa lesz, éppen ő égetteti el Savonarolát, s botrányos családi garázdálkodást és méztelen orgiákat rendeztet a Vatikánban, vagy azt, hogy az Egyház egységét megmentő katolikus–protestáns–erazmiánus szintézis egyetlen valamennyire is működő egyházszerkezeti formáját egy hatfeleségű, parázna, vérengző és feleséggyilkos király alapítja meg. Ezen túlmenően abszurdumnak ítéli annak még elképzelését is, hogy a szerzetesi aszkézisen alapuló modern tudományosság és a keresztény emberméltóságon alapuló modern szabadságeszme a keresztény gondolkodás áramából kilépő, önálló, sőt egyházzellenes mozgalmakként tartós sikert arathassanak, s a keresztény értékrendtől való elszakadás komolyan katasztrofális következményei (atombomba, erőszakcultusz, erkölcsi nihilizmus) csak a 20. században bontakozzanak ki.”¹⁶

Az utolsó sorok: „[Ravasz László] A legmegbotránkoztatóbbnak azonban az egész uchroniát nem abban látja, amiben ízléstelen és valószínűtlen, hanem abban, amiben nagyon is valószínű, mert hiszen az Egyház a 16. században valóban nagyon közel volt ahhoz, hogy megkövült ortodoxiára, hatalomkoncentrációs katolicizmusra és atomizált protestantizmusra essen szét: ezt akár csak elképzelt állapotként felvázolni nem kevesebbet jelent, mint azt feltételezni, hogy a Szentlélek elhagyhatja az Egyházat. B. I. erre megkérdezi, hogy ez vajon nem lehetséges-e. Ezzel a tiszteletlen kérdéssel és R. L. megbotránkozott fejcsóválásával végződik a mű.”¹⁷

Bibó problémafölvetése tehát, úgy vélem, az, hogy a kereszténység egységének megszűnése és a Szentléleknek az integráns egyházon belüli működése történelmünk végpontja lenne. Hiszen a keresztény tradíció, főleg Szent Ágoston nyomán kialakult, történetiszemléletének a lényege az, hogy a világ – és annak részeként a történelem – az Isten általi

teremtéstől Jézus Krisztus második eljövételéig létezik – s közben pedig a Szentlélek és más transzcendens erők (angyalok, szentek stb.) működnek benne.¹⁸

Bibó István uchróniájában a történelemről és a történelem végéről ír szatirikus módon és remek stílusban. Néhány oldalas munkája keresztény üdvtörténeti kontextusba is helyezhető, hiszen, az előbb említett Szent Ágostonnak a Szent Pál apostol nyomán az ember szabad akaratáról kialakult nézetei közvetlenül hatnak az egyébként Ágoston-rendi szerzetes Luther Mártonra, aki azt gondolja, hogy az embernek nincs „szabad akarat”, csak „szolgai akarat” van. A szabad akarat mellett kiálló Erasmussal van is egy komoly írásbeli vitája erről. Luther úgy véli: az ember szükségszerűen a rosszat választja, s nem (csupán) a saját akaratából – döntései, ítéletei, cselekedetei következményeként – tud az üdvösségre jutni, mint ahogy a katolikus tanítás vallja, hanem egyedül az isteni kegyelem (sola gratia) által.¹⁹

Kérdés lehet: olvasható-e fejlődéstörténetként modern kori történelmünk (akár a valóságban, akár a bibói fikcióban)? Látható, hogy *Az ember tragédiájában* nem az, s bizonyosság erre az eszkimó szín elidegenedett, elembertelenedett, devolutív világa. Ugyanígy nem az Bibónál sem, hiszen kevésbé civilizált, jóval atomizáltabb és – emiatt érték- és érdekképviselőben – gyöngébb állapotot hoz a történeti valóság folyamata, mint a modernitás, a tizenhatodik századi viszonyok. Az egyénnek és a közösségnek a humán jövő iránti társadalmi, gazdasági, környezeti és politikai felelősségvállalásának a kérdése szintén kiolvasható Bibó István szövegéből – s ez az egyik alapproblémája a *Tragédiának* is.

Végezetül egy megválaszolhatatlan kérdés. Mi a történet (vagy a történelem) vége? Madáchnál az Úr intelme: „Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!” Bibónál egy „megbotránkozott fejcsóválás”.

Jegyzetek

1. Lásd bővebben: FRIEDENTHAL, Richard, *Luther élete és kora*, ford. Terényi István, Gondolat, Budapest, 1973.; TOMLIN, Graham, *Luther és kora*, ford. Kovács Bea, Scolar, Budapest, 2003.
2. <https://www.amazon.com/Playmobil-6099-Martin-Luther-Special/dp/B00TKDX9LU> (A letöltés időpontja: 2021. 02. 01.)
3. Lásd bővebben: KING, Martin Luther, *Nem hallgathattam*, szerk. és vál. Szuhay-Havas Ervin, ford. Forgács Marcell, Gondolat, Budapest, 1973.
4. <https://port.hu/adatlap/film/tv/luther-luther/movie-116482> (A letöltés időpontja: 2021. 02. 01.)
5. GOÓR Judit, *Luther, a kazánfűtő*, in: XXV. Madách Szimpózium, szerk. Máté Zsuzsanna, Varga Emőke, Madách Irodalmi Társaság, Szeged–Balassagyarmat, 2018. 43–62.
6. WEBER, Max, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, szerk. Berényi Gábor, ford. JÓZSA Péter, LISSAUER Zoltán, SOMLAI Péter, Cserépfalvi, Budapest, 1995.
7. ROSA, Peter de, *Krisztus helytartói. A pápaság árnyoldalai*, ford. Csorba László, Panem, Budapest, 1991. 95–222.
8. GERGELY Jenő, *A pápaság története*, Kossuth, Budapest, 1982. 177–212.
9. BIBÓ István, *Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna...* in: Uő: *Válogatott tanulmányok 1935–1979*. IV. köt., szerk. ifj. Bibó István, Hegedős Márta, Magvető, Budapest, 1990. 265–282.
10. PICCOLOMINI, Aeneas Sylvius, *Pápa vagy zsinat? Válogatott levelek*, vál. Boronkai Iván, ford. Boronkai Iván, Kapitánffy István, Helikon, Budapest, 1980.; *Szemelvények Aeneas Sylvius Piccolomini „Európa” című művéből*, ford., bev. Nótári Tamás, JATE Történész Diákkör, Szeged, 1999.
11. ADRIÁNYI Gábor, *A Vatikán keleti politikája és Magyarország. 1939–1978. A Mindszenty-ügy*, Kairosz, Budapest, 2004. 27–45.

12. Lásd bővebben: HUSZÁR Tibor, *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*, Kolonel, Debrecen, 1989. és HATOS Pál, *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*, Jaffa, Budapest, 2016.
13. BIBÓ István, i. m. 268–269.
14. A II. Gyula pápa halálakor írt, az egyházfők világi hatalmi törekvéseit kifigurázó szatírája: ROTTERDAMI Erasmus, *A mennyből kizárt Gyula pápa* [1513], ford. Vető Éva, szerk. Barlay Ö. Szabolcs, Magánkiadás, Székesfehérvár, 2013.
15. Idézi: IMRÉNYI Tibor, A „Moszkva – harmadik Róma” elmélet az ortodox ekkológiológia és kánonjog tükrében, *Aetas*, 13 (1998). 1. sz. (35–47.) 36.
16. BIBÓ István: i. m. 281–282.
17. BIBÓ István: i. m. 282.
18. LANCEL, Serge, *Szent Ágoston*, ford. Kamocsay Ildikó, Európa, Budapest, 2004. 533–790.
19. Rotterdami ERASMUS, *A szabad döntésről* [1524], ford. és bev. Rokay Zoltán, JEL, Budapest, 2004.; LUTHER Márton, *A szolgálai akarat* [1525], ford. Jakabné Csizmazia Eszter, Weltler Ödön, Weltler Sándor, Berzsényi Dániel Evangélikus Gimnázium, Sopron, 1996.

2. A *Tragédia* különböző olvasatai

Máté Zsuzsanna

Az értelem-kereső emberről – Madách Imre és Hankiss Elemér nyomán

A XXVII. Madách Szimpózium tanulmánykötetben megjelent, *Az értelmetlen életről – Madách Imre és Hankiss Elemér nyomán* c. tanulmányom¹ folytatásaképpen Hankiss Elemér *A Nincsből a Van felé. Gondolatok az élet értelméről* bölcseleti könyve alapján² a lét értelmére vonatkozó kérdés válaszvariációi közül az értelem-állítás és az értelem-keresés jellegét hasonlítom össze Madách *Az ember tragédiája* c. drámai költeményével, mintegy annak 'szövege mögé menve'. Így továbbra is a gadameri hermeneutika egyik téziséből indulok ki, miszerint a kérdést, melyre válaszként egy műalkotás megszületett, értelmezhetjük konkrét kérdésként is, így jelen esetben a madáchi fő művet a „mi az ember életének értelme?” kérdés válaszaként interpretálom. S bár ezt a kérdést szövegszerűen és ebben a formában nem találjuk meg a *Tragédiában*, azonban Gadamerrel szólva, „aki érteni akar, annak kérdezve vissza kell mennie a mondottak mögé. Válaszként kell megérteni őket egy kérdés felől.”³ Az összevetés eredményének vélem, hogy a fellelt párhuzamok egy további érvet nyújthatnak a *Tragédia* mindenkori aktualitása és egyben gondolati koherenciája mellett. Az általam fellelt párhuzamok elsősorban az életértelem mint problémakör gondolati struktúrája közötti analógiákra épülnek. Megjegyzem, Hankiss a több mint háromszáz oldalas könyvében mindössze kétszer utal *Az ember tragédiájára* egy-egy mondatban, egyrészről a paradicsomi második színben az élet evidenciáját megélő emberpárra, ahol az életértelem kérdése fel sem merül,⁴ másrészről az értelem-kereső Ádámra.⁵

Miként azt előző tanulmányomban⁶ már kifejtettem, az egyik alapvető hasonlóság, hogy egyik műben sem találunk egy igaznak hangsúlyozott választ arra, hogy vajon mi is az élet értelme. Másrészről ilyen alapvető hasonlóság az, hogy az életértelem kérdésére adható válaszlehetőségek három alaptípusát lehetett elkülöníteni: a 'van az életnek értelme' értelem-állító választ, az értelemkeresést és a 'nincs értelme

az életnek' választ,⁷ illetve ezek árnyalatait, mint az értelem-hiány felismerésének módozatait, valamint az értelmesség kérdését elhárító, védekezési stratégiákat. Az életértelem kérdésére adható hankissi válaszlehetőségeket egyértelműen felleltem Madách *Tragédiájának* főbb szereplőinél, míg az árnyalatokat a mellékszereplők és Ádám néhány történelmi alakváltozata hordozza. Alaptípusokként az Úr valamint Éva értelem-állító választ; valamint emellett az ádami értelem-keresést különítettem el, mely egyaránt tartalmazza az életértelem-vesztések és az értelem-állítások ellentétes polaritásának sorozatát.⁸ Harmadikként a 'nincs értelme az emberi életnek' választ Lucifernek az Úrral szembeni vitájában és az általa mutatott álmokképeken keresztül fedezhetjük fel. Az árnyalatokat pedig az élet-halál határhelyzeteibe helyezett mozaikszerű történetekben fedtem fel, így a luciferi értelem-tagadás árnyalaként azt a válaszvariációt, melyben az életértelem kérdése fel sem merül, így a római szín gladiátora, a prágai szín máglyáin égők, a párizsi szín öngyilkos katonája, a londoni szín munkásgyilkosa és az eszkimó szín lebunkózott szomszédjai éppen csak felvillantott mozaikszerű jeleneteiben vagy utalásaiban. A drámai költeményben a névtelenül maradt (tömeg)ember teljes kiszolgáltatottja a külvilág determinisztikusságának, a hatalmi, ideológiai, politikai, társadalmi meghatározottságoknak vagy éppen a farkastörvényeknek, miként Hankiss is többször kitér a „romlás társadalmi”-ban felszaporodott értelmetlen életek sokaságára. A másik árnyalata az életértelem kérdésének az életértelem-hiány felismerése, mely Madách jelenében, a londoni szín haláltánc jelenetében összpontosul. Az értelem-hiány, a leélt életek álértékei a halál pillanatában tudatosodnak, azonban ekkor már nincs mód változtatni. További árnyalatként az életértelem kérdését elhárító stratégiákat fedtem fel, mint egyfajta védekező magatartásokat. Hankiss szerint korunkra alapvetően jellemző az életértelem-kérdését elhárító stratégiák globális működtetése. Egy részük évszázados múlttal bír, így a hatalom, a gazdagság, a siker, a hírnév, a hedonizmus, mint az életértelem „védekező-elhárító” gesztusai. Másik részük a korunkra is jellemző globális méretű elhárító stratégiák, mint az „illúziófürdő”, a „Szórakozzuk agyon magunkat”; a „Boldogságkultusz”, a „nagy zabálás” (stb.), elsősorban a média és az újmédia által propagáltan.⁹ Madách hasonlóan, a törté-

nelmi korokon átívelően mutatja be az életértelem kérdését elhárító stratégiákat, gondoljunk csak a Fáraó hatalmára, a római szín orgiájára, a prágai szín Borbálájára vagy udvaroncaira.

„Életünk céljának, értelmének keresése, életünk átalakítása tartalmaz emberi sorssá: nem ez végül is a legfontosabb, legnagyobb emberi kaland? Nem hiú ábránd-e azonban az, hogy megtalálhatjuk életünk vagy akár általában az emberi élet értelmét – amelyet már annyian kerestek, hiába?” – kérdezi Hankiss könyvének bevezetőjében.¹⁰ Lehetséges, hogy „maga az emberiség is fölösleges, elhanyagolható, nincs jelentősége, nincs semmilyen funkciója a világmindenségben, ha sosem létezett volna, a világegyetem akkor is ugyanúgy forogna, tágulna, zsugorodna vagy robbanna majdan föl.” S bár az ember előtt „megnyílik a fölöslegesség, az értelmetlenség, a nemlét szakadéka”, mégsem akarja „elfogadni azt, hogy az életnek, s általában az emberi életnek nincs értelme”, és ez ellen mindenekelőtt az értelem-kereséssel tud védekezni.¹¹ Erről szól könyvének másik, terjedelmes felében (csaknem 200 oldalon keresztül), az értelemkeresés kereteit és útjait, az értelem-forrásokat és a lehetséges életértelmeket elemezve. Az értelem-keresés egyik evidens útja Hankissnál az utazás mint a „jelentőségteljes szignifikáns” helyek keresése,¹² ezt nevezhetjük külső utazásnak. A külső és a belső utazás a romantika kedvelt eszköze, és mint az individuáció, az egyedivé válás metaforája, nyomon követhető a mitológiában és a világirodalomban egyaránt. A belső utazás segítségével az alkotó és a befogadó egyaránt, a saját megszokott határait áthágva, a romantika által oly nagyra értékelt képzelet, a fantázia és az álmok birodalmát hódítja meg e belső utazással, míg a konkrétan lezajló utazások elsősorban az értelem-dúsnak vélt helyek felkeresésére irányulnak.¹³ Madách Imre, aki Szegednél messzebb életében nem utazott, nővéreinek tragikus halála vonatkozásában, főhősének értelem-kereső utazását a lehető legnagyobb ívűre szélesítette. Külső utazásként mind térben, a földbolygó különféle helyein keresztül az ürbe is eljuttatva Ádámot; mind pedig időben, a történelmen keresztül egy belsővé tett álomutazás során, ugyanakkor a kezdet és a vég, a vég és a kezdet keretébe illesztetten.

Hankiss, az értelem-kereső ember jellemzése során hosszasan sorolja a nagy keresők irodalmi alakjait. Oidipusszal, Hamlettel és Faust-

tal kezdve így folytatja, hangsúlyozva az ádám értelem-keresés ellentmondásos útját: „Madách Ádámja, végigjárva az emberi történelmet, csalódásból csalódásba bukva ugyan, de újra és újra elindul az élet értelmének keresésére. Tudva vagy öntudatlan, életük értelmét keresik a fejlődésregények hősei is, a Wilhelm Meistereket, Zöld Henrikeket, Hans Castorpok és mindazok az irodalmi hősök, akiknek az életük végül az értelmetlenség sivár pusztaságába futott be: a Bazarovok, Julien Sorelek, s a huszadik században Conrad, O'Neill, Miller, Dürrenmatt, Camus, Sartre, Beckett, Williams tragikus hősei. És végül, a maga módján minden ember keresi saját létének értelmét. Szeretne minél teljesebb életet élni, [...]. Minden ember vágyik rá, hogy valamilyen szűkebb vagy tágabb kör számára fontos legyen, szerepe legyen, életének értelme legyen. Így nyílik meg előtte a család, a baráti kör, a munkahely, a város, az ország, az emberiség vagy akár az „univerzum”, s talán még a »transzcendencia« táguló köreinek is a sora.”¹⁴ Az élet értelmének kérdése, Hankiss szerint, a legszorosabban összekapcsolódik azzal a kerettel, körrel, amelyen belül életünknek jelentősége, funkciója, fontossága, azaz értelme van. Tanulmányomban e hankissi tézisére építke, és a különböző keretrendszerekben értelmezem a létértelem keresésére adott madáchi válaszvariációkat.

Madách *Tragédiájának* 'szövege mögé menve' (a hankissi gondolatmenettel párhuzamosan) különböző keretekbe illesztett ádám értelem-kereséseket fedezhetünk fel, melyek közül a legkisebben, a családi körben és a legnagyobbban, a transzcendencia keretében egyaránt megfogalmazódik az életértelem állítása, azonban paradox módon egyik esetben sem Ádám részéről, bár az értelem-kereső főhős mindkettő értelem-állításhoz elfogadóan viszonyul, így Éva anyaságához és az Úrnak a 15. szín végén elhangzó válaszaihoz. Az utolsó színben az emberi élet értelmességének igénylése immanens módon nyilvánul meg Éva részéről, és ez nem más, mint anyasága, az élet továbbvitele. Éva életértelme, anyasága, a megszületendő gyermek, S. Varga Pál szavait idézve: egy „monumentális értelem szimbólumaként jelenik meg”,¹⁵ mivel a gyermek révén válhat az ember – az Úrhoz hasonlatossá – életet adóvá, életet teremtővé.

A transzcendencia keretében az értelem kérdése az Úr és Lucifer vitájában merül fel. Lucifer szerint az Úr által teremtett világ tökéletlen, mivel „hiányzik az összhangzó értelem”, és e luciferi értelem-hiánnyal kerül szembe az Úr elégedettsége teremtett világa felett, melyet felerősít az angyaloknak a teremtőt és az – „Eszme”, az „Erő” és a Jó-ság” egységében létrejött – teremtést dicsőítő éneke. E transzcendens keretrendszerben az Úr és az angyalok szerint a teremtés az anyagi világ létrehozásával válik tökéletessé, így felépülését értékgyarapodásnak tekintik, valamint a küzdést a dinamikus harmónia működéseként látatják: „Csak előre csüggedetlen; / Kis határodon nagy eszmék / Fognak lenni küzdelemben.” Az Úr teremtett világában tehát a küzdésben nyilvánul meg az értelmesség.

Az értelemhiány létmagyarázatát képviselő Lucifernek e küzdés csak diszharmonikus lehet. E vita és egyben annak eldöntetlensége egészen az utolsó színig, az emberi világba helyeződik át, úgy, mint luciferi értelem-tagadás, mégpedig egy kettős keretrendszerbe, egyrésről az ember, az egyén létének, másrésről az emberi történelem, illetve az emberiség keretrendszerében. A luciferi értelem-tagadás főbb jegyei: az ádami nézőpont, horizont szűkösségének a bemutatása, az ádami eszmék torz megvalósulásainak a megláttatása; a szabad akarattal szembeni determináció és a szellemiséggel szembeni anyagi, materiális meghatározottság folytonos hangsúlyozása, valamint az emberiség erkölcsi javíthatatlanságának és szellemi értékei elértéktelenedésének a bemutatása. Összességében az emberi létezés értelmességének és értékességének a tagadása.

Az értelem-kereső Ádám e két keretrendszerben egyaránt feltételezi, hogy az egyedi ember életének és az emberiség létezésének, egyben történelmének is van valamilyen értelmes lényege, mely eszmei jellegű, mint pl. az egyenlőség, a demokrácia, a testvériség, a szabadság, a tudomány, a szabad verseny, a szerelem (mint eszmény), valamint a küzdés és a szabad akarat. Egyben úgy véli, hogy ez az értelmes eszmei lényeg realizálható, miáltal az emberi létezésének és benne az emberi történelem fejlődésének is célja van, egy teleologikus narratíva kontextusában. E vélekedés azonban folytonosan megkérdőjeleződik, mivel az eszmék torzan, lényegüket elvesztve realizálódnak, alapvetően megva-

lósíthatatlannak bizonyulnak az egyes történelmi színekben, így Ádám csalódásai, illetve értelemvesztései a további értelem-keresések motivációi is egyben. Az eszkimó-szín a végső és a teljes pusztulás színe a természeti, az eszmei és a morális ember számára és egyúttal a történelem végpontja. Ugyanakkor egyfajta negatív csúcspont is az eredménytelenség, az értelmetlenség szempontjából az emberiség illetve a történelem keretrendszerében. Ennek az értelmetlenségnek másik csúcspontja Ádám, az egyén szempontjából: az öngyilkosságra készülődés jelene az utolsó szín első felében, melyben feladja az Úr-szín végén megtalálni vélt – kanti kategorikus imperatívuszát – az „élet küzdelem” belső felismerését,¹⁶ mint az élet célját és egyben értelmét, melyet az „ember célja e küzdés maga” kimondásával összegez. Az „élet-küzdelem” feladásával párhuzamosan és egyben ellentétes polarításban, az eszme-hitű Ádám öngyilkosságával a szabad akaratnak, a szabad választás eszméjének kíván érvényt szerezni: „Nem, nem, hazudsz, az akarat szabad. / Kérdemteltem ezt nagyon magamnak, / Lemondtam érte a paradicsomról. / Sokat tanultam álmoképeimből, / Kiábrándultam sokból, s most csupán / Tőlem függ, útam másképpen vezetni.” Ezáltal az értelmesség a már elveszített küzdés-filozófia után a még utoljára érvényesíthető szabad akarat eszméjébe, mint egy másik lényegi eszmébe helyeződik, mely paradox módon értelmetlen cselekedethez, a halálhoz vezet, így e jelenet az ádami eszme-hit egyoldalúságának teljes devalvációjaként értelmezhető.

Miként a küzdés-eszmét az eszkimó szín kérdőjelezi meg, úgy a szabad akarat eszméjét a falanszter szín. Az akaratszabadság hiányát (mint az emberi akarat kanti értelemben vett autonóm önmeghatározásának, önmaga törvényadásának a hiányát) jeleníti meg a falanszter szín is. A falanszter társadalmában az emberi akarat heteronóm – szintén a kanti értelemben –, mivel választásaiban a rajta kívül lévő (valamely kívülre és fölötté lévő egy akarat) törvényeinek engedelmeskedik vagy kénytelen engedelmeskedni. A falanszterben a tervezett célszerűség, a szabályozottság, a pragmatikus racionalizmus és egy magas szintű technikai-tudományos civilizációs fejlettség érvényesül, mögötte pedig egy mindenekfeletti hatalomakarat rejtőzködik, mégpedig a természeti, kozmikus folyamatok irányításának, befolyásolásának akarása (a nap

kihűlése és a földbolygó jegecesedése ellenében). Az akaratszabadság hiányának a következményei a falanszter-színben: az autonóm cselekedetek hiánya, helyette a rutinszerű, mechanikus, irányított és szabályozott, vagy idomított cselekedetek a jellemzőek. Valamint közös jegy az autonóm személyiség eltűnése, helyette a konformizmus, az atomizált tömeg, az uniformizálódás, a közepszerűség és a kondicionáltság uralkodik. Aki mégis valamilyen módon megtartja individuális sajátosságait, ha csak töredékekben is, büntethetővé vagy biológiai létében válik veszélyeztetetté. Az akaratszabadság hiányának további következménye a kreativitás és az önálló gondolkodás elvesztése, illetve az erre való igény eltűnése, vagy megkérdőjelezése, kivitelezhetetlensége. Mindez együtt jár a 'magasabb' szellemi, morális és a lelki kultúra eltűnésével vagy eltűntetésével; a hagyomány, a tradíció, a múlt, a művészet értékeinek elvesztésével, az autentikus létezési formák hiányával, összességében a természetes és értelmes emberi élet szerepeinek a hiányával.¹⁷

Az Urat elhagyó ember álmoképein keresztül megláthatta, mit ér önmagában, illetve mit ér Lucifer társául szegődve. Két legfontosabb eszméjét, a küzdéseszmét és a szabad akarat eszméjét az Urat elhagyó ember nem tudja érvényessé tenni. Mindkettőt a transzcendencia keretrendszerében kapja vissza az Úrtól Ádám, a küzdés-eszmét az utolsó sorban, melyre még visszatérek. A szabad akarat eszméjét pedig egyfajta erkölcsi és egyben keresztény vetületben az Angyalok kara közvetíti az első emberpár számára: „Szabadon bűn és erény közt / Választhatni, mily nagy eszme, / S tudni mégis, hogy felettünk / Pajzsul áll Isten kegyelme.” Ahhoz azonban, hogy Ádám a szabad akarat eszméjét, mint a küzdés melletti legfontosabb szellemi lényegét, mint az élet értelmét is jelentőt visszakapja, igaz, egy transzcendens meghatározottságba helyezve, fel kellett ismernie ezt a transzcendens meghatározottságot, azaz el kellett ismernie az Úr hatalmát és akaratát, mely a divinatorikus pozícióról való végleges lemondásával jár együtt („Uram, legyőztél. Ím porban vagyok / Nélküled, ellened hiába vívok:”).

Az egyén, a történelem és az emberiség keretrendszerébe helyezett eszme-hitnek az egyoldalúságával és egyben az ádami értelemvesztéssel (öngyilkossági szándékával) áll szemben Éva anyasága, mint az egyén életében megtalált életértelem, mely egyúttal Ádámot, az érte-

lem-kereső embert a párhuzamos keretrendszerbe, a transzcendencia körébe vezeti. Lényeges látnunk a szövegben, hogy az „élet küzdelem”, a létezésnek az ember által felismert értelmességének és a zárószín első jelenetében ennek feladása után, majd a jelenet végén az újbóli megerősítésében már az Úrhoz visszatérő Ádám részesül, aki „térdre esve” elismerte az Úr akaratát és hatalmát, életének az Úr által való meghatározottságát, ekkor már egy transzcendens keretrendszerben. Az értelmetlenség és az értelmesség feloldhatatlannak tűnő kettősségében az Úr ellen lázadó, 'enisteni' Ádám gyötrődött a történelmi színekben és a jövő színeinek (Lucifer által) vizionált látomásai keretrendszerében. Az Úr biztatásában tehát az is benne foglaltatik, hogy az ember számára az értelemadó és egyben az értelmességet visszaadó erő a transzcendens vagy a transzcendentált isteni hatalom lehet. Ádám tehát úgy találhatja meg életének értelmét a földön, ha a transzcendencia felé fordul, s ily módon vállalja az erkölcsi értelemben vett küzdelmet saját maga, családjá és az emberiség előrehaladásáért és erkölcsi nemesüléséért. Miként már korábban az Istennel együtt történő ténykedésre biztatja Péter apostol Sergiolus-Ádámot a VI. színben: „Legyen hát célod: Istennek dicsőség, / Magadnak munka. Az egyén szabad / Érvényre hozni mind, mi benne van. / Csak egy parancs kötvén le: a szeretet.”

Az álomszínnek, különösen a vég, az eszkimó-szín alapján úgy tűnik, hogy az emberiség önmaga számára, az Urat elhagyó állapotában, egy Isten nélküli történelemben: nem képes értelmet adni létezésének. Az álomszínekben kétségessé vált küzdelem, mint az életértelem alapvető módját – az autentikus létezés folytathatóságának értelmében, kanti áthallást mutatva – 'transzcendentálják' az Úr utolsó szavai, melyek a folyamatos küzdelemre és bizásra buzdítanak, mintegy visszaadva az ember számára az elvesztettnek vélt életértelemet: „Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!”. Kant szerint az embernek erkölcsi cselekvéséhez szüksége van egy 'magasabb morális lény' eszméjére, vagyis Istenre, ahogy Ádám (elvesztettnek vélt) küzdéseszméje, életértelem is egy magasabb, transzcendens keretrendszerben kap majd egy újbóli megerősítést.

Madách Imre Erdélyi Jánosnak 1862 szeptemberében írott leveléből idézek, mintegy saját művének, illetve e gondolatkör értelmezőjét: „Egész művem alapeszméje az akar lenni, hogy a mint az ember isten-

től elszakad s önerejére támaszkodva cselekedni kezd: az emberiség legnagyobb és legszentebb eszméin végig egymásután cselekszi ezt. Igaz, hogy mindenütt megbukik s megbuktatója mindenütt egy gyöngye, mi az emberi természet legbensőbb lényében rejlik, melyet levetni nem bír (ez volna csekély nézetem szerint a tragikum), de, bár kétségbeesve azt tartja, hogy eddig tett minden kísérlet erőfogyasztás volt, azért mégis fejlődése mindig előbbre s előbbre ment, az emberiség haladt, ha a küzdő egyén nem is vette észre, s azon emberi gyöngét, melyet saját maga legyőzni nem bír, az isteni gondviselő vezérlő keze pótolja, mire az utolsó jelenet »küzdj és bízzál«-ja vonatkozik. [...]»¹⁸

A folytonos bukással szemben az „és mégis” küzdés eszméje nemcsak a 19. század első felének hazai költészetét és a romantikus líra, mindenekelőtt Kölcsey és Vörösmarty örökségét, valamint a századokon át meglévő magyar „eidosz legsajátabb életbölcsségét”¹⁹ idézi fel. Nemcsak egy – feltételezhetően kanti ihletettségű²⁰ – belső kategorikus imperatívuszt, miként az elhangzik Ádám részéről az Űr-színben. És nemcsak a romantikus hatásforma ellentétet kiegyenlítő jellegéhez kapcsolható a folytonos bukással szembeni szintén folytonos küzdés. Úgy vélem, hogy mindenekelőtt a *Tragédia* „új” mítoszának morális erejét, ethoszát jelenti, mégpedig a küzdés és a megváltás párhuzamosságában.²¹ Az individuum, az ember számára a küzdelem önmaga megváltásának módjaként határozható meg és egyben önmaga belső morális parancsaként is. Az újra és újra elbukó (bűnbeeső vagy a determinációs tényezők miatt elbukó) ember létének olyan belső morális lényege a küzdelem, amellyel önmaga létét, emberségének lényegét, méltóságát állítja és elvesztése után ezt adja vissza az Űr utolsó mondatával.

A *Tragédia* küzdés-eszméjének értékéből nem von le semmit, hogy többek között Goethe *Faust*-jában is e törekvés által remélhet megváltást az ember: „Ki holtig küzdve fáradoz, az megváltást remélhet”. Németh László hasonlóan, a küzdés folytonossága s nem az eredményessége, hanem az „erkölcsi erőfeszítés” és a lelki fejlődés lehetősége felől, a transzcendencia keretrendszerében és a transzcendens erőknél az emberi világra gyakorolt hatásában interpretálja a zárójelenetet: „Egy nagy műnek azonban, minél több fátylat szakítunk le róla, annál gazdagabb

marad a jelentése. Az *ember tragédiájában* is megvan, ha az első benyomáson túljutottunk, az egyensúly az isten és az ördög történelme között. Mi az ördögé a történelemből? Az élet tehetetlensége, a korok teteme, a formák váza, amelyből tovább ment a lélek; az eredmény, szóval az idő. S mi az Istené? Ami nincsen az idő hatalmában: az erkölcsi erőfeszítés. Isten az emberiség életét éppúgy csak színtérnek, keretnek tekinti, mint az egyes ember életét is. Nem az a fontos, mit ér el benne, hanem hogy mi sajtolódik ki általa belőle. [...] Istennek nem az a fontos, ami Ádámnak. A cél csak prés, ő a küzdelmet, s ami kifejlődik közben: a nagy lelket akarja. [...] Azaz az embernek, a véges és végtelen gyermekének, ott van a legmegfelelőbb klímája, ahol Isten és ördög történelme összeérnek. Az ember lábát az értelmetlenségben vonszolja, s tüdejével az örökkévalóságot szívja és lehelí.”²²

Mind a 2013-ban megjelent, mind a 2018-ban megjelent monográfiámban Ricoeur Ádám-mítosz értelmezése nyomán párhuzamot vontam az ószövetségi és az újszövetségi Ádám-mítosz között, melynek sommázata az volt, hogy Ádám bűnbeesését a ’második Ádám’, Krisztus megváltása oldja fel, így a *Biblia* egészében az Ádám-mítosz a bűnbeesés-megváltás mítoszára bővül.²³ Hasonlóan egy kiegyenlítő, a *Tragédiában* a bűnbeesés, bukás-„és mégis”-küzdés mítosz-modelljét alkotja meg Madách Imre is, véleményem szerint. Azaz Ádám, az emberiség történetében: az ember duális természete révén ószövetségi Ádámként bűnbeesik, a történelmi színek embereként sorra elbukik, de ’krisztusi’ Ádámként eszméi és eszményei megvalósításával küzd az emberiség, a valóság jobbításáért, megváltásáért, egy magasabb létszint irányába. Madách Ádámja, a küzdés emberi akaratában, az újrakezdés méltóságában válthatja meg az embert és az emberiséget, egyfajta önmegváltásként, az erkölcsi és lelki fejlődés (transzcendens, illetve transzcendentált biztatású) útján. Megváltható-e az ember, az emberiség a küzdés által? Képes-e az ember jobbá tenni a világot és önmagát? Az ember mindenkor szabad erkölcsi választása a jó és a rossz között, a „Szabadon bűn és erény közt / Választhatni, mily nagy eszme” révén e kérdések nyitottak maradnak, nyitottak a szöveg szintjén, nyitottak az olvasó és a jövő irányába. Nem az eredmény, hanem a küzdés folyamata, minden bukás és csalódás ellenére a küzdés által nemesedő ember találhatja meg a saját életének egyedi értelmét.

Jegyzetek

1. MÁTÉ Zsuzsanna, *Az értelmetlen életről – Madách Imre és Hankiss Elemér nyomán = XXVII. Madách Szimpózium*, szerk. MÁTÉ Zsuzsanna, VARGA Emőke, Szeged, Madách Irodalmi Társaság, 2020, 67–81.
2. HANKISS Elemér, *A Nincsből a Van felé. Gondolatok az élet értelméről*, Budapest, Osiris, 2012.
3. GADAMER, Hans-Georg, *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*, ford., utószó: BONYHAI Gábor, Bp., Gondolat, 1984, 259–262.
4. HANKISS 2012, 36.
5. Uo., 85–86.
6. MÁTÉ 2020, 67–81.
7. HANKISS 2012, 21–22.
8. E három alaptípust bővebben kifejtem a *Tragédiát* elemezve Madách-monográfiám *Értelemadás – értelemhiány, Ádám bizonyos bizonytalansága és bizása* című fejezetében. Vö.: MÁTÉ Zsuzsanna: *Filozofikum és esztétikum kölcsönviszonyáról – kiemelten a madáchi életműben*, Szeged, Madách Irodalmi Társaság, 2018, 223–237.
9. HANKISS (2012), 61–72.
10. Uo., 17.
11. HANKISS 2012, 81.
13. Uo., 87.
13. Vö.: DOORMANN, Maarten, *A romantikus rend*, Typotex, Bp., 2007.
14. HANKISS 2012, 78–79., 85–86.
15. S. VARGA Pál: *Történelem és irónia. 1861 Madách Imre Az ember tragédiája = A magyar irodalom története II. (1800-tól 1919-ig.)*. Szerk.: Szegedy-Maszák Mihály, Veres András. Bp., Gondolat, 2007. 473–474.
16. MÁTÉ Zsuzsanna, *Mit szabad remélnie Ádámnak? – Kant és Madách Imre Az ember tragédiája*, Pro Philosophia Füzetek (Történet- és kultúrbölcseleti almanach), 44 (2006) 269–280.

17. V.ö.: MÁTÉ 2018, 100–102.
18. MADÁCH Imre *Összes művei*, szerk. HALÁSZ Gábor, Bp., Révai, 1942, II, 876–877.
19. SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1978, 431.
20. A Madách-kutatásban, ahogy egyre inkább megkérdőjeleződött a hegeli hatás, úgy tűnt fel, majd folyamatosan erősödött a kanti hatásfeltételezés, s a 20. század végén Striker Sándor már hosszasan sorolja azokat az elemzőket, akik kanti hatást vagy párhuzamot látnak. Vö.: STRIKER Sándor, *Az ember tragédiája rekonstrukciója. Tanulmány a helyreállított szöveg közlésével, I. kötet*, Bp., A szerző kiadása, 1996, 88–93.
21. Vö.: MÁTÉ 2018, 244–262.
22. NÉMETH László, *Madáchot olvasva = N. L., Az én katedrám. Tanulmányok*. Bp., 1983³, 643–659. (646–647.)
23. Vö.: MÁTÉ Zsuzsanna, *A bölcselet átlényegülése esztétikumká – középpontban Madách Imre Az ember tragédiája című művével*. Szeged, Madách Irodalmi Társaság, 2013, 241.
Vö.: MÁTÉ 2018, 255–256.

Ádám, a szimbólum és a személyes valóság

Ádám sorsa, azaz az ember szerepe a Biblia ószövetségi könyveiben – közvetve és közvetlenül – egyaránt meghatározó, megkerülhetetlen. Ádám, aki minden élő és valaha élt embert és emberi sorsot jelképez, lényegében minden ember születésével újratesztelődik, bár – értelemszerűen – más és más formában és tartalommal.

Közös minden emberben Istennel és/vagy önmagával folytatott el-lentmondásos, „hullámozó” viszony, legyen ez tudatos vagy sem.

A *Tragédia* – és ez már közhely talán – az első kiadása óta az iro-dalomtörténetünk egyik legtöbbet olvasott, és kultúrtörténetünk min-den szakaszában egyik leginkább megosztó szövege. Az ideológiáktól ritkán mentes megközelítés a legkülönbözőbb válaszokat adja például arra a kérdésre, hogy mi vagy ki áll(hat) a szöveg középpontjában.

Természetesen kultúrtörténeti érdekességgént megfogalmazható az a kérdés, a Madách életét, életművét és „problémavilágát” kutatók szá-mára, hogy a szerző szerint ki vagy mi állhatott az általa írt mű főku-szában. Pontosabb vagy kevésbé pontos, megalapozottabb vagy kevés-bé megalapozott tételezések sora olvasható a különböző tanulmányok-ban, de a madáchi szöveget örökké aktuálissá mégis az teszi, hogy el-válí a rögzített szövegkorpusz a rögzítőjétől, és minden befogadásak-tusnál – legalábbis esély van arra, hogy – új életre kel, vagyis nem ve-szít aktualitásából.

A szövegértelmezés természetesen minden alkalommal függ a befo-gadó kulturális beágyazottságától – mondhatnám rögzítettségétől –, mű-veltségének metafizikai attribútumaitól, az ideológiai befolyásoltságán át, egészen a pszichológiai meghatározottságáig. A kulturális megha-tározottságon belül külön hangsúlyozom a nyitottságot, amely lehető-vé teheti, hogy a fent elmondottak ne váljanak rögzítettségé, ami a befogadó mozgásterét – a szövegértelmezést illetően (is) – leszűkíti vagy éppenséggel lehetetlenné teszi.

Az ember tragédiája szöveggé formálása óta sok olyan elemző írás született, amelyen – rejtve vagy nyíltan vállalva – uralkodik az ideologi-kus megközelítés, amely bizonyos érdekek szerint közelít ehhez a „poli-tikailag is kényesnek tartott” szöveghez. Az ideológiáknak és gyakran a politikának is alárendelt értelmezések, valamint az ezeket a szem-pontokat – több-kevesebb sikerrel – kiküszöbölni akarók érvei és vitái, amelyek mindig csak részben lehetnek „szakmai” viták, természetesen nem haszontalanok, mivel a politikának és az ideológiáknak alárendelt „értelmezések” azért károsak, mert „társadalmi” hatásuk nagy lehet, és a tudományosság látszatát keltik.

Ezekkel a kísérletekkel, amelyeknek csekély a közülük a „megérteni és magyarázni” dilemmájához éppen úgy, mint a szóban forgó szöveg-hez, vagy a szöveg megközelítésekhez, foglalkoznunk sem kellene. Ugyanakkor a hatásuk az elmúlt évtizedekben igen jelentős volt, és a „szövegmagyarázat” álarcában tűntek fel. (Pl.: „Amennyire csak lehet-séges nyitottan. Előre megkonstruált elmélet nélkül.” – írja könyvének bevezetőjében egy Madách-kutató, akinek könyve nagyon koncepció-zus, hiszen éppen a marxista filozófia árnyékában reflektál a Madách-jelenségre.¹) A különböző ideológiák és prekonceptiók, amelyek gyak-ran a „szövegértelmező irányították”, tapasztalatunk szerint egyre in-kább háttérbe szorulnak és eltűnőben vannak, így remélhetőleg a ma-dáchi életmű esetében is a szövegközpontúság igénye a meghatározó.

A madáchi szöveg megközelítése egyrészt tiszteletre sarkall, hiszen egy olyan kulturális közeg meghatározó szövegrészletének az újragon-dolására épül, amely szakrális vonatkozásai miatt a zsidó-keresztény kultúra fókuszában áll. Ugyanakkor a szöveg nemcsak szakrális jegye-ket mutat, hanem egyszerre deheroizál is. Még ha fel is ruházza az Urat szakrális mozzanatokkal, egyben deszakralizálja is, hiszen megkérdő-jelezi tökéletességének és a teremtet világ feletti uralmának kizáróla-gosságát és valóságát. Ugyanakkor Ádám bármelyik kor, bármely kul-túrájának embere. Ő az, akit a befogadó tölt meg tartalommal, a befo-gadó formál konkrét emberré, amin az adott individuumra „jellemző”, az őt meghatározó spiritualitást érthetjük, pontosabban az egyéniségé-nek minden elemét, amelynek döntő mozzanata a spiritualitás.

A szöveg első részében már kialakul az Úr helye a hierarchikus szövegkontextusban:

Csak hódolat illet meg, nem bírálat²

Expozíció – bár meg nem semmisül, de – megkérdőjeleződik Lucifer fellépésével:

Nem úgy, ily könnyen nem löksz el magadtól,
Mint hitvány eszközt, mely feleslegessé lett.
Együtt teremtének: osztályrészemet
Követelem.³

Lucifer tehát kísérletet tesz egy struktúra átrendezésre, az értékek új pozicionálására. Az Úr által megalkotott értékstruktúra és a luciferi átalakítási kísérlet küzdelme a szövegre hagyatkozó individuum befogadási aktusának folyamatában realizálódik. Természetesen ez elválaszthatatlan – mint minden más esetben – a befogadó kulturális beágyazottságától. A „kanonizált értelmezések újragondolása” – amelyeknek alapos átgondoltságáról nem lehet kétségünk – egyrészt persze individuum-formáló játék, másrészt embert próbáló kihívás, hiszen új, a saját, távolságot tartó egyéni megközelítést kíván a befogadótól: sok esetben – megalkuvást nem ismerő – párbeszédet kultúrájának szakrális gyökereivel. Azzal az állítással, miszerint Ádám nem egy konkrét személy, egyrészt egyet tudunk érteni, ugyanakkor ezzel – önmagában – nehéz mit kezdeni, hiszen Ádám egy üres jelentéshalmazává válik. Beleértendő minden individuum és minden individuum legszélesebb értelemben vett élet-tragédia-láncolata. Ezzel magától értetődően az ember „kezelhetetlen” jelentéstartalommá válik a dekódolás minden vonatkozásában a pszichológiától a teológiáig. A *Tragédia* szövegének befogadása egyre inkább a befogadót önmagával azonosító Ádám (az ember) felé tolódik, ami a szöveget, a szövegértelmezést az individualitás felé mozdítja.

Ez parallel azzal a gondolatmenettel, amely egy korábbi tanulmányomban szerepelt. Abban Ádám szerepét és kultúrtörténeti helyét úgy értelmeztem, hogy pozícióját a premodern és a modern határán jelöltem ki. Ez egyértelműen – és ennek a szociológiai, filozófiai megalapozottságától tekintünk most el – a személyes döntés meghatározó szerepe fe-

lé mozdítja el a *Tragédia* végén felébredő és döntést hozó Ádámot. Tehát az individuum szerepe felértékelődik, sőt azt is mondhatjuk, „színpad lép” az individuum, aki örökölt értékvilágát folyamatos kontroll alatt tartja, kritika alá vonja, és individualitását erősítő döntéseket hoz, még a személyiségére esetleg romboló hatás esetén is.

Ezzel Ádám – a genetikai hatások és a szocializáció szerepét nem megkérdőjelezve – a modern ember hagyományos közösségeitől megfosztott, és állandó személyes döntésekre kényszerülő én. És éppen ezzel a személyiséggé váló szubjektum irányába terelődik. Az *ember tragédiájának* – ebből következően is – sok változattal bíró értelmezési tartománya van.

Ádám azzal válik a szöveg központi alakjává, hogy folyamatos reflexiója az álmvilágra, amelynek ő is része, folyamatosan provokál bennünket is.

A létező és egykoron létező világok uralkodó vagy háttérbe szoruló narratívájára reagál, arra ösztönözve bennünket, hogy ezt mi is megtegyük, így – sok esetben kilépve komfortzónánkból – Ádámmá váljunk: megküzdjünk a kihívásokkal, majd önálló – az individuumhoz méltó – döntést hozunk, ahogyan ezt Ádám a *Tragédia* végén maga is megteszi.

Dacolhatok még, Isten, véled is.

Bár százszor mondja a sors: Eddig élj,

Kikacagom, s ha tetszik, hát nem élek.

Nem egymagam vagyok még e világon?⁴

Az idézet azt igazolja, hogy Ádám a mű végén nem szubjektív önazonosságát szünteti meg, hanem pontosan ezzel a kijelentéssel válik Ádám – az ember – individuumává, az önálló létét és létezését illetően döntéshozásra képes létezővé, azaz személyiséggé. Sikeres volt Ádám törekvése az önidentifikációra. Ennek az önidentifikációnak legfontosabb eszköze, Ádámot – az embert – állandó feszültségben tartó és választásokat-válaszokat követelő sajátossága, nem más, mint a mindig szembenálló két ellentétes pólus⁵ (pl. szabadság-determináció, individualizmus-kollektívizmus stb.) provokációja.

A teológiának igen sok „hit” meghatározása van. Ezek közül az egyik „a hívő ember határozott törekvése: Isten történelmileg bekövetkezett szóbeli kinyilatkoztatásának meghallására”, másrészt „tudományos és módszeres törekvés a kinyilatkoztatás, azaz az isteni önközlés megismerésére”.⁶

A történelem színterére még be nem lépő Ádámnak – embernek – éppen erre nincsen szüksége, hiszen istenélménye a maga „kézzelfoghatóságában” életének és lényének a része:

Éva

Ah, élni, élni: mily édes, mily szép!

Ádám

És úrnak lenni mindenek felett.

Éva

Érezni, hogy gondoskodnak felőlünk,

És mindezért csupán hálát rebegünk

Ahhoz, ki nyújtja mind e kéjeket.⁷

Ettől az állandó és a történelembe lépő embertől elidegeníthetetlen „látástól” mentesül az ember a bűnbeeséskor, a madáchi-luciferi álomsorozat kezdete előtt. Az álom okozta krízis lényege a Lucifer által eltorzított történelem depresszióba hajszoló kettősségének tapasztalata. A történelem Ádám – az ember – számára a nem-azonosság megtapasztalása: nem minden úgy jó, ahogy van, ahogyan megmutatkozik.⁸

Ádám néha-néha „felbukkanó” önazonossága temporális síkra kerülő illúzió, amely hamarosan a formálódó személyiség széteséséhez vezet. Ez szinte valamennyi történelmi szín sajátja. Az önazonosság illúziója egy-egy eszme iránti feltétlen lelkesedésben realizálódik, amellyel Ádám kezdetben kritika nélkül azonosul. Ez az azonosulás azonban nem az „egészséges”, kritikus személyiség része, hanem rendszerint közelebb áll a vallási vagy éppen politikai rajongók vakságához.

Ha megkísérelnénk rekonstruálni azt a jelentéstársítást, amit Ádám-ban, mint a minden valaha élt és megszületendő emberben manifesztálódott és a manifesztálódó jelentésréteg összességét, kétségtelen, hogy lehetetlen vállalkozásba fognánk. Pedig Ádám hasonlóan a teológiai

diskurzusok Ádámjához, ki minden embert szimbolizál, rejt magában valamit, ami az emberi faj minden egyedében és/vagy individuumában közös.

A keresztény teológia szempontjából Ádám elsősorban azért érdekes, mert Pál apostol beemeli a szent szövegekbe, Krisztus antitípusaként tételezve. Ádám bukása a történelmet kettéválasztja ugyanúgy, mint Krisztus megváltói műve.⁹ Madách művében azonban Jézus nem szerepel, noha bármely keresztény teológiában éppen úgy kulcspozíciója van, mint Ádámnak, és az is kétségtelen tény, hogy a kereszténységhez kötődő, a 19. században még jórészt az európai – a 20. századtól sokkal inkább az egész világot érintő – kultúrtörténet megkerülhetetlen személyisége.

Jézus Krisztus bármilyen közvetlen szerepéről történő hallgatás természetesen szervesen beleillik Madách koncepciójába, hiszen a történelem meghatározó eseményei Lucifer narratívájában szerepelnek a szövegben, így a jövő felvázolásában, Éva és Ádám álmában aligha kerülhet elő. Ádám és Éva álmából eltűnik a transzcendens valóság. Annak nyomai sem találhatók. Színről színre haladva a profán lét eszméi és gyakorlata kerül középpontba, és erőteljes hangsúlyt kap értelmetlenségük.

Ne halljatok hát, ámde én se halljam

A hitvány vádat, nem győzzük meg egymást

Beszéddel. Sőt tettel sem győztetetek le.

Robespierre megelőztél csupán,

Ez az egész, ne kérkedjél vele!

Magam teszem le a fegyvert – elég volt.

De im ezennel felszólítalak,

Hogy három hó alatt kövess ez úton.

Bakó, ügyes légy – őrást vesztesz el.¹⁰

A bibliai hitnek, amely a mindenkori másik ember jelenbeli szolgálata és a jövő ígérete között teremt kapcsolatot, nyomait sem találjuk az álomban. „Pedig ez olyan időfeletti princípium az időben, amely egy-

szerre értelmezhető a vallási hagyomány vezérfonalának, de ugyanakkor a hagyományokat viszonylagossá tévő abszolútumnak.”¹¹

A *Tragédia* álomszíneiben egyetlen vezérfonal fedezhető fel, ez pedig Lucifer narratívája. Ebben azonban kétségtelen következetesség van. Lucifer és Ádám diskurzusai nem egyenlő felek párbeszédei: a történelemből és a jövőből felbukkanó epizódokat – legyen annak Ádám, Éva és Lucifer interaktív szereplője vagy szemlélője – Lucifer választja, és az ő narratívája uralja a diskurzusokat. Lucifer megkísérli a fikció történetesítését, vagyis a fikció utánozza a történelmet, úgy tesz, mintha megtörtént volna. A fikciós megjelenítés lehet kvázi történeti, amennyiben a valószerűség látszatát kelti, ill. azok a valószerű események, amelyekről beszámol – direkt vagy indirekt módon – a valóság illúzióját adják.

Aligha érthetünk egyet az egykor népszerű, ma már egyre kevesebbek által idézett és számontartott filozófussal, Lukács Györggyel. A marxista filozófus és politikus nem tud egyetérteni Arany Jánosnak az a felfogásával, hogy Ádám sorozatos bukása, a történeti képsor nem a történeti valóságot mutatja be, hanem Lucifer megrontó szándékait.¹²

Ádám és Éva meghatározó pozíciója tehát a kiszolgáltatottság, amely itt lényegében a szabadság hiánya. A filozófiai antropológia különböző irányzatai hasonló módon tekintenek a szabadságra: olymódon jelölik ki az ember helyét, hogy abban különbözik minden más lénytől, hogy nem az egyetemes természeti összefüggés láncszemeként egzisztál. Pontosítva a fentieket: ez az összefüggés nem határozza meg teljesen és hiánytalanul az emberi lényeg megvalósulásának feltételeit, hanem az ember – legalábbis részben – választások előtt áll. Ez annyit jelent, hogy az embernek lehetősége van – ha kényszerek között él is –, hogy önmaga valósítsa meg saját és megismételhetetlen küldetését, találja meg lényegének kifejezését.¹³ Amennyiben erről az ember – Ádám – lemond, akkor lényegi alkotóeleméről mond le, és végső soron önmagát adja fel. A szabad választásra az álomszínekben Ádámnak és Évának látszólagos lehetősége van, korlátozottan van jelen a történetekben, de ez a jelenlét illúzió. Ádám tehát az álomszínekben nem szabad. Szabaddá csak az utolsó színben válik, amikor önálló lényét és létét valóban alakító döntést hoz. A szabadságnak, azaz az önálló döntéshozatalnak a feltétele Lucifer narratívájának a háttérbe szorítása, sőt elutasítása.

Lucifer

Féreg. Feledted-e nagyságodat,

Melyet nekem köszönhetsz?

Ádám

Hagyd el azt!

Hiú káprázat volt; ez nyúgalom!¹⁴

Természetesen a *Tragédia* Ádámjának nincs teológiája, átgondolt eszmevilága, nem vizsgálja az erkölcsi kötelesség mibenlétét, ahogyan szeretet és a teremtés összefüggéseit sem.

Ádám dönt, hiszen a bűn és nem bűn közötti választás egy racionális mozzanat, és semmiképpen sem természet, ahogyan ezt a keresztény teológia – lényegében Agustinus óta – meghatározza. Egy döntés, ami tapasztalaton alapul, még akkor is, ha a döntő mozzanat, a választás mozzanatának alapja az emberi szabadság. Ez a szabadság, amely természetesen korlátozott, kitüntetett jelentőséggel bír.

Angyalok kara

Szabadon bűn és erény közt

Választhatni, mily nagy eszme,

S tudni mégis, hogy felettünk

Pajzsul áll Isten kegyelme.¹⁵

A történelmi színekben tehát Ádám nem szabad, hiszen csak azt láthatja, tapasztalhatja, amit vele Lucifer láttatni akar, ráadásul a luciferi kommentárokkal. A szabadságát a felébredés után – teológiai terminussal élve – Isten közelségében kapja vissza.

Bármely művészethez kapcsolódó alkotás, amelynek központjában Ádám van, azonnal felveti az „eredendő bűn” kérdését, amely a keresztény kultúrkör megkerülhetetlen problematikája. Ennek lenne Madáchnál is Ádám a reprezentánsa?

Rádöbbenünk, hogy mindegyikünk elkezdője és bevezetője a rossznak. Mindegyikünk rá is talál: itt látjuk magunkban, vagy éppen magunkon kívül és minket megelőzően, hiszen minden felelősségre ébredő tudat számára a rossz már jelen van.

A tapasztalaton (is) alapuló tudás az, hogy nem én kezdem el a rosszat, csak folytatom a rossz részeként, és mindez a rossz eredetét egy távoli mitikus ősré vetíti vissza, amely minden ember helyzetét „megvilágítja”. A rossznak múltja van, a rossz hagyománnyal és előtörténettel rendelkezik, amely részben felment vagy felmenthet a felelősség alól. A mítosz egy ősré vezeti vissza, és annak alakjában mutatja be mindazokat a jellemzőket, amelyek az Én bűne előtt már jelen voltak. Ennek a gondolatmenetnek és Szent Páltól Szent Ágostonon át a mai napig élő erejét semmiképpen nem ignorálhatjuk.¹⁶ Figyelmen kívül kell azonban hagynunk a „vulgarhagyománynak” azt a vonulatát, amely a „biológiai létező” ősré-Ádamba sűrítette a bűn eredetét, biológiai örökítésként, a felelősség jelentős részét is rá hárítva.

Többek között ez teszi mindig aktuálissá a Tragédiát.

Ádám szimbólumának racionális szintje a közösség és az egyén kölcsönös felelőssége. Innen ered a kérdés örök aktualitása. A fentiekből következik, hogy Ádám – az Ember – a buberi Én és Te, sőt a közösségi társadalmak átalakulásával megjelenő Mi kultúrájának individuum.

Ádám a Tragédia zárásában nem felel a zárószavakra:

Az Úr

Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!

Immáron a második Én-Te váltás történik a szövegben. A tökéletes Isten-Ember harmóniából, teljes fordulattal a magányosan küzdő ember volt az első fordulat, majd ezt követte a mű végén a második, amely az ember számára egy felkínált lehetőség: ennek alapja a tökéletes (hiányt nem szenvedő) harmónia helyett a kölcsönös bizalom.¹⁷

Ádám válasza tehát elmarad, a sok szempontból „nyitott mű” nyitottságának, le nem zártságának a szimbólumaként értelmezhető a válasz hiánya. Ez talán a szöveg legnagyobb horderejű provokációja.

Jegyzetek

1. ANDRÁS László, *A Madách-rejtély*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1983. 10.
2. MADÁCH Imre, *Az ember tragédiája*, Tolnai Nyomdai Műintézet és Kiadvállalat Rt., Budapest, 1938. 11. (A későbbiekben: MA.)
3. MA 12.
4. MA 202.
5. MÁTÉ Zsuzsanna, *Filozofikum és esztétikum kölcsönviszonyáról – kiemelten a madáchi életműben*, Szeged, Madách Irodalmi Társaság, 2018, 237–244.
6. KARL RAHNER, HERBER VORGRIMMER, *Teológiai kisszótár*, Szent István Társulat, Budapest, 1980. 708. (A későbbiekben: KV.)
7. MA 13.
8. MÁRTONFFY Marcell, *Folyamatos kezdet*, Jelenkor Kiadó Kft., Pécs, 1997. 82. (A későbbiekben: M.)
9. PAUL RICOEUR, *Válogatott elméleti tanulmányok*, Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 81. (Az alábbiakban: PR.)
10. MA:126.
11. M: 129.
12. RÓNAI Mihály András, *Madách Imre (tanulmányok)*, Rónai Mihály Andrásné kiadása, Budapest, 1993. 36–37.
13. KV 625.
14. MA 204.
15. MA 207.
16. PR 89–90.
17. V. ö.: MÁTÉ Zsuzsanna, „...és bízva bízzál!” In: Máté Zsuzsanna, *„Az aestheticum vizsgálatának célja tehát az értékadó jelentés felkutatása.”*, Magyar esztétikatörténeti és esztétikai tanulmányok. Kolozsvár–Szeged, Pro Philosophia Kiadó–Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány, 2019. 105–119.

Turbucz Péter

Bevezetés Alexander Bernát *Tragédia*-értelmezéseibe A peregrinációtól a Kisfaludy Társaságig 1871–1899

Bevezetés

Alexander Bernát (1850–1927) neve elsősorban filozófiai munkásságáról ismert, miközben párhuzamosan a *Filozófiai Írók Tára* könyvsorozat szerkesztésével, egész életében fokozott figyelemmel kísérte a Madách-kutatókat, és azokban maga is meghatározó szerepet vállalt. Egyetemista éveitől kezdve időről-időre esztétikai cikkeket és tanulmányokat tett közzé Madáchról, ekképpen hirdetve művei időtlenségét és nagyságát. 1900-ban lehetősége adódott *Az ember tragédiája* szövegmagyarázatos kiadásának megjelentetésére, valamint a Kisfaludy Társaság tagjaként részt vett a „népszerűbb kiadású” változat szerkesztésében is.¹

A filozófusnak élete során több mint kétezer műve jelent meg. Írásainak parányi – egy tucatnál is kevesebb műről beszélhetünk –, de annál sokkal fontosabb szegletét alkotják Madách-értelmezései, amelyek máig feldolgozatlanok. Alexander Bernát Madách Imrével kapcsolatos munkássága három szakaszra bontható: a peregrinációtól a Kisfaludy Társaságba történt felvételéig (1871–1899 közötti évtizedek), saját szövegmagyarázatos Madách kiadása megjelentetésétől a kizárásokig (1900–1919 közötti időszak), valamint stigmatizálása éveitől haláláig (1920–1927 közötti évek).

Alexander Bernát életművében a több mint ötven évet felölelő Madách-interpretációk feldolgozása egy tanulmány keretein minden szempontból túlmutat. Feladatomnak ezért jelenleg csak az első, a legkevésbé ismert szakasz bemutatását tekintem. A teljes rekonstrukció és a szakirodalom adatainak ütköztetési lehetősége, miként az esztéta nézeteivel történő vitába szállás helyett,² célom ezért inkább egyfajta bevezetés, egy – ma már kevesek előtt ismert – narratívába.

Alexander Bernát és a Reform

A kutatás Alexander Bernát Madách-értelmezéseinek kezdetét előszeretettel köti az általa 1900-ban kiadott szövegmagyarázatos kiadáshoz. Ez nem véletlen, hiszen munkája 1928-ig öt megjelenéssel büszkélkedhetett, s a legkevesebb harminc esztendeig forgalomban lévő könyvből végül sok ezer példány fogyott el. De a magyar filozófiai élet vezéralakjának Madáchcsal való kapcsolata a századfordulótól jóval hosszabb időre tekintett vissza.

Alexander Bernát 1871 novemberében, még peregrinációja idején publikált először *Az ember tragédiájáról*. Az ekkor mindössze huszonegy éves berlini egyetemista,³ egy évvel korábban lépett a magyar újságírás rögzös mezejére, azzal a céllal, hogy a Rákosi Jenő *Reformjából* befolyt jövedelemből tartja fenn magát, és finanszírozza további külföldi tanulmányait. Az ifjú és barátja, Bánóczy József, Arany János biztató szavaira kötöttek úti tarisznyát és két budapesti szemeszter abszolválása után, 1868-ban vágta neki Európa egyetemeinek.⁴ Három év bécsi tanulmány után Berlinbe vágtyak. Mivel pénzüik nem volt, ezért egy nap azzal állítottak be Rákosihoz, hogy alkalomadtán szívesen írnának kulturális témájú tárcákat, amire a főszerkesztő azonnal rá is állt. Ezt követően Bánóczy ritkábban, míg Alexander rendszeresen publikálni kezdett a hírlapban. Évtizedek múlva – az adatokat tekintve meglehetősen pontatlanul – Alexander-nekrológiájában Rákosi így emlékezett vissza azokra az időkre:

„Ki sem tudom hirtelen számítani, hány éve annak. Talán 1873–74-ben volt, én akkor a Reformot szerkesztettem, amikor beállít hozzám két szerényen öltözött fiatalember. Hogy ők elvégezték az egyetemen a filozófiát, most pedig szeretnének kimenni a nyugatra, tudásukat kiegészíteni, de nincsen hozzá pénzüik. Hanem írtak egy-egy cikket. Ha én azt kiadnám s megfizetném, céljukat elérhetnék. A cikkek a magyar irodalom egy-egy témájáról szóltak. A fiúk egyike néhai Bánóczy volt (aki Kisfaludy Károly műveinek kritikai kiadását rendezte), a másik most már szintén néhai Alexander Bernát. Így jutottak ki elsőbb Berlinbe, azután tovább nyugat, felé. És mikor hazajöttek, professzorok lettek és Alexander Bernát fölment az egyetemi katedráig.”⁵

A vándordiak egyetemi tanáraitól, a színházi élet pezsgéséről, illetve a tudományos élet kortárs kiválóságairól írt tárcacikkeivel, e lap hasábjain válik Magyarország-szerte ismert filozófussá, esztétává és színi-kritikussá. *Reform*-cikkeit, még évtizedek múltán is számon tartják. Ezek közül *A Faust és az Ember tragédiája* című munkája⁶ azonban nemcsak egy jól sikerült publicisztika, amiről levélben beszámolhatott pesti mentorának, Horváth Cyrillnek,⁷ hanem viszonyítási pontként is szolgált szerzőjük későbbi Madách-tanulmányaihoz. Mi több, évtizedekkel a megjelenése után is hatással volt a magyar irodalomtörténetre.⁸ A szóban forgó, eredetileg folytatásokban közölt írás Alexander tizedik publikációja volt a lapban, ám nagy jelentőségű Madách-dolgozatai közül az első. A filozófus egyik életrajzírója, Gábor Éva szerint, ami a legjobban magával ragadta Alexandert, az a következő:

„a »mű természetessége«, az író rendkívüli tehetsége, a »költőien megformált szintetikus gondolat ereje«. Sokat vitatták és valószínűleg még fogják is vitatni, hogy vajon eleget tett-e Madách a történeti hűség követelményének? Alexander szerint legalább annyi érv szól az igen, mint a nem mellett. Míg egyes jelenetekben Madách szigorúan ragaszkodott a történelmi tényekhez, másokban egészen szabadon bánt a történelmi anyaggal. »De ami a leglényegesebb – állapítja meg Alexander –, Madách képes volt rákényszeríteni bennünket arra, hogy úgy szemléljük a történelmet, ahogyan ő velünk láttatni kívánta.«⁹

Az ember tragédiája versus Faust

De ne ugorjunk ennyire előre, előbb lássuk a maga egészében Alexander tanulmányát. *A Faust és az Ember tragédiájában* Szász Károly 1862-es *Tragédia*-értelmezését tovább gondolva,¹⁰ Alexander Bernát többek között annak bizonyítására vállalkozik, hogy Madách drámája nem a *Faust* parafrázisa, hanem önálló bölcséleti mű, és inkább elterjedt, mint kellően méltányolt. Szerinte „költői mű legjobb méltányolást hatásában le”,¹¹ amivel viszont *Az ember tragédiája* jelenleg (1871-ben) nem büszkélkedik, így az ifjú egyetemista eltökélte, hogy ennek okát felderíti. Vállalkozása jelentőségét valószínűsíthetően nem sejtette-érzékelt,

így azt sem, hogy szóban forgó tanulmánya alapgondolataira még évtizedek múltán is megleléssel gondolhat majd vissza.

Munkája elején kijelenti: egy költői művet *alak* és *tartalom* szerint lehet szemlélni. Alexander meglátása szerint a magyarokhoz a tartalom mindig közelebb állt. Tartalmát nézve Madách alkotása *gondolatmű*, amelynek alapját mély, az egész emberi nem szenvedéseit és örömeit reményeiben és csalódásaiban egyaránt átkaroló, valamint „szellemvilágunk” legmélyebb kérdéseit felszínre hozó eszmék alkotják.¹² Eredetisége dacára mégis több elemében a *Faust*hoz hasonlítható, miközben *Az ember tragédiája* egy „önálló, de magányosan küszködő, elszigetelten álló kebel szüleménye”.¹³ Lényegében megismételve Szász Károly megállapítását, Alexander is aláhúzza, hogy ellentétben Goethével, Madáchnak nem volt lehetősége ihletét a nemzet szellemi életéből meríteni, ezért helyette a bölcsészethez nyúlt.¹⁴ A nemzeti szellemből azonban itthon hiányzott a magas eszmék iránti fogékonyság, emiatt az eszmei tartalom alakításának némely formai tökéletlensége költői tehetsége elszigeteltségének tudható be. *A Tragédia* ennek ellenére a *gondolatköltészet* kimagasló alkotása Alexander szerint. Madách lelkében a bölcsész érezhetően hangsúlyosabb volt a költőnél, s a hagyományos költői fogalmakkal, mint például a szerelemmel, nem is tudott mit kezdeni. Számára inkább a gondolat költői megragadása, a tehetetlen tudásvágy okozott inspiráló szenvedélyt.

Áttérve a másik szemléleti módra, a mű azért lett „drámai költemény”-nek címezve „tragédia” helyett, hogy alkotója szabadabban bánhasson a *belső alak*kal. A költeménynek ugyanis egységesnek kell lennie, és mindenütt saját körében kell mozognia. Mindenképp kerülendő, hogy egyszer a szenvedély legyen a cselekvés rugója, máskor egy cselekménytől messze álló reflexió. „Ha költő eszmét akar keresztülvinni – írja Alexander –, akkor legyenek meg neki költői eszközei, a mese, a jellemek, a kompozíció, s ezekben, nem az eszmékben legyenek a rugók, amelyek a mű menetét meghatározzák.”¹⁵ És bár cselekményéhez Madách szintén a *mitoszt* választotta, mivel az közvetít a legélesebben eszme és kép között, így ideális a költészet, illetve a drámai költemény eszközeként, de Goethével szemben ő nem vétett a „költői megtestesítés” fönti törvénye ellen. További hasonlóság, hogy az *illúzió* segítségével

mindketten a gonosz hajlamok kedvelt mítoszi alakjához, Mefisztóhoz, illetve Luciferhez nyúltak. A párhuzamnak azonban itt egyelőre vége szakad.

Tanulmánya folytatásban Alexander röviden bemutatja az egyes színeket, amivel azt is vizsgálni szándékozik, hogy Madách képes volt-e a hajdani mítoszokhoz hasonló költői keretet (szervezetet) alkotni az általa közvetíteni kívánt eszme kifejezéséhez. Válasza – mint egyértelművé teszi – nem lesz megnyugtató, lássuk, mit ír a tartalomról!

A mű *tartalmát* tekintve egyszerű felosztást alkalmaz. Szerinte a tizenöt színt tekintve az első három expozíció, majd tizenegy színen keresztül tart a cselekvés, végül a tizenötödik elhossa a megoldást.¹⁶ Megállapítja, hogy a tragédiában *két világot látunk*. Az álomvilágot, melynek képeiben az emberiség történelmére ismerünk, valamint e világ visszahatását az egyéni életre. Ebből adódóan a főhős mindig több egyszerű személynél, ő maga az emberiség jelképe is. Ádám azonban nem eszménykép vagy minta, mivel ugyanúgy egyesíti magában leszámazottai bűneit és erőit is, ekképpen az örök emberi természet manifestációja. A mitológiai Prométheuszhoz hasonlóan benne is telhetetlen tettvágy él, amely küzdésre és lelkesülésre készíteti, sőt, bármikor képes saját eszméje szolgáivá lenni. A sors elöl a bukások ellenére sem hátrál, helyette újra fölemelkedik. Megveti Isten gondos őrzését, de az ördögöt egyaránt kioktatja. „Lelkének támasza saját lelke, szellemének világa – maga e szellem.”¹⁷ Nem magának, hanem eszméjének él, s nem az egyénért, hanem az emberiségért küzd.

Azonban a történeti színekben az eszme széttöri megalkotóját, utána elsilányul, majd a folyamat újra kezdődik. Mindennek oka az emberi természet, ami nem szűnik meg lelkesülni, küzdeni, és új eszmét alkotni, ha az előző eltorzul. Ádám nézeteit nem értik, vagy sorozatosan félreértik, így magasztos eszméi a tömeg részéről degradáltak. Legyen bár Miltiadész vagy Danton, a felemelni kívántak dühétől mindenkor buknia kell. Hiába küzd szent tanokért, azokat is vérbe fojtja a vallási fanatizmus, miként minden igyekezete ellenére a tudomány egyoldalúságában sem talál megnyugvásra. Minden korban csak az eszme hanyatlásával szembesül, s a történelem rendszerint arra kényszeríti, hogy maga vessen el eszméit. Végül felismeri: az egyén számára nem létezik boldogság, az egyéni élet tragédia.

A történeti színek után a hideg értelem, azaz Lucifer számítása alapján Ádámnak végeznie kellene magával, hiszen az emberi törekvés nem más, mint a biztos kihunyás ellen küzdő láng. De a sátán nem látja az emberi lélek irracionálisát, a józan számítás a szerelemmel szemben tehetetlen. Miután ugyanis megtudja, hogy Éva gyermeket vár, Ádám rögtön elúzi az álomképeket, és letesz öngyilkossági szándékáról. Az ést legyőzte a szenvedély, az emberi élet a nő által egyszerre értelmet nyert. A nő a lelkek megőrzője, támasza a lankadónak, forrás, amelyből a férfi bármikor friss erőt meríthet. Bár az emberi törekvés tragédia, mert eszménye megvalósításáért buknia kell, de maga a küzdési szándék soha nem satnyul el. A nő mindig tiszta lángot szolgáltat az újabb küzdelemhez, valamint kibékíti szerelmével a harcban összezúzott férfit az élet ellentéteivel. A lelkesülés a szerelem által nem vész el, sőt az élet keserőségeit-kudarcait is enyhíti. Az esztétánál ez Madách költeményének értelme, amit Gábor Éva a következőképpen foglalt össze:

„Alexander igazolva látja azt a feltevését, hogy *Az ember tragédiája* végkicsengésében optimista: Madách azt akarta ezzel hangsúlyozni, hogy az élet tartogat még valamit az ember számára és pedig, magát az Életet. Madách meghagyja az embernek a munkát, a küzdeni és a bizni akarást. És ez nem is kevés. *Az ember tragédiája* »emlékműve az ember reményeinek és aggodalmainak, nyomasztó kétségeinek és fölemelő harci kedvének«. Madách műve apoteózis a lélek nemességének. A drámában egy modern költő mutatkozik be, aki ismeri mindazokat a kétségeket, amelyek a modern embert gyötrik, és ugyanakkor érez annyi erőt magában, hogy megmutassa: *Embernek lenni annyi, mint küzdeni*. Mindez kifejezésre jut a tragédia fő gondolatában, abban, hogy az »ember sajátos keveréke a jónak és a rossznak, az erőnek és a gyengeségnek, a nemesnek és a nemtelennek. A végleteket szereti. A gyors lelkesedést... gyors kiábrándulás követi... Megnyugodni valamiben, végkép eltespedni, mindenről lemondani addig míg az ember ember marad, nem tud«¹⁸.

Visszakanyarodva a tanulmány leíró jellegű bemutatásához, mielőtt Alexander áttérne fő gondolatmenetére, fontos kritikai kitérőt tesz az esztéta Greguss Ágost *Ember tragédiája* értelmezéséfelé. Greguss, aki 1870/71-ben a Magyar Királyi Tudományegyetemen előadást is tartott a

műről,¹⁹ 1871. március 15-én a nőképző egyesület meghívására hosszan beszélt Madách nőképéről. A hallgatóság soraiban feltehetően ott ült az éppen Pesten tartózkodó Alexander Bernát is, akire *A nő Madách Imre Ember tragédiájában* című felolvasás nagy hatással volt. A felolvasás két részből állt. Egyrészt bizonyította, hogy a *Tragédia* nem a *Faust* olcsó utánzata, másrészt hangsúlyozta Éva pozitív szerepét, amit végigvezetett az egyes színeken. Előadása végén arra úgyszintén magyarázattal szolgált, hogy az emancipált nőképet Madách miért nem építette be az utolsó színek valamelyikébe.²⁰

Beszéde *A nő Madách tragédiájában* címmel két közleményként megjelent a Pesti Napló Tárcájában.²¹ A fentiekben túl ebből az is kiderül, hogy Greguss egy sajátos értelmezési keretet adott a színeknek, amivel Alexander – akinek birtokában volt a tárca²² – nem tudott azonosulni. Állítása szerint a szerző tévedett, amikor Madáchnak az emberiség haladásáról írt sorait hegelianusan, a végletektől induló és a végletek felé haladó sodródásként gondolta el. Greguss állításával szemben az emberiség nem lökődik egyik végletből a másikba, miként az sem igaz, hogy mennél több végletet legyőz, annál előbbre halad. A színek nem így vannak rendezve Alexander szerint, hanem – miként fentebb már szóba hozta – a költeményben Ádám a nép oktalansága, hálátlansága és az eszme elferdítése miatt bukik el. A költemény célja tehát az, hogy kimutassa az emberi törekvés örök tragédiáját. Alexander Éva szerepét úgyszintén túlértékeltnek véli. A nő nem lehet a koreszme képviselője, miként azt Greguss állítja, hiszen eleve kívül esik annak körén, és csak viseli a kor hatásait, nem irányítja. Kizárólag az utolsó színben nyilvánul meg egészen, amivel Madách világossá teszi, hogy Éva távol áll a koreszmék küzdelmétől. E helyett ő azt a „természeti kapcsot képviseli, mely az embert a földhöz szegezi, de a földdel ki is békíti, hogy azon meg nem szűnő küzdelemben, melynek fönségét s gyászát legjobban jellemzi e szó tragédia, az ember tragédiájában ő a gyógyító, a gyámolító, az üdítő erő” – nyomatékosítja Alexander.²³

Tovább haladva Gregusstól, az ifjú esztéta kérdése a következő: ha feltételezzük, hogy a műben a nőre vonatkozó alapeszme megfelelően megvilágításra került, és téved, aki Éva álmokképként való szerepeltetését koncepcióhibának tartja,²⁴ attól még Ádám igazán az emberiség

képviselője volna? Valóban igazolja-e a hozzá fűzött feltevéseket? Ennek kiderítéséhez ismételten visszatekint *Faust*ra és összehasonlítja a két mű *alapeszméjét*. E szövegrésznél külön kiemeli, messze áll tőle kideríteni, hogy *Az ember tragédiája* miben utánozta Goethe opusát. Az utánzással kapcsolatban ugyanakkor azt vallja, hogy létezik önálló, bár nem eredeti utánzás, miként van olyan hasonlatosság is, amely hasonnemű, de nem fényképszerű – Madách Imrére pedig mindkét állítás igaz.²⁵

Fausttal kapcsolatban kifejti, hogy ő nem az emberiség általános képviselője, szorosan nem is azon kor fia, ahová Goethe helyezte. Oly lélek, aki az egyéniségből indul, de végül az általánoshoz jut. Mindent tudni, élvezni, bírni akar. Ádám ugyanúgy lelkesül eszményekért, de Madáchnál az mindig torzzá válik. Faust cselekvő, nem törődik korlátokkal, mindent szétör, ami az útjába akad, az ördöggel szövetkezik, Mefisztó nem csak mellette, de bensőjében is jelen van. Így az egész költemény a körül forog, hogy lelkében az Isten, vagy az ördög, a jó vagy a rossz diadalmaskodik. Ádám ezzel szemben alapvetően szemlélő természet, aki csak néz, sóhajt, álmodik, szeret, de soha nem megy el a végletekig, a *bűnig*. Az egyes színekben előre haladva személyisége teljesen elenyészik, az ördögnek sem adja el magát, legalábbis nem a fausti értelemben. Alexander szerint Szász Károly vette észre, hogy Ádám Évával ellentétben nem képes hűtlenné válni, de máris hozzáfűzi, hogy valójában az első vétek után a bűn többé nem fog rajta. Faust teljes ellentétként, az ő küzdelme a nemesnek harca, a *koralkotó génuszé* ez a küzdelem, az okatlan törvény, a *nem értő kor*, a sötét nép ellen. *Az ember tragédiája* tulajdonképpen a génusz tragédiája. Faust az önös, Ádám a fennkölt egyéniség képviselője, hiszen amíg az előbbi önző érdekből feláldozza Gretchent, addig utóbbi magát adja a világnak. Együtt éppen kiegészítik egymást – vélekedik Alexander –, mert az egyik az egyéni jó és rossz között hánkolódik, míg a másik a nemes és nemtelen kibékíthetetlen ellentmondása fölött esik kétségbe. Tehát mindketten a végletek képviselői, nem a valódi emberé, akit a saját egyéniségén túl az emberiség sorsa is egyaránt érdekl. Faustnak meg kell tanulnia a korlátokat tisztelni, s a szellem azon magaslatára emelkedni, hol szabadságérzete mérsékelni tudja magát, ahol törekvéseinek ő maga vet határt. Egyéniségében a bűn és erény egyaránt lakozik, ezért tisztulásra van

szüksége – ez Goethe drámájának alapeszméje. Ellenben Ádámnak, akit az élet majdnem összetört, ki nem tehetett bukásáról, sebei behegeseéséhez nem tisztulás kell, hanem gyámolítás. Éva ezért számára éppen annyira szükséges az életben, mint amennyire megmentője az utolsó percben – ez pedig Madách költeményének alapeszméje, Alexander értelmezésében.²⁶

Összefoglalva, ahol a jó és rossz kérdéséről van szó, ott az embernek magában kell megtalálnia a gyógmódot, hiszen saját belsőjéről van szó. Viszont, ahol a nemes a nemtelennel küzd, ott olyan erőre van szükség, mely elfelejteti az emberrel a küzdelem hiúságát. Ezért Faust a tenger megzabolása után magányosan, de nyugodtan hal meg, míg Ádám szörnyű álma végén csak a nő által menekül meg. De Mefisztó és Lucifer ugyanígy megmutatják a két dráma között húzódó áthidalhatatlan különbségeket. Egy tragédiában, ami a jó és rossz sarkai körül forog, ott a rossznak képviselője hatalmas teret fog kapni, miközben nem lesz szerepe olyan tragédiában, ahol a rossz lényegében nem is kerül szóba, kizárólag a tömeg gyarlóságán van a hangsúly. Madáchnál Lucifer csak egy mentor, kinek mindössze annyi dolga akad, hogy rámutat a világ silányságára és az emberiség megátalkodottságára. Ez nem is lehet másképp olyan költeményben, ahol az ember természetének felmutatásához a történelem lett segítségül hívva.

Az alapeszme után, Alexander rátér a *költemény szerkezetének bemutatására*, s azonnal elvitatja annak drámai mivoltát. A következő gondolatokat ugyan feltételes módban írja, de alább kimerítően bizonyítja, hogy a *Tragédia* eleve lemond azokról a követelményekről, amelyeket a színpad szerkezete megkövetel. A rideg gondolat mintegy szét tépi a költői testet, alig hagyva teret az illúzióknak. Szász Károllyal vitatkozva Alexander nem tartja jó költői megoldásnak az álomból fel-felébredő Ádámot.²⁷ Miként Évánál, úgy nála is jól el kellene különülnie az ébrenléti és alvó állapotnak, miközben kölcsönösen hatniuk is kellene egymásra. Az éber Ádám természete és jelleme meghatározza az álomképei alapjellegét, miközben az álmvilágnak alig van visszahatása, pedig végül ez rázza föl a lelkét. Emez *okozatos összefüggés* azonban nem mindenhol érezhető a műben, ezért nincs meg a drámai költemény belső egysége. A költemény, meglátása szerint, nem összefüggő költői szerkezet.

E gondolatsor mentén haladva – időnként Franz Grillparzer *Az álom élet* című darabjára utalva – Alexander azt fejtegeti, hogy Madách *Tragédiájában* az egyén nem tudja megváltoztatni az emberi nem végzetét; *Az ember tragédiája* véget ér, hogy elkezdődjék. Mindenesetre a szerző elérte célját, a történelmi jövő súlyát és jelentőségét költői módon helyezte át Ádám szellemébe. A kiindulópont tehát adott, ám a folytatás nem egyértelmű, mivel nem látni a *szoros költői egységet*. Ha ugyanis a történelem képei leperegnek a főhős előtt, ki csak úgy vesz részt azokban, hogy minden alkalommal más és más alakot ölt, akkor miként tudhat magáról valamit? Megfordítva, ha saját valójának öntudata kíséri, azaz ha tudatában van, hogy ő Ádám, akkor hogyan lehet történelmi hős? Így miközben gúlát épített, éreznie kellene, hogy ő nem fáraó, ami képtelenség. De ha a fáraóhoz hasonlóan Danton, Kepler és a többiek sem önmaguk, akkor mi fogja egybekapcsolni a színeket? Válasza szerint a történelem menete kapcsolja majd össze az álomalakok egymásból való fejlődését, ami így logikai vagy bölcséleti összefüggéseket teremtet, de semmi esetre sem költői formát. Az álomjelentekben lépdelve atomisztikus részleteket nyerünk, egy dráma szerves tagjai helyett. Madách ugyanis nem tehetette meg, hogy Ádám az egyes színekben, avagy a mű végén jusson teljes öntudatra. Neki minden szín után fel kell ébrednie, majd Lucifer által új célra vezetettetni magát. Ezáltal a történelem menete öbenne van összpontosítva, miként maga idézi fel a küzdelmeket is. Az ifjú Alexandernek ez rendkívül idegenszerűen hat, hiszen, ha Ádám az egyes történelmi jelenetek után fölébred, akkor nem azt az Ádámot látjuk, ki elaludt, hanem azt, aki álmában emlékszik arra, hogy milyen szerepet visel. Eszmejárása, beszéde tulajdonképpen olyan emberé, aki félig azon illúzióban él, hogy amire most emlékszik, azt valóban megtette, miközben elég öntudattal bír egy újabb álomhoz, azaz tenni akaráshoz is. Az egyes színek hősei épp ily különös benyomást keltenek. A folytonos színváltozás átlátszóvá teszi a mechanizmust, így a szereplők nem valódi személyeknek tűnnek föl.

A tizenegyedik színben változás áll be. Ettől kezdve Ádám nem visel többé cselekvő szerepet, hanem kiesik a cselekmény köréből – nézővé válik. A változás lényeges, mert – Alexander álláspontja alapján – ezzel

Madách azt sugallta, hogy a génusznak az újkorban nincs többé helye. Itt nincsenek már kiválók, csak a nép. E változtatással a színek megfosztattak minden drámai élettől és „kultúrhistóriai vázlatokat” kaptunk, amelyeket Ádám tanulmányoz. A folytatás így egyenesen kiszámítható: szerelem.

Átvezetve tanulmányát a férfiről a nőre, az esztétát a következő gondolat foglalkoztatja: Lucifer a jövőt mindkettőjüknek mutatta, mégis az álomból felébredve Éva semmire nem emlékezik, amit Alexander „sikerült vonásnak” tart.²⁸ Úgy látja e költői döntés finom ízlésről, illetve tapintatról árulkodik. A nő egyébként sem vett részt közvetlenül a történelmi folyamatokban, ő egyáltalán nem cselekvő. A tapasztalatok súlyát végig a férfi viseli, rá marad a világgal, a sorssal való küzdelem. Ha Éva is visszaemlékezne, hogyan állná meg valódi, gyámolító szerepét? Ha ő is kétségbe esne jövője fölött, nem lenne képes Ádám bújának elűzésére is. Madáchnak az volt a célja, hogy abban a történelmi keretben mutassa meg Ádámot, amelyben az emberiség útját bejárta, s nem fokozatosan emelkedő módon, vagy mélyebb lélektani kapcsolat szerint, hanem Éva háttérbe szorítása árán.

Alexander kiemeli a római színt, mivel abban a kor romlottságát a költő híven ábrázolta. A történelem valóban tanúságot tesz róla, hogy ez a kor elvesztett minden erkölcsi érzést, nemes lendületet, s „érett volt a halál kaszájára”.²⁹ A római színben ugyanakkor semmilyen drámai vonás nincs, a folytatás pedig egy hibás alkotói döntés eredménye véleménye szerint. S bár dramaturgiai kézenfekvő, hogy Madách nem Jézus alakjában szerepelteti Ádámot, mégis szerinte „Jézus oly sikerült alakjává lehetett volna az ember tragédiájának, milyent hiába keresünk benne. Az egész emberiségnek hozott üdvöt, s a keresztfán kellett bűnhődnie érte”.³⁰ Így viszont Madách elmulasztotta bemutatni, hogy az emberiség hogyan kereste a keresztény hitben a menedéket. Madách választása azonban inkább Tankrédra esett. Ez nem más, mint egy később nagyra fejlett hiba első nyoma – Alexander értelmezésében –, mert Tankréd nem a saját tapasztalataiból győződik meg a keresztény tanok elferdültségéről, hanem azok következményeivel szembesül. Bár a mű folytatásában keresztes és tudomány látszólag szembeállításra került, valójában sem ő, sem Kepler, de még azon eszmék, melyekért harcoltak

sem képeznek ellentétet. Kepler tudománya nem ellenkezik a hittel, mi több, oly tudomány áldozata, amit babonás kora nem képes fölfogni, míg Tankréd – aki semmilyen specifikus jelét a hitnek nem mutatja – oly eszmékért lelkesült, melyeket elferdítettek.

Keplernek kettős feladata van. Ugyan tudományát nem értik, őt pedig horoszkópkészítésre kötelezik, mindazonáltal tisztába kerül vele, hogy a tudomány nem elégíti ki az ember egész lelkét, hovatovább elvonja a helyes élet frissességétől. Szeme előtt ama kor lebeg, amely megérti nagy eszméit, és a valódi tudományt ápolja. A francia forradalom azonban minden, csak nem ez. Madách *architektonikus szeszélyéből* két kort akart egymás mellé állítani: ami magát korlátozza, szemben azzal, amit a tudomány igazgat, azaz életet tudomány, tudományt élet nélkül. A költő ezzel tévedett. Kepler után olyan évszázad, amely megveti a tudományt, lehetetlen. Kepler-Ádám emellett mintha egyenesen Faustot játszaná, amikor tanítványait oktatja, miközben ő már bevégezett személyiség.

Alexander még egy dologra figyelmeztet, tudniillik a francia forradalom csak Kepler álmában létezik, s Madách nem fejezi ki világosan ennek értelmét. Feltehetően a tudomány férfija ekképp látja be teljesen, milyen fényes kor következik utána, amely hibái mellett is nagy. Másrészt a francia forradalom nem egy új korszak, inkább csak nyitánya annak, emiatt került egy álom az álomban jelentbe. A költő finom érzéke azonban ismét zátony közelébe került, amennyiben a bemutatott jelen a mű eszméje szempontjából ismétlés. Egyszer már előfordult Athénben Miltiadésszal az, ami itt Dantonnal, miszerint ők mindketten a szabadság mártírjai, a nép által vérpadra ítéltetett vezetők.

Madách *a történelem menete által korlátozva* szándékosan választotta ezt a megoldást, s helyezte az eseményeket emez közbeeső színbe. Bármi is vezette, Alexander, aki alapvetően elfogadja a mű szerkezetét, Ádám-Kepler felébredésének külön színben való szerepeltetését a mű leggyengébb részének tartja. Célszerűbb lett volna, ha Ádám felébred, és rögtön Londonba siet. Ehelyett egy halvány, hosszú, és unalmas szemlélődés következik. Az esztéta sugalmazása szerint Madách a falanszterben nem talál magára.

„Oly gyűlölettel – írja mehökkenten – viseltetett-e a költő az élet, a mi életünk iránt, hogy ily elijesztő torzképet csinált belőle, melyből senki sem ismer a mi viszonyainkra? Igazán kihalt volna minden ami nemes, ami emelkedett, minden költészet, minden tudomány! A falanszteri világ legszebb illusztrációja az új szocializmusnak. A tudós görebben csinál embert, s a napot akarja pótolni, az emberek, mint a barmok, be vannak osztva, minden szabadság, minden önállóság elveszett, még a jövő phrenológiája is föllép s tapogatózik a gyermekek koponyáján.”³¹

Mindez a távoli jövőbe helyezve, ahol minden korábbi érték hasztalanná válik. Madách falanszteri gondolatai Alexander nézete szerint költői naivságot árasztanak ugyan, mégis az utolsó két szín a szerkezet legnagyobb hibája. Itt derül ki, hogy a szerző eszméi végéhez ért, és a segítségül hívott történelem ridegnek bizonyult, miként ellenkezik minden költői alakítással is. A történelem múltja nem adott reményt Ádámnak, aki a jelent elriasztotta, jövője pedig ferdeségekbe fűrődött, ekképp a föld elhagyására kényszerült. Itt a mű, ha nem is akadt el teljesen, de céljához nem halad. A zárás következik: kihunyó nap, kiszáradó félben lévő föld, a fizikális végétület küszöbén állunk. A képek megrendítik Ádámot, aki ébredése után teljesen kétségbe esik. Miután a múltban és a jelenben is elbukott, a jövő felé folyamodott, ám ez sivár, rideg, és iszonyú képet mutatott. Lucifer látszólag győzött. A szerelem bár életben tartja az első férfit, de az álombéli látványtól nem szabadul. Kétségeire az Úr sem felelhet mást, minthogy bízva bízzék.

Madách eleve lemondott a költői illúzióról, amikor az emberiség végpusztulását a gonoszság helyett a jégkorszak bekövetkezéséhez kötötte. A két utolsó előtti színről Alexander feltevése, hogy azokban egy jöttányi költészet sincs, nem látni dramatikus küzdelmet, nem merül föl új eszme, nincs emelkedés, se megható bukás, csak a lefelé ható szomorú elsatnyulás érzékelhető. A költő az igazságnak hódolt, s nem mert szépitni. De másképp nem fejezhette be művét, mert a történelemben Ádám minden csalódás után újra lát egy világos pontot, ami ismét reményt kelt benne. Ő szellemileg nem győzhető le, ha csak küzdhet, küzdeni fog. Madách nem volt elég nagy költő ahhoz, hogy szebbnek tartson egy költői torzót, mint prózai elemek által bevégzett egészet. Ezért

van szükség Luciferre, hogy fizikálisan elpusztítsa az emberi természetet. A mese ezáltal helyesen be van végezve, de az alapeszme sérülést szenved. Az alapeszme, miszerint ha az ember nem tör ki egyoldalú túlságos lelkesedésben, ha a női szerelem által valóban összhangzatra hangolja életét, el nem rontható, Lucifer nem győzedelmeskedhet rajta. Így mindez csak addig tart, amíg a nap ki nem hűl, onnantól a férfi eszkimóvá lesz, neje pedig „túlságosan is vendégszerető eszkimó nővé”. Alexander szomorúan mondja ki véleményét, hogy a költő a rútat vette pártfogásába, miközben a materializmust és a fizikát korábban sem sikerült költői kísérletekre alkalmazni.

Arra szintén nem lel magyarázatot, hogy miért nem lettek érintve a reformáció és az újkori államszabadság kérdései. Mivel nem a szabad teremtés, hanem az absztrakció szülte a *Tragédia* sorait, ezért hiába találni benne akárhány szép részletet, a művön érződik, hogy külső egységet nagy fáradtsággal óvta, nem kisebb áldozatokkal, mint a belső okozatos kapcsolatot. Döntése eredménye: eszméjét bebizonyította, ahelyett, hogy költőileg kifejezte volna. A színek láncolatát alig tartja más egyben, mint a gondolat finom, de nem szemlélhető fonala.

Végeredményben, *Az ember tragédiája* szerkezete Alexander felfogása szerint mindenben tökéletes lehetne, ha nem vegyítené a kötetet az igazsággal (értsd a filozófiával). Sajnos a mű történelmi menete és logikus fantáziája által kigondolt vége nem dramatikus, nem szép, s nem költői.³²

A szerkezetről előadottak kiegészítéseként az esztéta *Lucifer szerepével* fontosnak érzi külön is foglalkozni. Eerre azért mutatkozik szükség, mert feltételezhető, hogy a sátán –Ádám megvezetése érdekében – tudatosan elferdíti az igazságot. Vajon az első ember álma a Lucifer által rendezett történelem volna? Ebben Alexander nem hisz, mert a műben nincs ilyesmire utalás. Ha efféle szándéka lett volna a költőnek, akkor bepillantást kellett volna engednie Lucifer gondolkodásába. A *fausti* Mefisztó ártó szándékában senki nem kételkedik, mindenesetre a Fausttal kötött szerződés feletti elégedettségét Goethe a szájába is adja. Madáchnál nincs ilyen, amint tudjuk, Lucifer megmutatja Ádámnak mindazt, mi ferde és aljas, illetve elemekre bont mindent, ami szent és nemes. Itt a sátán nem az igazgató, csak egy kíséző erő, aki a végeredményt mond-

ja ki. Ő a teoretikus gonosz, aki alulról nézi a világot, de azért nem hazudik, mi több, meghagyja a világ menetét, hiszen az úgyis az ő kedvére jár. Ha csak káprázatot mutatna, azt Ádámnak idővel be kellene látnia, vagy valakinek valahol meg kellene cáfolnia. De még az Úr sem ad felelet, midőn a férfi a látottak valóságtartamára kérdez. Még az Úr sem tűnteti föl Lucifert csalónak, hanem olyannak, aki megcsalatott, ki mindig csalódní fog.

Egy ilyen befejezés után felmerül a gondolat az ifjú esztétában, mi-ben állt ténylegesen *Madách világnézete*. Műve elején annyit már elárult erről, hogy nagy költőnkben ugyanúgy saját korának szelleme szólal meg, mint a *Faust*ban. De amíg Goethe hőse a reményteljes jövő iránt lelkesedik, addig Ádámot bizony a pesszimizmus hajtja. Madáchot azonban sokan tartották materialistának, miként idealistának is. Ezek a jelzők éppen annyira tévesek, mint amennyire a szkepticizmus és a pesszimizmus bélyege. Világnézete nem dogmatikus, hanem szabad, ugyanakkor nem befejezett. Valóban legközelebb a szkepticizmushoz áll, de kételyét „az optimizmus bírja futja át”. Alexander úgy ítéli, legközelebb George Byronhoz áll, emiatt tanulmánya soron következő részét hosszabban e kitekintésnek szenteli, miközben állításait egybeveti a *Faust* vonatkozó megállapításával is.

Mivel fejtegetései messzire vezetnek, ezért a részletes bemutatás helyett röviden csak annyit jegyzek meg, hogy Madách gondolkodásából nem hiányoznak a kétely elemei, de gondolatainak alapja Alexander feltevése szerint az *optimisztikus idealizmus*, amely önmagából merít erőt. E sommázat alapján, ha az értelem kérdésére nem talál válaszokat, akkor szívével felel. Számára az Úr a tökéletesség és összhang, Lucifer a gát és a tagadás. Velük szemben az ember tehetetlen. Az ördöggel küzdve Ádám tört szívvel, vesztiesen távozik, de boldogsága megmentésre került. Mindezek után, szabadkozik a fiatal esztéta, azért nem tárgyalja tovább Lucifer szándékait, mert annak a *Tragédia* alapeszméjére nincs befolyása.

Egy mellékszálal röviden visszaulva a szerkezetre, Alexander még egy apró hibát talál említésre méltónak, amit a sátán vizsgálata hozott felszínre. Az Úr Lucifernek adja a tudás és az élet fáját, de amikor Ádám az élet fájának gyümölcsét is kóstolni akarja, abban egy kerub

akadályozza meg. De ha az első ember nem élhet örökké, akkor Lucifer miért kapta meg az élet fáját is? Ha mégis adta, milyen jogon veszi ismét el? A történelmi menet sokkal nagyobb tévedés, mivel elhomályosítja az eszmét, megakadályozza a szabad költői teremtetést és kihívja „a bölcsész boncoló esztét”.

Tanulmánya utolsó előtti részében Alexander *Az ember tragédiája egyes személyeivel* foglalkozik. Kijelenti, hogy a mű három személy vállain nyugszik: Ádámén, Éváén és Luciferén. Ők képezik az egyes törekvések és irányok egy-egy középpontját. Amellett, hogy Ádámban és Évában nyilvánul meg a mű eszméje, a költő bennük rajzolta meg a férfi és nő örök ellentétét és természetét. A férfi kifelé tör, míg a nő magában, illetőleg a férfihoz fűződő szerelmében találja meg mindenét. Ádám alkotó, Éva a kor szülötte, s miként az előbbi vezérelve az eszme, addig utóbbi a személyiségekben bontakozik ki. Ádám hajthatatlanul eszméje felé halad, Éva ellenben hajlong, mígnem végleg Ádámmal simul. Ketjük közül a férfi az erősebb, ő az eszme alkotója, míg a nő csak tűri az eszme hatását, ugyanakkor a szenvedésben és a süllyedésben kitartóbb, mivel erejét nem gyöngíti a küzdelem.

Tagadhatatlan, hogy Ádám alakja a jobban sikerült. Az okot az ifjú Alexander abban véli fölfedezni, hogy Madách megértette és átérezte ugyan a női természetet, mindazonáltal alakításához nem bírt elég művészi erővel. Némelykor ez Ádám megformálásán is érződik, aki néhol egy elvont teória. Gyakran csak érez és gondolkodik, ahelyett, hogy – Fausthoz hasonlóan – akarna, rontana, tenne. Mély költői vonásokra Ádám megformálása kapcsán leginkább a Fáraó és Danton esetében lehet találni, de belső fejlődés itt sem figyelhető meg. A színekben előre haladva természete beszűkül, alakja egyformává válik.

Éva megformálása ennél is elnagyoltabb – csak vázlat, ami koncepciójában sikerült ugyan, de szerepeltetésére tág helyet a költő sehol nem talált. Leginkább *célzatos párbeszéd*ekben találkozunk vele, ami sokat ártott személyisége megrajzolásának. Például a női furfang egyik leg-szerencsétlenebb ábrázolása máris a mű elején olvasható, amikor Éva próbálja Ádámot bűnre vezetni, amiért Madách Luciferrel dicsérteti meg, mint első bölcselőt. Mintha Prótagoraszt megszégyenítő logikája olyan természetes lenne. Erőltetett, és csak a mű eszméjéből érthető

meg. Ha a tárgy természete, vagy gyengébb költői alkotótehetsége révén Ádám és Éva esetében Madách mélyebb, drámaibb hatást csak ritkán tudott elérni, úgy Luciferje teljesen elhibázott drámai alak.

Amilyen az ember természete, olyan az ördögé is. Az, hogy Faust mellett éppen ilyen Mefisztó van – mint láttuk – nem véletlen, hiszen ő felel meg természetének. George Byron *Kainja* szintén a maga Luciferét érdemeli meg. Kijelentései példákkal történő alátámasztása után Alexander Madách Luciferének elemzésébe kezd. E kérdésben szűkszávvá, Szász Károlytól eltérően, aki párhuzamot lát Mefisztó és Lucifer között,³³ az ifjú esztéta Madách Ádámját inkább érzelmi alaknak véli, akihez az értelmes Lucifer illik.³⁴ De az ő ördöge sokszor aprólékossá válik, valamint sem nem költői, sem nem dramatikus. Több helyen homályos, szándékai és gondolatai nem érthetők. Még a neki adatott azon szűk mozgástérben is több lehetett volna a rászabott igazmondónál, akinek szerepe alig korlátozódik többre Ádám önállóságának ébresztgetésénél. Valójában neki a férfi belső fejlődését kellett volna segítenie, ehelyett csupán Ádám árnyéka, aki mindig a tett, a fejlődés után érkezik, így semmi cselekvő nincs benne. A többi személy nem érdemel szót, ők csak falra festett képek.

Tanulmánya végéhez érve Alexander kifejti, hogy Madách alkotása nemcsak abban tekinthető gondolatműnek, hogy gondolatokat fejez ki, hanem formailag is. Az eszme szépsége és az azt megvalósító szerkezet között jelentős különbséget találni. Ennek oka, hogy a tragédia szerzője gyengébb alkotótehetsége miatt nem tudott nemzetének olyan harmonikus művet alkotni, minőt adni kívánt. Az ember lényegét ő nem egyetlen korban és egy kifejtett személyiségben látta, hanem a történelem végteleben nyúló kiterjedésében, mindenkor változó alakokban. Neki a nagy körvonalak tetszettek, ahol az olvasó képzelete tág térhez jut, olyannyira, hogy elfelejti az objektív teremtés hiányait. Néhány újabb, a formát érintő kritikai észrevétel után arra a konklúzióra jut, hogy *Az ember tragédiája* tehát olyan irodalmi kísérlet, amelyre korábban nem volt példa a magyar irodalomban, de külföldön is kevesen próbálkoztak vele. A nagy elődök, Goethe és Byron is nehezen birkóztak meg feladatuk nagyságával, pontosabban Goethének sem sikerült egészen, Byronnak pedig csak részben.

Madáchban az emberszeretet, az eszme, a haladás nemcsak szavak, hanem szívének gondjai. De mivel költői alkata hiányos, így szerinte Madách soha nem lehet jelentős költő. Szerencsére a műveltség története megmutatta, hogy a sors nem mindig a legmegfelelőbb eszközt használja egy eszme megvalósítására. Néha a bölcsészet nagyobb fejlődését éppen a költészet készíti elő. Mi magyarok azonban bölcsészetiileg nem fejlődünk. Nálunk nincs bölcsészeti mozgalom, elég élénk, vagy átható szellemi tevékenység, csak magyarságunkkal törődünk. Madách nagysága abban rejlik, hogy meg akarta mutatni, hogy az önös érdekeken kívül mélyebbre is nézhetünk. Ami Ádámra áll a *Tragédiában*, az áll a nemzetekre is: szellemileg nem győzhetőek le. Egy nemzet a kívülről jövő anyagai és szellemi hatásoknak legjobban akkor áll ellent, ha minél élesebb saját szelleme arcvonása. Ezzel a gondolattal zárja tanulmányát Alexander, aki előtt e merészség teszi kedvessé *Az ember tragédiáját*. Gábor Éva szerint:

„Madách fő műve – vonja le a végső következtetést Alexander – egy nagy *filozófiai költemény*, amely a gondolatok szépségével ragadja magával olvasóját. Miközben kegyetlen őszinteséggel boncolja a modern élet fonák voltát: a nagyravágyást, az élvezetvágyat, a fanatizmust, a babonát, erős kritikai érzéssel, biztos filozófiai, történeti, természettudományi tudás birtokában követi nyomon a történelmi változások mozgatórugóit. Ennek tulajdonítható – jósolja meg Alexander –, hogy a »mű sohasem fogja elveszíteni aktualitását.«.”³⁵

Egyetemi előadások *Az ember tragédiájáról*

Néhány évvel a nagy Madách-tanulmány után Alexander Bernát Lipcsében filozófiai doktorátust szerzett, majd hazatérve 1878-tól a budapesti tudományegyetem magántanára lett. Az 1880-as évek elején az egyetemen többnyire filozófiatörténetet tanít, szabadidejében pedig szerkeszti az *Egyetértés* tanügyi rovatát,³⁶ Bánóczival a *Filozófiai Írók Társát*, valamint rendszeresen fordít, illetőleg a *Magyar Tanügyben* publikál. Tehát az elkövetkező évek látszólag messze viszik gondolkodását Madáchtól, valójában az eltávolodás csak időleges. Visszatérését *Az ember*

tragédiájához – természetesen más hatások mellett – Beöthy Zsolt 1883-as kritikája (amiben a *szerелеm géniusza* helyett, ő Ádám tragikumhoz fűződő viszonyát emeli ki), illetve Gajári Lajosnak a két műhöz fűzött kiegészítései készítették elő.³⁷ E tekintetben figyelemreméltó és talán nem megalapozatlan Hermann István elgondolása, aki rámutatott, hogy Alexander Bernátnak esztétikai és filozófiai programja szempontjából volt időről időre szüksége a költőre.

„Részben – olvasható az 1969-es *Művészer*hez készített *Utószó*jában – az is vonzotta őt a Tragédiában, hogy a Tragédia maga, legalábbis formálisan alátámasztotta Alexander saját célkitűzését: hidat teremteni a magyar művészi fejlődés valósága és a gondolati fejlődés követelménye között. Másrészt megragadta Madách művében egy olyan törekvés, amelyet szembeállíthatott saját korának naturalisztikus divatjaival és kisszerű művészi törekvéseivel, a törekvés a monumentalitás felé.”³⁸

A budapesti tudományegyetemen 1883/84-es tanévében *Faust és az Ember Tragédiája* címmel órát hirdethetett, ami annyira népszerűnek bizonyult, hogy egy szemeszter erejéig meghívták vele a József-műegyetemre is. Így az 1885/86-os tanévben már ezt az intézményt népszerűsítve tart előadássorozatot *Faust és Madách Ember tragédiája* címmel.³⁹ A ciklus sikerrel zárult, így a folytatásra alig kellett várnia. Az 1887/88-as, az 1889/90-es és az 1895/96-os tanévekben a budapesti tudományegyetemen is állandó helyet kapnak *Ember Tragédiája*-szemináriumai.⁴⁰ A sikereken felbuzdulva, 1890-ben a Szépirodalmi Könyvtár főszerkesztője *Madách költészete* címmel egy kismonográfia megírására kéri fel,⁴¹ ám ez végül nem készült el, mivel Alexander egyebek mellett Dóczy Lajosnak *Az ember tragédiája német nyelvű* kiadásával foglalkozott.⁴²

A nagy változást az 1890-es évtized hozta. Alexander Bernát 1892-től immár a műegyetemen és a színiakadémián is tanít, de még ugyanabban az évben régi barátja, Rákosi Jenő Budapesti Hírlapjának újságírója lesz, valamint a Magyar Tudományos Akadémia is levelező tagjává választja.⁴³ Az addig csak szegről-végről kezelt Madách-értelemzései számára a fordulóponthoz a következő év jelentette, ugyanis 1893 januárjá-

ban Beöthy Zsoltot helyettesítve, az esztéta nagysikerű előadást tartott a Mária Dorottya-Egyesületben.⁴⁴ Ámbár előadását jórészt az 1871-es dolgozata megállapításaira építette, mégis sikert aratott, így végül bebiztosította szerzői helyét a készülő Beöthy-féle *Képes magyar irodalomtörténet* második kötetében.⁴⁵

Az előadásáról készült egyik tudósítás szerint⁴⁶ Alexander bevezetésében a „bölcseleti költemény” célját ismertette, majd azon kérdésre adott választ, hogy új-e benne az alapeszme, amelyet némely magyarázója közösnek tart Goethe *Faust*jáéval. Ekkor még azt igyekszik bizonyítani, hogy *Az ember tragédiája* ott kezdődik, ahol a *Faust* végződik. Mert mindkét mű alapeszméje, hogy az ember eszmék szolgálatában áll és elbukik, mert vagy hamis az eszme, vagy nem tud érvényesülni; vagy ha érvényesül, áldozatául esik, aki érte küzdött. Ilyen végzetes hős Faust és Ádám is. Csakhogy Faust a 18. század gyermeke, aki az erőt, a korlátlan akaratot kívánja érvényre emelni, míg ezzel szemben *Az ember tragédiáját* az érzés tragédiájának kell tekinteni. Madách Imre az az ember, aki korképeivel a történelem lelkét érzékítette meg, s a történelem jeleire belesírta a saját keserveit is. Neje, kit a porból magához emelt, megcsalta, míg börtönben szenvedett. Madách nagy lelke ezután az emberiség sorsában talált vigasztalást, s megírta remekművét, melyben végül csak Ádám sorsa lett tragédia. Ő, aki nőtől legtöbbet szenvedett, e tragédiában az isteni küldetésnek híven megfelelő nőnek, tehát a női eszménynek – apoteózist énekelt.

Az ember tragédiája-tanulmány

Két évvel utóbb, 1895-ben – egy időben az újabb tanári kinevezéssel⁴⁷ – megjelenik Alexandernek *Az Ember Tragédiája* című tanulmánya a Beöthy Zsolt szerkesztette *Athenaeum Képes Irodalomtörténet* 36. füzetében.⁴⁸ Egy évvel később a füzetek kötetformába szerkesztve *A magyar irodalom története. Képes magyar irodalomtörténet* címmel látnak napvilágot, amiben Alexander írása színes illusztrációkat is kap. Az *Ember Tragédiája* című művében⁴⁹ az esztéta addigi, huszonöt évet felölelő Madách-interpretációit foglalta össze, illetve tisztázta és részben reví-

deálta korábbi megállapításait. Miután e szöveg gyakrabban előfordul a Madách-irodalomban, ezért elegendőnek érzem vázlatosan bemutatni, egyúttal azokra a részekre koncentrálni, ahol Alexander eltér korábbi értelmezésétől.

A tizenkét szempontot érintő tanulmány *Madách és Arany* kapcsolatának ismertetésével, illetve a mű keletkezéstörténetének bemutatásával kezdődik. Szerzője elbeszéli Madách ama szándékát, miszerint ha műve Aranyt nem érdekeli, azt is éppúgy eltűzelte volna, mint megannyi írását korábban. A szakasz nem mulasztja el felidézni a költő Aranyhoz írt, időközben híressé vált kijelentését: „Ha az öreg isten szabó-mesteres kitörése művem tovább olvasásától végkép elriaszt, s te azt rosszalló tekintettel visszaküldöd, – már azóta melegedtem volna mellette, s Ádám utolsó álmát a purgatórium lángjai közt álmodta volna végig.”⁵⁰ Az *ember tragédiája* azonban Alexander szerint nagy utat járt be, míg a nemzeti szellem közkinccse lett, s nehézkes formája ellenére is kultúrtörténeti jelentőségre tett szert a magyar irodalomban.

Az esztéta a dráma témájának és elrendezésének bemutatásával folytatja. A mű témája alapján az emberi sorsot és az egyéni élet értelmét kutatja a történelem segítségével. E célból – egyes szimbolikus jelenetek kiragadása révén – az emberiség története kerül dramatizálásra, amiben a választott jelenetek eszmei szükségességből, egymásból fejlődnek. Ez a belső drámai keret, a külső viszont bibliai elemekből lett összeállítva. A mű két fő részből tevődik össze: a mitologikus-szimbolikus keret és a történeti álmokképek. „A keretben is van drámai élet és a keret összefüggése az álmokképekkel is drámai.”⁵¹ A keret cselekményében és az elrendezésben Alexander „félreismerhetetlen” elméleti, filozófiai jellegre ismer. Az emberi élet értelméről és végcéljáról feltett kérdést egy olyan logikus fő gondolta ki, aki induktív alapossággal képes vizsgálni felelete föltételeit. A költő-filozófus Madách sorra járja végig az emberiség nagy történelmi kérdéseit, hogy megadhasa a maga választát. Útja végére költészet és filozófia terei végül teljesen összeolvadnak. Ebben látja Alexander Madách zsenijét, aki sajátos történelemfilozófiájával az emberi gondolkodás és érzés egyik legdrágább kincsét alkotta meg. A dráma tehát a történelem lapjain teljeseedik ki, vagy legalábbis itt folytatja filozófiai barangolásait az élet értelméről Madách és

nyomában Alexander, aki harmadik, negyedik és ötödik tárgyalandó témaként – fiatalkori tanulmányánál jóval összeszedettebben – hosszasan számba veszi az úgynevezett *történeti képeket*.

A negyedikről a tizenegyedik színig futó történeti képekben valójában nincs történeti igazság, csak eszmei. Ez a történeti jelenetek típusa, ami már a fáraó jelenetben kifejezésre jut. Ennek nyomán mutatja fel később a „nagy ember és a tömeg” között húzódó ellentétet, és a tragikumot, miszerint Ádám az emberi nagyság, a tisztult öntudat képviselője, akit bukás és kiábrándulások kísérnek, mert a népért küzd. De a nép soha nem érti meg nagy fia eszméjét, emiatt mindig buknia kell. Örökérvényű és kibékíthetetlen ellentét ez a nemes lélek és a nép között.⁵² Természetes tehát, hogy a római színre Ádám belefárad az ókor eszméibe, vagyis a zsarnokságba (eszmei tartalma a dicsőség) és a szabadságba (eszmei tartalma a közjólét). Immár az örömeknek és a gyönyöröknek kíván élni, ezért a római szín más természetű. A megjelenő kereszténység átmenetet képez az ókor világa és a középkor között. Ebben a színben tűnik föl az új üdvösséget hirdető Péter Apostol, és a keresztény evangélium. Új eszmék születnek: a testvériség, valamint az egyén föl-szabadulása. A régi képeket is újak követik: a keresztény világ, majd a modern világ és végül a falanszter képei, amelyek végül még nagyobb csalódást okoznak, de kezdjük az elején... Alexander kifejti, hogy a keresztény világ képeinek összefüggése bonyolultabb az ókorénál. A Tankréd-jelenetben a lovagkor és a hit világa tűnik föl, amit a Kepler-jelenet, mint a tudás világa követ. De ez nem a kifejlett tudás kora, ebben még éppúgy a babona uralkodik, mint az előző színben, ezért – a tudomány kibontakoztatását óhajtva – álmodja meg Kepler-Ádám a francia forradalom korát. Az álmom az álomban jelenetből felébredve még nagyobb keserősége támad. Az áhított világgal éppúgy le kell számolnia, mint a sajátjával. A tudás értékéről alkotott ítélet ugyanúgy elbukott, a tudás eszméje befejeződött.⁵³ Alexander összegzése szerint az evangélium tehát új világot teremtett ugyan, de az emberi döresség kifordította a tanítást, új előítéleteket formált, amelyek elsatnyították az emberiséget. Fiatalkori tanulmányában nem részletezi, itt azonban teret szentel Éva gyarlósága vizsgálatának. Úgy gondolja, hogy Kepler sorsában Madách saját bús történetét magyarázza, hovatovább, önmaga családi tragédiáját

eszményítette meg, csak hogy ezzel ki is merült a rá vonatkozó analógia. A színben a mű áthalad legmagasabb csúcán, és következik a zuhanás. *A modern és jövő világ képeit* Alexander még huszonöt év után is majdnem annyira kevésre tartja, mint fiatal korában, így lényegében ugyanazokat a gondolatokat ismétli meg, miszerint Ádám nem cselekvő többé, és passzív szemlélőjeként az eseményeknek kiábrándulva figyel London mindennapjait.

„A XI. színben a jelen táru föl előttünk. Ez a jelen a szabad, maga magát szabályozó élet a modern világ legfejlettebb színpadján, Londonban. De a szabad verseny világa is silány, az ember állattá aljasult; még a koldusok is egymást marják, a művészet vásári mulatsággá lett, leányát saját édes anyja adja el, a munkások a gyárosok, a gyárosok a munkások s egymás ellen harcolnak. Ádám ismét csatlódott. Más világot keres, mely nem magára van hagyatva, melyet a tudomány kigondol »és melynek rendén értelem viraszt.« Így a szabad verseny világa szüli a szabályozott, a kommunisztikus, a falanszteri jövő világot a XII. színben. De ez, mely az embereket egyformává akarja tenni, ellenkezik az emberi természet egyéni természetével, mely nem tűri az egyformásítást, a gépies rendet.»⁵⁴

Ádám tehát elvágódik Londonból, előbb az értelem rendezte kommunisztikus világba, utána el a földről is. Ugyan Alexander későbbi munkáiban valódi feladattá válik a XII. színben látottak értelmezése, de – amint a fenti idézet is rámutat – már e művében megjelenik a szocializmus és kommunizmus kritikája. Emez átpolitizált Madách-képet észlelte Kántor Lajos irodalomtörténész is, aki ugyancsak nem tudott elvonatkoztatni a politikai interpretációktól. Kántor helyesen figyelte meg, hogy az esztéta a *Tragédia* falanszterének torz vonásait a kommunizmus bűneiként tünteti fel.⁵⁵

Következik a *befejezés*... Alexander röviden összegez, eljutunk a küzdelem célként való megjelöléséig, de semmi több. Feltűnő, hogy itt nem tér ki bővebben Éva szerepére – talán éppen Beöthy kritikája hatására –, hanem csak rögzíti, a nő mit sem tud az egész álomról. Az Úr és Ádám párbeszédének jelentőségét szintén nem tárgyalja, miként ugyanilyen szűkszavúság jellemzi a következő témát, *a mű alapeszméjét*, amit alig több mint húsz sorban érint.

Rövidsége ellenére a szakasz sokkal letisztultabb formában foglalja össze az alapeszmét a fiatal kori tárcánál, ámbar erősen érződik rajta, hogy szerzője évekkorábban behatóan foglalkozott Arthur Schopenhauer és Eduard von Hartmann filozófiájával. A kérdést akként közelíti meg, hogy az ember a történeti életben két szemléletben keres boldogulást: az individualizmusban, amely végső soron a fásult szemlélődéshez vezet, és az önfeláldozásban, ami a nép oktalansága következtében hanyatlásba, devianciába vész. Tehát marad a céltalan küzdés, küszködés – a semmiért.

Alexander *Az ember tragédiája* határozott pesszimiztikus filozófikussága mellett érvel, ami az utolsó színig uralja a művet. Arany János felfogásával szembe menve, aki szerint az álmok képek ferdítik a történeti színeket, ezért tagadja a mű pesszimizta jellegét, az esztéta világossá teszi, hogy a dráma alapvázlata szimbolikus jelenetsor.⁵⁶ Máskülönbén Lucifer erőfeszítései Ádám megrontására eleve értelmetlenek volnának. Ezek a kísérletek tehát szimbólumok, Ádám öngyilkosságba hajszolásának szándékával egyetemben. Ugyanakkor maguk a történeti színek a férfi számára mind igazak, hiszen csak arról nincs meggyőződve, van-e földöntúli élet, de leszámítva a kommunisták falanszter világát, egész pontosan tudja, amit Madách is tudott. Megismételve évtizedekkel korábbi feltevését, Alexander úgy ítéli, nincs nyoma, hogy Lucifer meg akarja csalni Ádámot – erre célzás sem történik. Ő csupán a számító ész, aki irtózik a széptől, a megújulástól, továbbá nem a csalást, hanem a hideg tudást és a dőre tagadást képviseli. A történelem nem miatta ennyire rideg és ördögi. Nem a sátán mutatja tehát hamisan a történeti képeket, hanem a költő, aki ilyennek látta azokat. Máskülönbén a drámában a közönséget fel kellene világosítani, s Lucifer felfedte volna ilyféle szándékát. Akár így, akár úgy, a költeménynek nem lehet célja a reménytelenség, a történelem nem csupa gyász, bukás és hiába való küzdelem. Ezért íródott az utolsó szín, ami bizonyítja, hogy a művet nem lehet az optimizmus és pesszimizmus sallangos küzdelmeként értelmezni.

Áttérve a következő témára, *a nő szerepére* *Az ember tragédiájában*, Alexander itt is deklarálja, miért feltételezi Évát az érzelmek örök képviselőjének. A nő hozza felszínre az ember lelkében az új eszméket. Éva tanítja a fáraót a nép szenvedéseinek megértésére, Lucia imádságra és

megnyugvásra, Júlia a nemesebb érzést kelti, Isaura sorsa mutatja Tankrédnak a lovagkor ferdeségeit, de Borbálaként sem aljasodik el teljesen. A Danton-jelentben kettős szerep hárul rá, a pornőé és a múlt hagyományait őrző nemesé. Londonban egyedül ő lépi át a sírgödört, miként a falanszter világban szintén ő ébreszti Ádám szerelmi örületét. Szerepe mégis az utolsó színben értékelődik fel, mivel a történeti jelentek igazak, de nem úgy, ahogy azt a sátán szeretné. Amíg Lucifer csak az ember bukását figyeli, addig nem veheti észre, hogy az eszmékért való lelkesedés az ember isteni része. A nő a tiszta lelkiület képviselője, míg a férfiban az élet zaja elnyomja ezt a hangot. Az élet: szeretet és küzdés, erre ébreszti rá Éva Ádámot, amikor közli vele, hogy állapotos. Madách tehát nem gondolja az emberi életet értéktelennek. Ő az emberi érzelmek hevülését, a szerelmet igenis nagydolognak tartja, s a történeti életet nem nihilisztikus szempontból tekinti. Küzdelemben elbukni az ember osztályrésze, tragédiája, de vigasztalásul ott van az „isteni lelkesedés tüze”, amelyet a nő lelke ápol és éleszt. Idetartozik a nagy hivatás öntudata és a művészet is – ez utóbbi gondolat már kizárólag Alexander esztétikai alapvetése.

A továbbiakban a *Goethe Faustja és az Ember Tragédiája* összehasonlításakor az esztéta – bár nagyjából ismételi magát, de azért – több ponton szakít korábbi véleményével. De haladjunk sorban... A szakasz elején ezúttal is elárulja, hogy *Az ember tragédiája* külsőleg ugyan hasonlít a *Fausthoz*, de ez a hasonlóság felületes. Alakilag például a mitikus keret megtalálható benne, ám az isten és ördög harcának tartalma teljesen különböző. Tartalmi hasonlóság szintén előfordul, mindazonáltal ez is csekély jelentőségű. Az elkövetkezőkben ezt szándékozva bizonyítani, Alexander a leibnizi filozófia ígézetében tekint Goethe korára. A *Faust* alapeszméje teljesen más, az a „bizalommal eltelt optimizmusnak evangéliuma”.⁵⁷ Madách alkotása viszont kora szkepticizmusának terméke, amin a természettudományi és materialista fölfogás hatása erősen érződik. Az esztéta narratívája eddig nem érintette, hogy Goethével ellentétben Madách nem hisz a szabad nép eszményében, így az azt megvalósítani szándékozó francia forradalomban sem. Nála ez illúziónak bizonyult, melyből a londoni szín dekadenciája felriasztja Ádámot. A két mű között feszülő ellentét áthidalhatatlanságának bizonyítása ér-

dekében az esztéta – a leibnizi monászmélet felhasználásával – hosszabban elmélkedik a *Faust* ideálján, ami a saját belső törvénye szerint fejlődik az alacsonyabb fokról a magasabb felé. Goethe alkotása ezért az egyéniség kifejlődésének költeménye. Hőse egoizmustól vezérelve eleinte mindent feláldoz magának, mígnem felismeri, hogy addigi élete a bűn ösvénye. Ettől kezdve átlátja, hogy az ő célja korlátokat vetni és a köznek élni. Goethénél tehát az egyéniség körül forog minden. Látjuk, miként süllyed és emelkedik, fejlődik és eszmél magára, hogy mi élete értelme. *Az ember tragédiájában* nincsenek ilyen motívumok. Az az emberiség drámája, nem az egyéniségé. Az önző hajlamok – amelyek ugyan itt is megjelennek – nem egyéniségjegyek, hanem átmeneti természetű *történeti jelenségek*, más szóval kortünetek. Alexander ennél a résznél elmagyarázza pár évvel korábbi előadása végszavát is, azaz a köz szolgálata, ami Faust életének végcélja, az Ádámnál a kezdet, ebben az értelemben igaz, hogy Madách ott kezdte költeményét, ahol Goethe befejezte. Ádám, mint *nemes lélek* minden színben aláveti magát a közérdeknek. A költemény értelme ezért a nemes, nagy lélek tragédiája, aki nem a jó és rossz között habozik, mint Faust tette. Madáchnál a nép vezérekre és tömegre oszlik. A vezér mindig küzd a népért, ami mindig félreérti és megöli vezéreit. Ez a motívum *történeti*, amit Goethe kora nem értett. Madáchot az foglalkoztatta, van-e haladás a történelemben, vagy csak körben járunk? Továbbá, milyen államformákon mentünk eddig végig, és melyek állnak még előttünk? Költői reflexiói mindezen kérdésekre vonatkoztak.⁵⁸

Tanulmánya vége felé közeledve, Alexander Bernát rátér *Madách költői felfogására*. Madách Imre a pesszimiztikus, par excellence historiai 19. század gyermekeként a művészetet az élet szépítése, az egyéni szenvedések enyhítése eszközének tartja. A történeti életre vonatkozóan meggyőződése, hogy azt két erő hozza létre: a számító ész és a kiszámíthatatlan érzelm. Az utóbbiból fakad a lelkesedés, a szerelem, a művészet. Az ész ellenben a tagadáshoz és a lemondáshoz visz, sorsunkat hiába is kutatjuk vele. „Van egy belső szózat lelkünkben, melyben bízni életünk sorsa, boldogsága és menedéke.”⁵⁹ – jelenti ki Alexander.

A mű szereplőiről szólva, *Az ember tragédiája* egyetlen valódi szereplője Ádám. Ő a hős, a vezérlő erő, aki kimagaslik a tömegből, sze-

mélye egy nagy gondolat elvont képviselője az egész művön keresztül. Ellenben Éva alakjába – aki ezúttal érdekesebb az esztéta számára Ádámnál – Madách a nő egész természetrajzát írta bele. Felelevenítve évtizedekkel korábbi nézeteit, meggyőzően meséli el, hogy bár Éva együtt álmodik a férfival, ő nem emlékszik, mert nem emlékezhetik álmaira. Kívül áll a történeti folyamatokon. Valódi szerepe – az irracionális teremtő erő képviselőjeként – gyógyítani, s ismét felemelni a bukót. Ezután Alexander példák sorával igazolja, hogy a *Tragédia* voltaképpen a nő felmagasztosítása. De ha Éva volt az irracionális erő megtestesítője, akkor Lucifer a racionális, számító észé, akinek legfőbb alkotása, egyben kudarca, a falanszter világ. Alakja megformálásához az ihletet Madách Byron Mefisztójából kölcsönözte.

A kijelentést igazoló mondatok citálása után Alexander tanulmánya utolsó gondolatához ér. *Az ember tragédiájának esztétikai méltatása*, ezúttal is nehéz feladat számára. Dicséretet alig tud fölhozni, helyette leporolja régi kérdéseit – úgymint az örök élet fájának odaajándékozásának homályos oka –, illetve kritikáit. Kis túlzással állítva, valahogy továbbra is úgy vélekedik, hogy ha lehántjuk a mű bölcséleti magját, alig találunk néhány jól sikerült rímet, az is Arany érdeme. A gondolatoknak alig van zenéje, és csak Péter Apostol, illetve Kepler szavai állnak a legmagasabban. Szereplői közül Ádám alakja sikerült a legjobban, de ő is absztrakció, Luciferje allegória, Évája nem is egy személy. Művészi értelemben az egyes jelenetek szintén különböző értékűek, de a legtöbben kevés a költői vonás, és sok a didaktikai elem. A londoni szín „szétesik”, az eszsimó jelenet pedig „visszataszító”.⁶⁰ Vannak szakaszok, ahol Ádám gyakran úgy beszél, mintha teljesen ébren volna, az álomképek lefolyása pedig képtelenné teszi Lucifer fáradozását a hős megrontására. Ádám álma jövőbeli valósággént hat, ami sejteti, hogy Madáchnál „a filozófiai gondolat nem hangzik össze a jelképpel”.⁶¹ Költői érzéke folyamatos harcban áll a formával, ezért nem véletlen a filozófiai témaválasztás. Ebben, tehát a filozófiai gondolat költeménnyé formálásában volt igazi tehetsége, s *Az ember tragédiáját* ez avatta nagy gondolati költeménnyé.⁶² Állítását alátámasztva, Alexander végezetül bemutatja a költő magába mélyedő borongós lelki alkatát, illetve életrajzi keretbe ágyazva szól az egyéb, „gyenge alkotásai”-ról is, hogy olvasója minden kétségen felül kizárólag a költő-filozófust tisztelhesse Madách Imrében.

Alexander Bernát és a Kisfaludy Társaság

Alexander átlátta, hogy hiába lett az Akadémia levelező tagja, szakmai előmenetelében e cím legfeljebb a tanári kinevezésben volt segítségére. A Kisfaludy Társaságba való beválasztásának lehetőségét a Beöthy Zsolt szerkesztette *Képes magyar irodalomtörténet*ben megjelent Madách-tanulmánya alapozta meg, mindazonáltal gondot jelentett, hogy – nem számítva kulturális témájú esszéit, cikkeit, tárcáit és színikritikáit – lényegében hosszú időre visszatekintve irodalomelméleti, irodalomtörténeti művek nélkül állt. Emiatt hiába ajánlotta a megüresedett két hely egyikére a neves „bölcséleti s széptudományi író és műbírálót” 1896 decemberében Ábrányi Emil, Alexander nem lehetett a Társaság tagja.⁶³ Az 1897. január 27-én megejtett szavazás alkalmával ugyanakkor kiderült, hogy jelöltsége nem volt teljesen légből kapott, hiszen csak Rákosi Viktorra, Somló Sándorra, és Riedl Frigyesre voksoltak többen. Az ajánlottak listáján lévő Palágyi testvérek közül Lajosra mindössze egy, Menyhértre ellenben egy szavazat sem esett.⁶⁴

Az esztéta feltehetően előre sejtette a kudarcot, ezért a későbbi esélyeit javítva még a tél folyamán a Társaság Somogyi Dezső díjára – a kiírásnak megfelelően – elkészített egy esztétikai dialógust *A művészet feladatai* címmel,⁶⁵ amivel nyert is.⁶⁶ A pár hónappal utóbb *A művészet* címmel megjelentetett írás jelentős fogadtatása dacára,⁶⁷ 1898-ban hiába az újabb két üres hely és Kozma Andor ajánlása, így sem lett belőle kisfaludysta.⁶⁸ Abban az évben egyedül Bársony Istvánból lehetett tag.⁶⁹

Végül 1899-re már öt tagsági hely volt betöltetlen, ami többek számára kínált lehetőséget, a legtöbb szavazat mégis Alexander Bernátra esett. Rajta kívül taggá választották Ambrus Zoltánt, Berzeviczy Albertet, Jánosi Gusztávot, Szabolcska Mihályt, illetve levelező taggá Brabek Ferenc prágai egyetemi tanárt.⁷⁰ Székfoglalóját az esztéta 1901. május 29-én Shakespeare *Oféliájáról* tartotta,⁷¹ korabeli beszámolók szerint másfél óra hosszát.⁷² Felolvasását megköszönve Beöthy Zsolt, a Kisfaludy Társaság elnöke az alábbi beszéddel üdvözölte:

„Kedves társunk!

A Kisfaludy-társaság szabályai és szokása szerint az a kedves kötelesség jutott osztályrészemül, hogy székfoglalója bemutatása után átnyújtsam tagsági oklevelet. Kötelességemnek a régi barát szeretetével s mint e társaság elnöke, ennek köszönetével és üdvözlétével teszek eleget, mert Ön már írói pályája kezdetén, közel 30 éve, nemes kapcsolatba lépett társaságunk életével és munkásságával, midőn Madách »Ember tragédiájának« első beható fejtegetését nyújtotta, a világirodalom szempontjából Goethe »Faust«-jához való viszonyában.

Azzal a meggyőződéssel, hogy eddigi munkásságát köszönettel méltányoló választásunkat szívesen fogadja, s hogy e választás úgy az Ön, mint társaságunk életében mindig kedves emlékű lesz: átnyújtom Önnek a tagsági oklevelet. [Kivonatos közlés.]”⁷³

Az elnöki köszöntő, mint olvasható, meglehetősen személyes hangvételű, és még csak nem is a székfoglalóra reflektál. Tanulmányom utolsó bemutatott szövege előtt, egy gondolat erejéig még szükségesnek látom ennek magyarázatát. Az, hogy Beöthy miért nem az *Oféliára* reflektál, két tényezőre vezethető vissza. Egyfelől szerette volna régi barátját – és az idő tájt szomszédját⁷⁴ – a társasághoz kötni, amihez, ha némileg rendhagyó, de adekvát példát jelentett annak fiatalkori írása. Másfelől, amíg a Shakespeare-szakértő Alexanderről eladdig csak a Budapesti Hírlap olvasóinak lehetett valamilyen homályos képe, addig az előző évben megjelent kommentárokkal, kritikai észrevételekkel és kísérőtanulmánnyal ellátott *Ember tragédiája* kiadás szerkesztőjét az egész ország ismerte. A Társaságban úgyszintén sokan tudtak Alexandernek arról a kritikájáról, amit nem sokkal korábban tett közzé Palágyi Menyhért Madáchról írt monográfiájáról. Tekintsünk most mi is bele röviden!

Palágyi Menyhért könyvének kritikája

Alexander Bernát olyannyira komolyan vette narratíváját, hogy 1896-os tanulmánya megjelenése után, hosszú évekig egyedül saját magyarázatait fogadta el legitimnek. Dogmatikus felfogását idővel persze keresték más értelmezések, de azokról eleinte nem igazán vett tudomást.

Emiatt nem kis meglepetés érhetette, s nézeteiben megtámadottnak vélhette magát, miután 1899-ben kezébe vehette Palágyi Menyhért *Madách Imre élete és költészete* című könyvét.⁷⁵ Az életrajzi kötet minden addiginál teljesebb képet festett a költő életéről és gondolkodásáról. Nem kevésbé fontos momentum, hogy megjelenése alig pár héttel előzte meg a nyomdai előkészítés alatt álló alexanderi szövegmagyarázatos kiadást, így óhatatlanul is rontva annak lehetséges piacát. Az adott helyzetben Alexander a leglogikusabb, mégis a legkevésbé elegáns megoldáshoz folyamodott: Alfa álnéven a Budapesti Hírlapban tárcakritikát írt a műről *Madách Imre* címmel.⁷⁶ Szerecsenmosdatásnak tűnhet, de akkor is le kell szögezni, hogy miként más kritikáinál, úgy álneve ebben az esetben sem az anonimitást szolgálta. A kor szokása szerint ez mindössze annyit jelzett, hogy itt az újságíró szól, és nem az egyetemi tanár vagy a neves tudós. A szóban forgó, évtizedekig használt álnévét épp ezért soha nem titkolta, bármelyik korabeli hírlapban megtalálható feloldása. Mindemelllett az alapjában véve elismerő és méltató kritikáját a saját nevében illetet volna jegyeznie, amibe ráadásul kevésbé szerencsés vélemények egyaránt kerültek.

Bevezetesként kötelező jelleggel elmagyarázza, hogy a *Tragédia* nem tisztán költői mű, hanem a gondolkodás alkotása, amivel írója a század kételkedéseit, hitét, gondolatait, reményeit fejezi ki. Madách alkotása túlélte korát, és mint ilyen, jelentőségében Goethe *Faustjához* és Dante *Komédiájához* hasonlítható. A műről mondott méltatások után Alexander előbb Palágyi Menyhért munkájának újszerűségét dicséri, amivel hozzájárult, hogy a Madách-irodalom többet tudhasson meg a költő életéről. Cikke ezután vált át fokozatosan kritikai hangvételűre. Úgy gondolja, hogy Palágyi fedezte föl Madách lírai költeményei szépségét, de drámáinak drámai szépségét ő sem tudja bizonyítani. *Férfi és nő*, *Csak végnapjai*, *Mária királynő*, *Mózes*, *A civilizátor* mind-mind rosszul sikerült alkotásai, amelyek bizonyítják, hogy Madách nem volt igazi drámaíró – ez ellen még Palágyi sem tehet semmit. Madách továbbá nem ismerte a színpad számára történő teremtést, miként nem tudott jellemet cselekvésben kifejlésre juttatni sem. A valóság képét egyaránt képtelen nagyszabású kompozíciókban megalakítani, ami abból ered, hogy titokban fejlődött, és sokáig a fiókja számára dolgozott. A költő

egyéni fejlődéséből adódik a fő mű problematikus vonása, mégpedig, hogy a pesszimizmus lejtőjén halad lefelé.

„Majdnem – írja Alexander – azt tanítja: Minden hiú, minden hiábavaló. A dicsőség semmi, a népszabadság elérhetetlen ideál, az érzéki kék üres, a hit az emberek lelkében elferdül, a tudományt nem értik meg, ha megértik sem elégti ki az emberi lelket, az élet szabadsága a szegények elnyomásához, az osztálygyűlölethez vezet, a kommunizmus utópiákat ígér, a föld termő ereje fogy, a nap heve ki fog aludni, az ember nyomorúságosan fog meghalni, eltörpülve, elállatiasodva, emberiségéből következtetve. A költemény mégis biztató szóval végződik: Mondottam ember, küzdj és bízva-bízzál.”⁷⁷

Hogyan férnek meg e pesszimiztikus előzmények e biztató végszóval és hogyan látta Madách a maga művének jelentését? E kérdésekre Alfa szerint Palágyi tetemes mennyiségű élettrajzi adattal szolgál – a mű biográfia része számára is szimpatikus – csak hogy épp *Az ember tragédiája* elemzését nagyolja el *Összefoglalásában*.⁷⁸ Mielőtt erről többet elárulna, előbb górcső alá veszi az író, az élettrajzi részben alkalmazott, vizsgálati módszerét. A politikai és irodalmi pályakezdés nehézségeit Palágyi erőltetve akarja a külső tényezőkre visszavezetni. A költő sorsát nem a külső körülményekből kell magyarázni, hanem *lelkének alaptulajdonságaiból*, és kontemplatív szellemiségéből. Biográfiája meghamisítja ezt a képet, amikor „kielégíthetetlen nagy becsvágyat” tulajdonít Madáchnak. A kritika hevében mindazonáltal őszintén beismeri, hogy Palágyinál senki nem ismeri jobban Madách családi életének szomorú drámáját,⁷⁹ amint az is kikövetkeztethető, hogy rendszeresen olvasta kortársa munkáit. Madách pesszimizmusa azonban nem a fogsága vagy válása idején alakult ki, hanem végig kísérte életét, amit tizenöt évvel korábban, Szontagh Pálhoz írt egyik levele is igazol. Számára a *Tragédia* megírása a gyógyulási folyamat része volt, és nem a következménye, miként Palágyi állítja. Itt húzódik a két esztéta nézete közötti fő különbség. Alexander nyíltan megjegyzi:

„Az Ember Tragédiája magyarázatában teljesen eltérnek utaink és nem rajtam áll eldönteni, kinek van igaza. Palágyi abból a fölfogásból indul, hogy Madách e műben »a maga életének drámáját akarta megírni, de úgy, hogy benne az egész emberiség tükröződjék; az egész emberi nem sorsát akarta szemléltetni, de úgy, hogy ez egyszersmind egyéni életének válságait jelképezze.« Ehhez képest Palágyi szerint az egyiptomi álarc mögött voltaképpen az előjogairól önként lemondó magyar nemesség lappang, a görög színben a reformmozgalom árnyát rajzolja, a római színben a saját érzéki életének emlékei térnek vissza, a Tankred-jelenetben Izaura alakja Madách Lujzája; a Falanszter-jelenetben a Bach-korszakot gúnyolja és így tovább. Ez az a kulcs, mely a mű titkos szerkezetét megnyitja előttünk. Erre eddig igazán senki sem gondolt és már ez is óvatossá tehetné volna Palágyit, aki azonban a paradoxonoktól semmiképp nem retten vissza.”⁸⁰

Az ilyen erőltetett vízió lealacsonyítja a művet. Mi több, megfosztja jelentőségétől és nagy perspektívájától. Párhuzamai erőszakoltak, elfogultak és hamisak, viszont ahol nem „okoskodik”, hanem az elbeszélésre szorítkozik, ott műve „kitűnő”. Könyvének *A halál költészete* c. versciklusról írt része a legszebb elemzés.

A most szemlézett kritika nem ismert a Madách-, a Palágyi- és az Alexander-irodalomban sem. Idézését mindmáig sajnós annak ellenére mellőzték, hogy a tárca egyfajta korszakhatár – mivel még az alexanderi szövegmagyarázatos kiadás előtt keletkezett –, s lezárja az első időszak interpretációit. Másfelől alapját képezte az 1900–1904 közötti Alexander–Palágyi vitának, hiszen ettől kezdve mindkét fél követte a másik Madách-kutatásának alakulását. Ehelyütt csak jelezni tudom, hogy az eddigieken túl Palágyi műve komoly hatást gyakorolt Alexanderre, aki az 1900-as évek során mind nagyobb figyelmet szentelt Madách élettrajzának és egyéb műveinek vizsgálatára, míg Palágyit Goethe és Byron nézeteinek átgondolására vezette.⁸¹

Összegzés

Alexander Bernát 1871–1899 között kidolgozta azt a szempontrendszert, ami alapján a mű elhelyezhetővé vált a világirodalom véráramá-

ban, továbbá lefektette azokat a nézeteket, amellyel *Az ember tragédiája* egyes színei vizsgálándók. Természetesen ez az érdem nem kizárólag neki tulajdonítható, a mű értelmezésének alapjait 1871-ig Szász Károly, Arany János, Greguss Ágost már lerakták, miként a *bölcselő-költő* lélektani attitűdből eredő esztétikai problémákra Madáchnál Erdélyi János már 1862-ben felfigyelt.⁸² Alexander tolla és szónoki képessége végül mégis diadalmaskodni tudott, amiben nagy szerepe lehetett külföldön szerzett filozófiai ismereteinek és műveltségének. A 18–19. század szellemi áramlatait csak kevesen ismerték annyira behatóan, mint ő, így játsszi könnyedséggel igazodott el a költő célzásai és utalásai között. Ez persze a szövegmagyarázatos kiadásában a leginkább feltűnő. Mi azonban térjünk vissza a három megismert szöveghez.

Az első Madách-tanulmány keletkezési körülményeit fent már vázoltam. A leírtakat annyival egészíteném ki, hogy a nehéz körülmények között tengődő egyetemista számára a *Tragédia* erőt adhatott a mindennapi élet nehézségeinek elviseléséhez, illetőleg e munka tanította meg számára, hogy milyen fontos hatással van az irodalom egy nemzetállam fejlődésére. *Az ember tragédiájában* Alexander a modern magyar irodalom születését is ünnepelte. De annak eldöntése, hogy mi az érték, és mi nem az, csak nemzetközi mércével mérve lehetséges, azaz nem elég magát a művet szemlélni. Szász Károlyhoz igazodva ezért olvassa együtt a *Tragédiát* a *Fausttal*, hiszen segítségükkel a párhuzamok mellett, nyilvánvalókká válnak a markáns különbségek is. Mindezeket túl, az egyetemista számára Petőfi Sándor és Arany János költészete, valamint Jókai Mór művei mellett, a *Tragédia* saját nemzeti identitása szerves része lett. Gondolkodására élete során ugyan még számos neves író és költő lesz hatással – köztük Csengery Gusztáv, Kiss József, Lévy József, Kóbor Tamás, Mikszáth Kálmán, Molnár Ferenc –, Madách jelentőségével azonban nem vetekedhettek.

Alexander Madách-előadásairól a leírtaknál e pillanatban nem tudni többet. A jövőben arra biztosan lehet majd hivatkozásokat találni, hogy a századelő vagy a két világháború közötti időszak neves esztétái közül kik hallgatták őt, de egyetemi jegyzetek hiányában az előadásokon elhangzottakról kevés eséllyel tudható meg több. A tény, hogy az esztéta tanulmányokon és népszerűsítő expozékon kívül még egyetemi előadá-

sokat is szentelt Madách Imrének, két dologra azért következtetni enged. Az első, hogy a század egyik legfontosabb magyar gondolkodójának tarthatta Madáchot,⁸³ valamint az a „magyarázó, kommentáló jellegű megközelítés”,⁸⁴ amelyet újabban Morvay Győzőnek szokás tulajdonítani, esetleg jóval hamarabb is kezdetét vehette – épp Alexanderrel.

A Beöthy-féle irodalomtörténetben – mint láttuk – Alexander lényegében ott vette újra kézbe Madách-értelmezései fonalát, ahol 1871-ben letette. Felosztásában és stilisztikailag is ez már egy teljesen kiforrott tanulmány, tartalmában ugyanakkor szándékosan nem vet fel annyi kérdést és alig jelez ellentmondásokat. A *Tragédia* formai kritikájából egyaránt csak nyomok maradnak, és a költő sincs oly élesen szembe állítva a gondolkodóval. Jól érzékelhető, hogy az esztétát a bemutatás-ismertetés szándéka vezette, de a nő szerepének külön vizsgálata és az esztétikai méltatásban olvasható kitekintések előre vetítik szemlélete folyamatos változását-bővülését. Interpretációi óhatatlanul is a mű kimeríthetlenségét hangsúlyozzák.⁸⁵ A jelzett különbségeken túl, legalább egy momentum még figyelmet érdemel. A „tudományos és filozófiai szellem az egész kultúrai élettel áll kapcsolatban”⁸⁶ kijelentéssel összhangban, Madáchban a hazai bölcseltszereplője mellett a nemzeti szellem felemelőjét is tiszteli Alexander. A millenniumi Magyarország miliójében ezt a személyes tiszteletet azután egyszerűen kiterjeszti és bekapcsolja saját nemzeti filozófiai programjába is. Így a költőből egyszerre a modern magyar filozófia előfutára lesz. Ekkor már túl vagyunk a *Nemzeti szellem a filozófiában* című akadémiai székfoglalón,⁸⁷ amiben szerzője megkülönbözteti a *néplélek* fogalmát a *nemzeti szellemétől*. Az előbbi lassan évszázadok alatt formálódik annyira, hogy már-már állandó, addig utóbbi, mely főként a társadalom magasabb rétegeiben kulminál, folyton változásban van. Alexander filozófiatörténetében a magyar néplélektől idegen a teoretikus gondolkodásra való hajlam és általában a filozófia tudománya, ezért nincsenek nagy gondolkodóink. Székfoglalója gondolatmentét *Az ember tragédiájára* vetítve, úgy vélem, szemében Madách fellépése igazolta, hogy a nemzeti szellem a néplélek nyomait viseli ugyan, de nem maga a néplélek. Alábbi soraival, mintha egyenesen a költőre utalna:

„A nemzeti szellem hisztórikum a szó legszorosabb értelmében. Van története, vannak korszakai. Emelkedik és süllyed. Tartalma az a kultúra, mely valamely korszakban a nemzet közkincese. Az a magányos gondolkodó, ki korát, népét megelőzve, meg nem értve s meg nem becsülve, nagyot alkot: nem a nemzet szellemének képviselője. Meglehet, hogy később korszakos hatással lesz nemzetének szellemére, de nem nemzetének szelleme szülte. Az a kapcsolat, az a szervezet, melyet nemzeti szellemnek nevezünk, tehát sokkal lazább valami, mint a néplélek.”⁸⁸

A tudományos élet fejlődése involválja a filozófia fejlődését is. A filozófia a nemzet szellem egyik fejlődési foka. Magyarországnak azonban olyan zaklatott múltja volt, hogy a tudomány sokáig nem fejlődhetett. Madách színrelépése az irodalom, a tudomány, és általában a szellemi élet 1848 utáni újraindulását jelenti.⁸⁹

Végezetül pillantsunk még egyszer a Palágyi-kritikára. A századfordulóig már legalább egy nemzedék nőtt föl Alexander magyarázatain, de tudományos értelemben a nagy áttörés még előtte állt. Expressis verbis ugyan nem mondja ki, de elemzéseiből világosan kiderül, hogy Madáchot hosszú-hosszú ideg egyszerezős alkotóként látta, és így szerette volna láttatni másokkal is. Elgondolása hitelét növelve, folyamatosan aláássa a költő Madách-képet – ezáltal kivonva őt korának pezsgő irodalmi életéből, amit Arany János és Gyulai Pál részére tart fenn –, hogy egy filozofikus beállítottságú szellemi óriást mutathasson föl. Imígy Alexander szemében a *Tragédia* a maga „monumentálisával és minden történetet a történelem egészére vonatkoztató történetfilozófiájával, a nem létező hazai filozófiai hagyományt pótló jelentőségű művé emelkedik”.⁹⁰ Ebbe az idealizált toposzba Palágyi Menyhért monográfiája legfeljebb „életrajzi mű”-ként férhetett bele (bár azt hiszem a filozófus ezt sem akarta), amire persze szüksége volt narratívája életben tartásához. Innen kínálkozott a megoldás Alexandernek, hogy a Palágyi monográfia sikerét és értelmezése újszerűségét az életút felé nyitással lehetséges tompítani. Viszont az életútból egy-egy apró nüansz említésén túl, a műre nézve bármilyen fontosabb filozófiai megállapítás megtételétől kategorikusan elzárkózott.⁹¹ Kitekintve a korabeli kritikákra, azt mondhatjuk, hogy Alexander Bernát állításai a korabeli ismertetések függvé-

nyében nem annyira kihívók. Miután megjelent az ő szövegmagyarázatos kiadása is, a Magyar Szemle (=.) álnevű publicistája kétrészes bírálatot szentelt a könyvek összehasonlításának. Véleménye igen lesújtó: Palágyi tollát a „szenzációt kereső bravúroskodás, virtuózkodás vezette működésében”, addig Alexander „nem hamisítja meg annak szellemét”.⁹² Hogy e kritika mennyire szűklátókörű és a végletek között mozgó volt, nem érdemes tovább bizonygatni. Említését mindössze azért tartottam fontosnak, hogy rámutassak, mennyire uralkodtak az alexanderi nézetek, de valódi erejüket csak a munka áttekintése világítaná meg.

Jegyzetek

1. MADÁCH Imre, *Az ember tragédiája*, jegyz. és magy. kiad. ALEXANDER Bernát, Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. 1900. és *Madách Imre munkái*, sa. alá rend. és bev. ALEXANDER Bernát, Budapest, Franklin-Társulat, 1904.
2. Alexander Madách-magyarázatainak filozófiai feltérképezésére még nem került sor. Erre egy másik tanulmányt szánok. Madách filozófiájának alapos rekonstrukciója viszont Máté Zsuzsannának köszönhetően már régebb óta rendelkezésre áll. MÁTÉ Zsuzsanna, *Madách Imre, a poeta philosophus. Tanulmányok Az ember tragédiája esztétikumáról*, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2002.
3. *Emlékkönyv Bánóczi Józsefnek születése hetvenedik évfordulójára* 1919. július 4. Kiad. ALEXANDER Bernát, Budapest, Franklin Nyomda, 1919. 13.
4. *Bánóczi-emlékkönyv*, 8–9. és 29. Alexander külföldi egyetemjárásáról bővebben lásd GÁBOR Éva, *Alexander Bernát*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986. 9–25.; HÖLVÉNYI György, *Alexander Bernát életrajza*, [Kézirat], Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár Kézirattár (ELTE EKK) F 71, 4–10.; Péter András VARGA: *A Snapshot of Austrian Philosophy on the Eve of Franz Brentano's Arrival: The Young Bernhard Alexander in Vienna in 1868–1871*. Magyar Filozófiai Szemle, 2018/4. 182–207.; Uő, *Mi a filozófiatörténet?* Budapest, Bölcsészettudományi kutatóközpont, Filozófiai Intézet–Gondolat Kiadó, 2020. 79–90.
5. RÁKOSI Jenő, *Két halottról*, Pesti Hírlap 1927. október 25. 1.
6. ALEXANDER Bernát, *Faust és Az ember tragédiája*, Reform 1871. nov. 19. 1–2.; A folytatásokat lásd uo., nov. 21. 1–2.; nov. 22. 1–2.; nov. 24. 1–2.; nov. 25. 1–2.; nov. 26. 1–2.; nov. 28. 1–2.; nov. 29. 1–2.
7. *Alexander Bernát ifjúkori levelei Horváth Cyrillhez*, bev. és sa. alá rend. SZEMERE Samu, Budapest, Magánkiadás, 1928. 31. (XI. levél)
8. A tanulmányra még 1894-ben is hivatkozott *A Pallas nagy lexikona* Goethe szócikkében. *A Pallas nagy lexikona*, 8. köt., Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1894 83.; Az irodalomtörténetben Bayer József évtizedekkel később Szász Károly, Erdélyi János, Greguss Ágost munkái mellett említi Alexander e korai tanulmányát is. BAYER József, *A magyar drámairodalom története. A legrégibb nyomokon 1867-ig*. 2. köt., Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1897. 333.; Az Alexanderre vonatkozó szakirodalomban a tanulmány elhelyezését lásd *Alexander Bernát ifjúkori levelei...*, 31.; SZEMERE Samu, *Filozófiai tanulmányok*, Budapest, Arany János Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., 1941. 408.; GÁBOR, i. m., 172.; PERECZ László, *Szép rendbe foglalva*, Budapest, Ister Kiadó, 2001. 130.
9. GÁBOR, i. m., 174–175.
10. SZÁSZ Károly, *Az ember tragédiája. Drámai költemény, írta Madách Imre, Kiadta a Kisfaludy-társaság*, Szépirodalmi Figyelő 1862. febr. 13. 228–231.; A folytatásokat lásd uo., febr. 20. 244–246.; febr. 27. 260–262.; márc. 6. 275–277.; márc. 20. 308–310.; márc. 27. 324–326.; ápr. 3. 339–342.
11. ALEXANDER, *Faust...*, i. m., I. közlemény, 1.
12. Az állítást vö. JESZENSZKY Sándor, *Lucifer az „Ember tragédiájában”*, A Hon 1870. ápr. 23. (Reggeli Kiadás), 2.; A tárcá II. közleményét lásd uo. 1870. ápr. 23. (Esti Kiadás), 1.
13. ALEXANDER, *Faust...*, i. m., I. közlemény, 1.
14. SZÁSZ, i. m., 325.
15. ALEXANDER, *Faust...*, i. m., II. 1.
16. Az alexanderi felosztást vö. HORVÁTH Károly, *Madách Imre. 1823–1864*, Horpács, Mikszáth Kiadó, 1999. 145–190.
17. ALEXANDER, *Faust...*, i. m., IV. 1.
18. GÁBOR, i. m., 176–177.
19. *A Magyar Királyi Tudomány-Egyetem Tanrendje, 1870–1871. tanév, 2. félév*, Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, Buda, 1871. 7.; Greguss később, az 1873–1874-es, az 1877–1878-as, valamint az 1880–1881-es tanévek 2. féléveiben tartott még előadásokat *Az ember tragédiájáról*.

20. Az előadásról lásd VÁRADY Gábor, *Vasárnapi levelek*, Ellenőr, 1871. márc. 19., 2.; Az előadást és az abból kibontakozó Alexander-kritikát itt csak röviden jelzem. Bővebb kibontását egy másik tanulmányra hagyom.
21. GREGUSS Ágost, *A nő Madách tragédiájában*, Pesti Hírlap, 1871. márc. 15., 1–2. és folytatása uo., márc. 18., 1–2.
22. Ezt tanulmánya Gregussra vonatkozó részének hossza és mélysége is igazolja. Alexander ugyanakkor nem hivatkozta Bérczy Károly Madách-nekrológját, ami azzal magyarázható, hogy ahhoz hónapokkal később – tanulmánya írásakor – külföldön nem tudott hozzájutni.
23. ALEXANDER, *Faust...*, i. m., IV. 2.
24. SZÁSZ, i. m., 275.
25. Szász Károly hasonló mód engedékeny Madáchcsal. SZÁSZ, i. m., 325.; Az alexanderi utánzás fogalmához lásd *A Művészet*ről írt dialógusát, amiben mélyrehatóan foglalkozik a kérdéssel. ALEXANDER Bernát, *Tanulmányok II. Művészet*, Budapest, Pantheon Irodalmi Intézet Rt., 1924. 26–46.
26. Vö. SZÁSZ, i. m., 325–326.
27. SZÁSZ, i. m., 261.
28. Vö. SZÁSZ, i. m., 275–276.
29. ALEXANDER, *Faust...*, i. m., VI. 1.
30. Uo.
31. Uo., 2. Vö. MÓROCH T. Zsolt, *Madách címkefelhőben, II.* Hitel 2015/7. 72.
32. Vö. SZÁSZ, i. m., 340.
33. Uo., 324–325.
34. Alexander egyetért Jeszenszky Sándorral, hogy Szász szárazon kezeli Lucifer alakját, ám vele ellentétben humorát azért már nem emeli ki. Vö. JESZENSZKY, i. m., II. 1.
35. GÁBOR, i. m., 177–178.
36. A rovatot 1887-ig szerkesztette. Nemzet 1888. jan. 24. 3.
37. BEÖTHY Zsolt, *Az ember tragédiája*, Ellenzék 1883. szept. 24. 1–2. és GAJÁRI Lajos, *A Faust hatása az Ember Tragédiájára*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1884/1. 806–812.

38. HERMANN István, *Utószó, Alexander Bernát az esztéta* = ALEXANDER Bernát, *A művészet. Válogatott tanulmányok*. vál. és bev. SZEMERE Samu, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969. 425.
39. Fővárosi Lapok, 1885. aug. 26. 1292.; Nemzet, 1885. aug. 25. 3.; Budapesti Hírlap, 1886. febr. 28. 7.; Pesti Napló, 1886. febr. 28. 2.
40. *A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem tanrendje*, 1889–1890. tanév, 2. félév, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1890. 29. és 51.
41. Ország-Világ 1890. jún. 21. 403.; Nemzet 1890. jún. 15. 3.; Magyar Salon 13. köt. 1889–1892/2. 442.
42. Budapesti Hírlap, 1890. okt. 31. 3.
43. HELL Judit, LENDVAI L. Ferenc, PERECZ László szerk., *Magyar filozófia a XX. században*. I. köt. Budapest, Áron Kiadó, 2000. 47.
44. Ugyanebben az egyesületben 1895-ben a *Faustot* is bemutatta. Nemzet 1895. jan. 19. 5.
45. *A magyar irodalom története. Képes magyar irodalomtörténet. Bessenyei felléptétől a kiegyezésig. 1772–1867.*, szerk. BEÖTHY Zsolt, Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1896.
46. Pesti Napló, 1893. jan. 20., 8.; Jelen ismeretek szerint az előadást – feltételezhetően a sietős felkészülés miatt – Alexander nem írta meg előre, hanem szabadon beszélt.
47. A budapesti tudományegyetemen saját filozófiatörténeti tanszéket alapíthat. HELL, LENDVAI, PERECZ, i. m., 47.
48. Borsod–Miskolczi Értesítő 1895. nov. 20., 4.
49. ALEXANDER Bernát, *Az Ember Tragédiája* = BEÖTHY, i. m. 752–770.
50. ALEXANDER, *Az Ember Tragédiája*, i. m., 752.
51. Uo., 753.
52. KÁNTOR Lajos, *Százéves harc „Az ember tragédiájáért”*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966. 39.; Az értelmezés lukácsi utóéletét többen is hangsúlyozták. Például lásd FÁBIÁN Ernő, *Az élet értelme. Tanulmány Madách Imre filozófiájáról*, Sepsiszentgyörgy, Trisedes Press Kiadó, 1997. 64–65.
53. Vö. KÁNTOR, i. m., 39.
54. ALEXANDER, *Az Ember Tragédiája*, i. m., 758.

55. KÁNTOR, i. m., 40. Vö. MÓRO CZ T., i. m., 73. és ANDRÁS László, *A Tragédia eszmevilága (Részlet a Madách-rejtély című tanulmányból)*. Valóság 1981/10. 32–33.
56. Erre nemcsak felfigyelt Kántor Lajos is, hanem az alexanderi megállapításra egy kritikát is épített. KÁNTOR, i. m., 38.
57. ALEXANDER, *Az Ember Tragédiája*, i. m., 764.
58. A bekezdésben foglaltakra Gelencsér Géza érzett rá évtizedekkel ezelőtt. GELENCSÉR Géza, *A Szisüphosz-paradoxon avagy Optimizmus Az ember tragédiájában*, Irodalomtörténet 1970/2. 923.
59. ALEXANDER, *Az Ember Tragédiája*, i. m., 766.
60. Az eszkimó szín alexanderi kritikáját a kortárs Madách-értelmezők közül Horváth Zsuzsanna „ügyvédi fogás”-nak tekinti, ami gyengíti a mű pesszimista perspektíváját. HORVÁTH Zsuzsanna, *A Madách-kép az 1945 utáni középiskolai magyar irodalomtankönyvekben. Szubjektív jegyzetek és válogatott dokumentumok egy filológiai feltárás elé = III. Madách Szimpózium*, szerk. ANDOR Csaba, Budapest, Madách Irodalmi Társaság, 1996. 112.
61. ALEXANDER, *Az Ember Tragédiája*, i. m. 768.
62. Alexander ettől a szintézisétől a századforduló környékén írt munkáiban sem tér el. MÁTÉ, i. m. 50.
63. *A Kisfaludy-Társaság Évtapjai, Új Folyam 31. köt. 1896–1897*, Budapest, Franklin-Társulat, 1898. 66–67.
64. Uo., 67.
65. Uo., 53.
66. Pesti Napló 1897. febr. 8. 2. és Pesti Hírlap 1897. febr. 8. 3.
67. A dialógus több fórumon, más címmel és változó terjedelemben is megjelent. ALEXANDER Bernát, *A művészet feladata*, Új Idők 1897. ápr. 18. 369–374.; Uő, *A művészet feladata*, Budapesti Hírlap 1897. febr. 23., 1–3.; Uő, *A művészet. = A Kisfaludy-Társaság Évtapjai...*, i. m., 266–280.; Könyvalakban: Uő, *A művészet. A Kisfaludy-társaság Somogyi díjával jutalmazott párbeszéd*, Budapest, Singer és Wolfner, 1898; A mű kritikáját lásd CS. A. [Álnév]: *Alexander Bernát: A művészet*, Budapesti Szemle 1898. 93. kötet, 254. szám 310–312.
68. Budapesti Hírlap 1898. jan. 27. 10.

69. *A Kisfaludy-Társaság Évtapjai*, Új Folyam 32. köt. 1897–1898., Budapest, Franklin-Társulat, 1900. 51–52.
70. *A Kisfaludy-Társaság Évtapjai*, Új Folyam 33. köt. 1898–1899., Budapest, Franklin-Társulat, 1901. 44.
71. ALEXANDER Bernát, *Ofélia = A Kisfaludy-Társaság Évtapjai*, Új Folyam 35. köt. 1900–1901., Budapest, Franklin-Társulat, 1902. 131–146.; Uő, *Ofélia*, Budapesti Hírlap 1901. jún. 6. 1–4.
72. Budapesti Hírlap 1901. máj. 30. 8.
73. *A Kisfaludy-Társaság Évtapjai*, Új Folyam 35. köt., i. m. 146.
74. Franz ALEXANDER, *The Western mind in transition*, New York, Random House, 1960. 4–5.
75. PALÁGYI Menyhért, *Madách Imre élete és költészete*, Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1900.
76. ALFA [ALEXANDER Bernát], *Madách Imre*, Budapesti Hírlap 1899. nov., 25. 1–3.
77. Uo., 2.
78. PALÁGYI, i. m., 278–367.
79. ANDOR Csaba, LEBLANC NÉ KELEMEN Mária, *Madách Imre kéziratai és levelezése. Katalógus*, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1992. 10–13.
80. ALFA, i. m., 3.
82. Az Alexander–Palágyi vita feldolgozását egy később megírandó tanulmány feladatául hagyom.
83. NEUMER Katalin, *Magyar filozófia, osztrák filozófia, filozófia II.* BUKSZ 2014/3. 232.
84. Ezt részben megerősíti Sebestyén Károly, Alexander egyik barátjának visszaemlékezése is. Szerinte a filozófus ugyanakkora gondolkodónak tartotta Madáchot, mint költőnek. Vö. SEBESTYÉN Károly, *Alexander Bernát*, Különlenyomat az IMIT 1934. évi Évkönyvéből, Budapest, 1934. 29–30.
84. MÁTÉ Zsuzsanna, *Filozofikum és esztétikum kölcsönviszonyáról – kiemelten a madáchi életműben*, Szeged, Madách Irodalmi Társaság, 2018. 20.
85. Uo., 54.
88. NEUMER, i. m., 231.

87. ALEXANDER Bernát, *Tanulmányok I. Filozófia*, Budapest, Pantheon Irodalmi Intézet Rt., 1924. 83–125.
88. Uo., 101–102.
89. A mű sommás értelmezését lásd HANÁK Péter, *Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében*, Budapest, Göncöl Kiadó, 1993. 81–82. Vö. PERECZ László, *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia”*, Budapest, Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, 2008. 154–161.
90. PERECZ, *Szép rendbe foglalva...*, i. m., 126.
91. Palágyi „Összefoglalás”-ának filozófiai mélységeire újabban Székely László hívta föl a figyelmet. SZÉKELY László, *Palágyi Menyhért Az ember tragédiája tudományképéről és filozófiai jelentőségéről* = XXVII. *Madách Szimpózium*, szerk. MÁTÉ Zsuzsanna, VARGA Emőke, Szeged, Madách Irodalmi Társaság, 2020. 153–172.
92. Magyar Szemle 1899. dec. 24., 621. és Uo., dec. 31., 633–635. vö. BÉLA Henrik, *Madách*, Budapesti Hírlap, 1899. dec. 10. 10.

3. A *Tragédia* a kecskeméti színpadon

Földesdy Gabriella

Az ember tragédiája (junior) (Kecskemét, 2020. január)

Előzmények, koncepció

Madách fő műve nem avul el az idővel, színpadra alkalmazása tekintében inkább újabb és újabb aspektusból láttatják a megihletett rendezők. *Cseke Péter*, a Kecskeméti Színház igazgatója ezúttal a Kelemen László Kamaraszínház színpadára álmodta meg a művet. Már a címben („junior”) jelzi a megcélzott közönséget, a 11 és 16 év közötti tanulók számára készült ez a rendezés.

Cseke Péter „ifjúsági” koncepciója elsőként céloz meg ilyen fiatal korosztályt, és messzire vezet az elképzelése. A vállalkozáshoz egy minisztériumi, Lázár Ervin nevét viselő program adott apropót. Ennek keretében általános iskolai diákok színházlátogatását állították középpontba. Nemes célnak tűnik, hogy éppen Madách fő művével ismerkednek meg az általános iskola felső tagozatos tanulói, és a középiskolások kezdő évfolyamosai. Praktikus oka is lehet, a *Tragédia*, mint az egyik nemzeti drámánk: középiskolai tananyag, és érettségi tétel egyben. Nem mellesleg a mű mondanivalója általános emberi kérdéseket feszeget. Ebből a szándékból nőtt ki a törekvés, hogy a filozofikus szöveget hogyan lehet öt-hatodikos gyerekek számára közel hozni. Így jött létre egy meghúzott, rövid változat (dramaturg: *Tóth Kata*), amely ugyanúgy felteszi a mű legfontosabb kérdéseit, így a lét értelmét a földön, az emberi küzdés célját, a szerelem összetartó erejét célzó tartalmakat, és a rá adott válaszokat. Mindez nagy kihívás a színházaknak és az oktatásnak is, mert az a kérdés, hogy ezek az igazán fiatalok – még gyerekek inkább – kedvet kapnak-e Madách művének későbbi elolvasásához, vagy elgondolkodnak-e az általa felvetett kérdéseken, s gondolkodásuk részévé válik-e a *Tragédia* eszmeisége.

A rendezés szempontjai, a megvalósult előadás

Az előadás egy kisméretű színpadon zajlik, alapvető díszlet nélkül, néhány gerenda, raklap, kellék és háttérvetítés segítségével idézik meg a helyszínt (látvány: *Gyarmati Dóra*), a jelmez alapja a fekete mez, amit mindenki hord, és az adott színhez mindig járul valamilyen kiegészítő kellék. A játékidő 85–90 perc szünet nélkül.

A játékot azzal kezdik, hogy dobpergés, fuvolaszó, rumbatök, kasztanyetta, gong és tapsolás közepette bejön a tizenkét fiatal szereplő (két hivatásos színész és tíz negyedéves színi növendék Cseke Péter kaposvári osztályából). Leülnek a színpad elejére, és egymást váltva mondják el Hamvas Béla *Isten tenyerén ébredtem* című versét (Hamvas neve nem hangzik el, csak a szórólap közli a szerzőt és a vers szövegét. Aki nem olvassa el a szórólapot, azt hiheti, hogy a kezdő tizennyolc sor is Madáchtól való). A vers kiváló, és nagyon is illik a mű indításához, mivel éppen a fiatalokat szólítja meg, akik a befejező sort magukra vonatkozathatják: *Hisz olyannak látod a világot, amilyen Te vagy!* A Hamvas-vers elhangzása után minden átmenet nélkül megkezdődik az első szín erősen megkurtított cselekménye Lucifer lázadásával, a három arkangyal hódolásától csak a három fő fogalom marad meg: Eszme, Erő, Jószág. A továbbiakban is minden szín erősen meghúzott formában jelenik meg (a londoniból történetesen a teljes haláltánc-jelenet is kimarad), csak a fővonalra koncentrálva, s minden mellékszálát elhagyva. A gyors pörgés, az átmenet teljes hiánya folytán lehetséges, hogy másfél órába (vagy még annyiba se) belefér a játékidő.

A rendezés egyik vitatott eleme a Lucifer-szerep szétosztása a szereplők között. Színenként más és más alakítja a tagadás szellemét, az első színben pedig Ádámon és Éván kívül mindenki Lucifer. A jelzést egyértelművé tette a rendező: az Lucifer, aki a piros sálát viseli a testén valahol. Mindez remek ötletnek bizonyul úgy általában, de vajon az ott ülő gyerekek értik-e, hogy ki szólal meg éppen, amit mond, miért mondja, ismerik-e az ott ülők bármilyen szinten a színek történeti hátterét? Mert az nyilvánvaló, hogy magát a Madách-szöveget nem olvasták. Beültek, és várták a csodát. A csoda előttük van, de félő, hogy nem tudnak vele mit kezdeni.

A rendezés sokszor elhagyja egyes szereplők megnevezését, nem hangzik el Catulus, Sergiolus, Júlia, Hippiá, Robespierre, Saint-Just, Luther, Cassius, Plátó, Michelangelo neve, feltehetően félve attól, hogy a diákok nem tudják, kiről van szó, hová lehet tenni őket a történelemben. Találhatunk még problémás megoldásokat (pláne, ha ezeket keressük is), így pl. irtózatosan gyors a tempója a játéknak, egy pillanatra sincs megállás, a látottak nem tudnak leüledni. A szereplők túl hangosan beszélnek olykor-olykor, viszont lehetne több zenei aláfestés a színek között és alatt. A zeneszerző ugyanaz a *Koltai-Nagy Balázs*, aki Ádám szerepét alakítja. Zenéje kellemes hangzású, csak kevés.

Pozitív vonások

Szerencsésnek tartom a kellékek közül azt az üreges kockaszéket, amely még guillotine fejtartóként is funkcionál, és a sokféle ruha-kiegészítőt, a fáraó fejdíszét, az egyiptomi körgallért, az arany babérkoszorút, trikolórt, spanyol nyakfodrot, a tudós sapkáját, a pátriárka fejdíszét, tógaszerrű fehér leplet. Az egyszerűsítő megoldások is elfogadhatóak, pl. semmilyen kellék nincs a falanszter színben, a két fiúgyermeket pedig pólyásbaba helyettesíti, de a végletekig menő díszlethiány más helyeken is megfigyelhető (Athén, Róma, Úr, Jégvidék stb.).

A *Tragédia* befejező jelenetének megoldását szerencsésnek tartom, ugyanis, az utolsó színen múlik, milyen érzéssel távoznak a gyerekek (és minden más néző is) a színházból. Bár sok szöveg kimaradt (köztük szállóigék is) az Úr és Ádám párbeszédéből, megmaradt a fennköltség, a jövőbe és az Istenbe vetett hit komolyan vétele és a pozitív jövőkép sugallása. Az utolsó (XV.) színben az Ádám-Éva páros megháromszorozódik, a három Ádám és három Éva fogadja el a bizakodás parancsát a jövőre nézve.

Összefoglalásképpen a junior előadás megkérdőjelezhető pontjai

- Fergeteges tempó, nincs idő a szöveg leülepedésére. Az átmenet teljes hiánya a színek közt.

- Történelmi szereplők neveinek elhallgatása. Ez a jelenség téren és időn kívülre helyezi a cselekményt.
- Főszerepek megosztása (több Lucifer szerepeltetése, három Ádám, három Éva)
- Épp a kívánt célt, a 11–16 év közötti korosztályt nem tudja lekötöni, mert a gyerekek nem értik a történelmi háttér és a benne zajló cselekmény nagyobbik részét. A szöveg radikális lerövidítése önmagában nem teszi érthetőbbé a fiatalok számára magát a művet.
- Néhány pontatlan szövegrész, szállóige is elhangzik („de hisz” helyett „pedig” kötőszó az első színben; „néked, holnap nékem” helyett „velem, holnap veled” a hatodik színben. A négy ezredév helyett két ezredévet említenek a Falanszter színben.

A színészi játékról

Koltai-Nagy Balázs (Ádám) és Hajdú Melinda (Éva) minden tekintetben alkalmasak voltak az első emberpár megjelenítésére. Fiatalok, de már effektív felnőttek egy ilyen összetett feladathoz. A tíz negyedéves színinövendék (Dura Veronika, Kelecsényi Anna, Szabó Dorottya, Támadai Anita, Trill Beatrix, Kovács Martin, Nagy Péter János, Urbán Richárd, D. Varga Ádám, Varga Huszti Máté) komolyan véve feladatát, és kellő alázattal közelítve játszotta Madách művét. Kőszegi Ákos dörgő basszusa az Úr hangjaként valóban égi szózatként hatott ránk, kellő tekintélyt biztosítva.

Kiegészítő információk

Cseke Péter igazgató a kecskeméti napilapoknak adott interjúja szerint a junior *Tragédiának* a fiatalok bevonásán kívül két másik motivációja is volt. A fontosabbik az, hogy a Katona József Színház 2020. január 1-jétől „nemzeti színházi” rangot kapott a kulturális kormányzattól. E szerint az intézmény viselheti a Kecskeméti Nemzeti Színház címet. A további aktualitás a minden év január 22-én megünnepeelt „magyar kultúra

napja” idejére eső bemutató előadás. A színház e három apropó kapcsán Madách fő művével ünnepelt. 2020. március 10-én a budapesti Nemzeti Színház Kaszás Attila termében került sor a junior *Tragédia* vendégszereplésére.

Az előadás játékmestere *Szegvári Júlia*, a rendezőasszisztens *Siflis Anna* (e. h.) volt.

Felhasznált irodalom

1. Kecskeméti Katona József Színház műsorfüzete 2019/2020.
2. *Az ember tragédiája* szórólapja (Kelemen László Kamaraszínház).
3. *Cseke Péter az ifjúságot célozza meg Tragédia-feldolgozásával*, Koós Kata interjúja, Petőfi Népe 2020. január 22.
4. *Az érettségiző diákoknak is segít a teátrum*, Bajáki Zsanett írása, Petőfi Népe 2020. április 24.
5. Magyar Teátrum 2020. február, „*Mindig magasabb hőfokon működöm, ilyen a színészi habitusom*” – interjú Hajdú Melindával.

Bajtai Mária

A *Tragédia* kecskeméti előadásairól

Madách Imre *Az ember tragédiája* című műve kecskeméti színi előadásainak bemutatóihoz bőséges anyagot szolgáltatnak Enyedi Sándor bibliográfiai munkái és tanulmányai; Joós Ferenc kecskeméti helytörténész és levéltáros-könyvtáros kutatásai és az Országos Széchényi Könyvtár és a Színháztörténeti Intézet anyagai (műsorfüzetek, plakátok stb.) és a helyi, valamint az országos sajtó tudósításai, kritikái.

Megtudhatjuk ezekből az anyagokból, hogy Kecskeméten mikor, hányszor, mely társulatok (és színészeik, rendezőik) mutatták be a *Tragédiát*. Az is kideríthető, hogy hol, milyen épületekben voltak Kecskeméten alkalmi játszóhelyek az állandó, közsínházi épület (1896) előtt. Érdekes és érdekes tiszteletből is felidézni, megnevezni a városunkban megfordult színi társulatokat, vezetőiket és művészeit, az igazgatókat és rendezőket.

Tanulságos lehet az is, hogy kitágítsuk a vizsgáldást arra: az egykori Pest–Pilis–Solt–Kiskun és a mai Bács–Kiskun megye mely településein láthattak, mikor és hányszor, kiknek az előadásában/bemutatásában *Tragédia*-előadást? Kiderül, hogy a megye területén az első előadást nem Baján tekinthették meg, néhány hónap múlva a pesti Nemzeti Színházbeli ősbemutató (1883. szeptember 21.) után (ez az adat ugyanis téves Németh Antalról!), hanem Kalocsán, 1884. június 19-én, Balogh Alajos társulata által; s csak ezt követik a kecskeméti előadások előfordulásai/megjelenései. A megye településein (Baja, Kiskunfélegyháza, Kalocsa, Kunszentmiklós, Dunavecse, és a két szomszédvár: Cegléd, Nagykőrös játszóhelyein is láthattak a 19. század utolsó évtizedeiben a nézők *Tragédia*-előadást. Külön figyelemre méltó az Állami Déryné Színház 1970. novemberétől 1971. január végéig a megye (Bács–Kiskun) területére „tervezett” helyszínei és időpontjai, amikor is eljutottak *Tragédia*-előadások olyan kisebb településeinkre mint: Solt, Kunbaja, Csengőd, Hajós, Fülöpháza.

Kecskeméten először 1884. november 15-én és 30-án, két előadásban láthatták Madách Imre örökbecsű művét, *Az ember tragédiáját* a

színjátszást szerető, érdeklődő nézők. Sággy Zsigmond Endre társulata Szarvas felől érkezett a városba, nem Király Sándor „színházába”, amely „1833-tól 1868-ig a vándor társulatok otthona volt” (egyébként „Korona” Szálló, fogadó, étterem), hanem Kovács László házába (magtár és/ vagy színház, a mai Batthyány utca sarkán). Kovács László háza lesz a vándor színtársulatok játszóhelye 1896-ig; a közsínház, az állandó színház, a Városi Színház épületének felépítéséig; átadása, felavatása 1896. október 14-én Ábrányi Emil prologijával és szavalatával, ünnepélyes *Bánk bán*-előadással valósult meg.

Az 1884-es első *Tragédia*-előadást (Sággy Zsigmond társulata; főszereplők: Krémer Sándor, Ságghy Kétszery Anna, Fábian László) Kecskeméten 1893-tól követték újabbak, Pesti Ihász Lajos társulata révén. 1893-ban (januártól márciusig hat előadás), majd 1894-ben (januárban három előadás) és 1895-ben (januárban két előadás). Érdemes emlékezni, és megnevezni a főszereplőket: Halasi (Halassy) Bélát, Olaszné Kiss Júliát, Szilágyi Ödönt. (Baghy Gyula, Márkus Ilona, Demény Albert; Halasi Béla, Hadrik Anna, Deli Lajos alakították a főbb szerepeket a további előadásokon.) A helyi sajtó (Kecskemét, Kecskeméti Lapok) többször is foglalkozik a Madách-mű 1895-ös előkészületeivel, beszámol az érdeklődésről, a várható igen költséges díszletekről (Beczko József tervei), megemlíti a színre alkalmazót: Paulay Edét; a zeneszerzőt: Erkel Gyulát.

Pesti Ihász Lajos társulata élén, színigazgatóként a Kecskeméti Lapok Színház (állandó) rovatának értékelése szerint: „azon színigazgatók közé tartozik, kik nem riadnak vissza az áldozatoktól, hogy a közönség kedvét keressék, igényeit kielégítsék.” Majd így folytatja: „Élénk érdeklődéssel nézünk az »Ember tragédiájá«-nak előadása elé. Nevezetesen este lesz úgy a közönségre, mint az igazgatóra nézve. A közönségre azért, mert alkalma lesz Madách remekművét olyan kiállításban látni, amelyet még nem látott Kecskeméten; [...]” A helyi sajtó tudósítója (kritikusa) *Az ember tragédiája* fényes sikeréről, zsúfolt színházról, szép közönségről ír, s arról, hogy: „az anyagi siker tehát nagy volt; az erkölcsi talán még nagyobb.” Az 1893. évi sikerek után az 1895. évi *Tragédia*-előadásokról pedig azt írják, hogy: „ismét megtöltötte a nézőteret”, „valóságos kasszadarab”; s „Örömmel tapasztaltuk a tanuló ifjúságnak és a karzati

publikumnak meleg érdeklődését.” Kitér a sajtó a szereplők értékelésére és a gyengeségekre is.

Az 1895-ös év végén újabb *Tragédia*-előadásokat láthattak a kecskemétiak, még mindig a Kovács László gazdálkodó magtárában működött *Kecskemét második állandó színházában*, a *Kecskeméti Népszínházban*, de már új igazgatóval (Rakodczay Pál) és társulatával. A jeles Shakespeare-színész és igazgató, Rakodczay Pál két évadban, 1895–97 között volt színidirektor Kecskeméten. „Első évadjában, hogy csak a kiemelkedőbb eredményeket említsük, [...] előadta [...] *Az ember tragédiáját*” – írja kecskeméti színháztörténetében Joós Ferenc helytörténész. Az 1895 decemberi (25., 29.) előadások főbb szereplői: Ádám: Morvay Antal; Éva: Csetényi Júlia; Lucifer: Rakodczay Pál. Ismert az 1896/97-es évad (január–február) játékrendje, ekkor is láthattak a nézők *Tragédia*-előadást. Érdemes megemlíteni, hogy a színháztörténészként is jeles Rakodczay Pál 1887 márciusában Tordán vendégként alakította először Lucifert, majd még 28 alkalommal; utoljára Szatmárban 1900 márciusában. Kecskeméti működésének utolsó két éve már az új, állandó közsínházi *Városi Színház* épületében telt el, a mai „ékszerdoboz”-ban, melyet 1896 októberében nyitottak meg.

Rakodczay Pál és társulata „élénk pártolásban részesült” Kecskeméten, mégis az igazgatót „fényes búcsúbankettel, ünnepélyesen menesztik” a Küry Klára vendég szereplése okán kétszeresére felemelt helyárak és más fegyelmezetlenségek miatt. A kecskeméti *Tragédia*-előadások sorozata ezzel megszakad; igaz, Kövessy Albert társulata 1900-ban műsorára veszi, majd 1907-ben Bihari Ákos társulata adja elő, de a színjátszást Kecskeméten is a háború, a Tanácsköztársaság, a romló anyagi körülmények megnehezítik. Társulatok és igazgatók jönnek-mennek; cse-re-társulatok, pályázatok, átmenetiség és bizonytalanság, magánigazgatóság jellemez itt egy hosszú időszakot a színház(ak) államosításáig. Kiemelésre érdemes ebből a hosszú időszakból Mariházy (Kövér) Miklós színész, színigazgató két kecskeméti működése. Először 1908-tól 1920-ig igazgatta Kecskeméten a színházat, mely ebben az időben (1916-ban) vette fel a Katona József Színház nevet, és 1917-ben elő is adták Madách művét; majd 1925-ben ismét városunkban tevékenykedik. (Előzőleg 1923 januárjában, nyilván a Madách-centenáriumra emlékezve,

Csáky Antal társulatának előadásában lehetett öt egymást követő napon megtekinteni Kecskeméten a *Tragédiát*.) Néhány évi próbálkozás után, a város és az ország megromlott gazdasági viszonyai miatt Mariházy visszavonult a színházi élettől. Kecskemétre pedig társulatával „azzal a nemes becsvágygal vonult be, hogy a színházunkat a vidék mintaszínházává fogja fejleszteni.” Népszínműveket, zenés műveket, operetteket, de még operát is játszottak; az 1926/27-es évadban, jó negyedszázad után, az állandó társulattal újra műsoron volt Madách *Tragédiája* kecskeméti színházban. Mariházy Miklós Lucifer szerepét alakította, de már 1902-ben is játszotta Aradon, erről fényképe és dedikációja is tanúskodik.

Az 1926-os (decemberi) és 1927-es (áprilisi) *Tragédia*-előadások rendezője és Lucifere Mariházy Miklós volt; Ádámot Sarlai Imre, Évát Medgyesi Juci alakította.

Az 1927-es Mariházy-féle *Tragédia*-előadás után, Szalay Károly igazgatása alatt – többszöri cseretársulati előfordulás után – 1947-ben fedezhetjük fel az újabb kecskeméti *Az ember tragédiája*-előadásról a híreket. A színháztörténész Joós Ferenc szerint: „Nov. 2-án és 3-án nagy sikerrel adják [...] Ádám: Mezei Lajos; Éva: Könyves Tóth Erzszi; Lucifer: Farkas József.”

Szalay Károly azonban elégedetlen, felhívást tesz közzé, különböző módszerekkel próbálkozik. Így ír az 1947/48-as évadban a „színház tragédiájá”-ról: „Tisztelettel hívom fel a pártok, a gyárak, a szakszervezetek figyelmét, hogy a tegnap esti *Az ember tragédiája* előadásához Kecskemét 80 000 lakója közül 12-en váltottak jegyet. Erre a mélypontra elkészülve mégsem lehettünk.”

A színházak államosításáig (Kecskeméten az 1949/50-es évtől) az első kecskeméti *Tragédia*-előadástól (1884) 8–9–10 évente, majd a kényszerű történelmi események miatt már 15–16 évente láthatták Madách fő művét a kecskeméti nézők. Generációk követhették többször is akár a színpadra alkalmazását, ám az 1950-es évek után ritkultak a bemutatók, ha azokat napjainkig (2020) követjük. Igazgatók váltakoztak a színház élén, majd az 1958/59-es évtől Radó Vilmos lett a kecskeméti Katona József Színház igazgatója, egészen az 1972/73-as évadig, nyugdíjba vonulásáig. Ő mindmáig a színházunkat leghosszabb ideig irányító igazgató. Színészként ekkor már nem működött a társulatban, de

nyugdíjas igazgatóként bevallotta: „Két szerepvágyam volt világéletemben. Az egyik *Az ember tragédiájából* Lucifer szerepét eljátszani, és a *Liliomot* Molnár Ferenctől.” Radó Vilmos igazgatósága alatt, Udvaros Béla rendezésében 1962-ben mutatta be a kecskeméti társulat a *Tragédiát*. A főbb szerepek szerint Ádám: Simon György, Éva: Bege Margit, Lucifer: Bárdy György. Az előadást a helyi sajtó és az országos színházi hetilap is igen szépen értékeli; Udvaros Béla rendezéséről kiemeli, hogy: „Igyekezett a nézők figyelmét a gondolati elemekre irányítani [...], lemondott a *Tragédia* kínálkozó »látványos« elemeiről.”

Kecskeméten a következő *Tragédia*-előadásra 27 évet kellett várni, 1989-ben tűzték újra műsorra, Nagy Attila színész rendezésében. A főszerepeket fiatal színészek: Orth Mihály és Maronka Csilla, Lucifert Vitéz László alakította. Az előadás – Lendvay Ferenc igazgatósága idején – a Színház folyóiratban, Tarján Tamástól kemény, szigorú bírálatot kapott. A kritikus a kecskeméti társulat „legbátrabb és legnemesebb” feladatvállalásáról így ír: „[...] ilyen koncepciótlan, üresen kongó, vagy legalábbis önmaga terveiről és akarásairól számot adni képtelen előadás vajmi kevés bukkan föl a közelmúltból.” Magam is láttam ezt az előadást, tanítványaim is; ami nekem akkor a veretes szöveg interpretálása mellett megmaradt: az a vonzóan fiatal színészek együttes játéka és a merész jelmez, díszlet volt.

Tizenegy év múlva, 2000-ben, Bodolay Géza igazgatósága alatt került újra bemutatásra Kecskeméten a *Tragédia*. Az előadás rendezője: Bodolay, a főbb szerepekben: Ádám: Őze Áron, „Egyik Éva”: Balogh Erika, „Másik Éva”: Vásári Mónika, Lucifer: Epres Attila. A díszlet (Mira János munkája) és a jelmez (Jánoskúti Márta tervei), a rendezői koncepciót követve, 20–21. századi hangulatú: hétköznapi ruházat, nyomasztó hangulat, szegénység, elesettség, megpróbáltatások, küzdelem a létért. Ennek az előadásnak a helyi és az országos sajtóban is nagy tere volt, ilyen címekkel: *Tragédia-ezredvég, Madách titka, Madách másként értelmezve, Tragikus emberek, Történelmi lecke fiúknak, Ezredzáró-ezredváró gondolatok* stb.

Madách e kecskeméti Bodolay-féle rendezése megjárta Karlsruheét is, az előadást az ottani fesztiválon a német közönség is megismerhette.

A kecskeméti *Az ember tragédiája*-előadások sorában a legutóbbi: a 2020. január 22-én a Magyar Kultúra Napja ünnepségre, és a Kecskeméti Katona József Színháznak Nemzeti Színházzá emeléséhez fűződik. Igaz, nem a patinás „ékszerdoboz”-ban, a nagyszínházban, nagy színpadon, hanem a szépen felújított, Kelemen László nevét viselő Kamara Színházban. Újabb előadás, új színhelyen, újabb közönséget megcélózva: hangsúlyosan „junior előadás” formájában. Szünet nélküli előadás 90 percben, csupa leendő színésszel (Cseke Péter rendezésében, kaposvári osztályának hallgatóival). Madách szövegét, gondolatmenetét a dramaturg (Tóth Kata) átszabta a mai fiatalok befogadóképességéhez, türelméhez (!), ismereteihez. Vitatható elgondolás, kísérletre ugyan alkalmas, de hasznos-e, kell-e ez így? Az ifjú szereplők erőfeszítései, ügyes szín- és szerepváltásai, aktivitása és fegyelmezettsége dicsérendő. A főbb szerepekben a színház fiatal, de már sok jó és szép, sikeres darabban és szerepben bizonyító színészei idézték meg az igazi Madáchot, ill. *Tragédiáját*. Ádámot Koltai-Nagy Balázs alakította (ő írta az előadás zenéjét is!), Évát Hajdú Melinda játszotta. Az Úr hangja (Madách visszhangja) a kiváló Kőszegi Ákos volt.

Az előadás főszereplőivel több interjú is készült: Hajdú Melinda kiemeli az új közönség, a fiatalok megnyerésének feladatát, szándékát. A Magyar Teátrum (2020. február) részére adott interjújában így szól az előkészületekről Éva alakítója: „Magam is őszintén kíváncsi vagyok, mit értenek mindebből a fiatalok, mennyi jut el hozzájuk Madách veretes szövegéből, örökérvényű igazságaiból.” A szerepformálás folyamatával kapcsolatban pedig az ifjú színészekkel, egyetemi hallgatókkal való „felfrissítő” munkát, a végig színen levést, és a gyors átváltozóképességet emeli ki. Sokat lehetne töprengeni, vitatkozni Madách Imre *Az ember tragédiája* legutóbbi „junior” előadásáról. S azon is, ahogy a produkció „kreatívja” újabb ötletet adott folytatásként (levezetésként), netán feloldásként vagy szórakozásként a „Sütizz, és bízva bízzál!” szlogen-nel és akcióval. Kitalálták és megkóstoltatták „az Ember almás süti-jé”-t a régi, klasszikus almás pite formájában és átkeresztelésében: lehetett venni, enni és kóstolni, sőt nyereményjátékban is részt venni! Ez azonban már a 21. századi történetek, elfajulások, megvezetések, viccek egyike. Mi jöhet ezek után, ha Madáchról, *Az ember tragédiájáról*, a

Tragédia színi előadásairól, feldolgozásairól hallunk; ha újabb előadásokat várunk, látunk, azokat véleményezzük: dicsérjük, elemezzük? Remélem, csupa jó: méltó, felemelő, szerzőt és nézőt tisztelő, gondolatokat, érzelmeket felkeltő, serkentő, azaz jó előadások; értelmezések; alakítások; befogadás.

Ehhez is megadja Madách az irányt: „[...] ember: küzdj és bízva bízzál!”

Felhasznált irodalom

- ENYEDI Sándor, *Az ember tragédiája bemutatói. Az első hatvan év* (bibliográfia), Bp., Madách Irodalmi Társaság, 2005.
- ENYEDI Sándor, *A Tragédia a színpadon* (125 év, bibliográfia), Bp., Madách Irodalmi Társaság, 2008.
- ENYEDI Sándor, *Az ember tragédiája bemutatói. I. Az ősbemutatótól Trianonig* (bibliográfia), Bp., Madách Irodalmi Társaság, 2002.
- ENYEDI Sándor, *Az ember tragédiájának vidéki előadásai 1884–1919*, Színházstudományi Szemle 1997. 32. szám.
- JOÓS Ferenc, *A vándorszínésztől az állami színházig. Kecskemét színészetének krónikája*, Kecskeméti Hazafias Népfront–Bács–Kiskun Megyei Tanács VB, 1957.
- JOÓS Ferenc, *Korszakok, színészek, nézők a Kecskeméti Katona József Színházban*. Kecskemét: Bács–Kiskun Megyei Tanács VB–Katona József Társaság, 1974.
- Színházi képregény. 100 év Kecskeméten*, Kecskemét, Hírös Teátrum Alapítvány 1996.
- Kecskeméti Katona József Színház. 7 évad 70 bemutató. A Százéves könyv folytatása: 1995–2002*, Kecskemét, Katona József Színház, 2002.
- A Kecskeméti Katona József Színház (A kecskeméti főtér történelmi épületei)*, Kecskemét, Katona József Színház, 2018.
- [PÉTERNÉ FEHÉR Mária–SZABÓ TAMÁS–SZÉKELYNÉ KÖRÖSI Ilona:] *Kecskeméti életrajzi lexikon* (Kecskeméti Füzetek 4.), Kecskemét, Kecskeméti Lapok Kft.–Kecskemét Monográfia Szerkesztősége, 1992.

4. A madáchi életmű vonzáskörében

Andor Csaba

Bory László és Madách kapcsolata

Bory Lászlóra főképp két okból fordítottak figyelmet a kutatók. Az egyik: Palágyi szerint ő volt az, aki az ügyvédi vizsgáira felkészítette a költőt. Amiből annyi azért megállapítható, hogy ezek szerint idősebb lehetett nála, szakmailag pedig felkészült volt, s így Madách ifjú korában, intellektuális okokból, hatással lehetett fiatalabb és utóbb tehetségesebbnek bizonyuló pályatársára.

A másik ok az a 20. századi írásokban is olvasható hiedelem, hogy valójában ő lett volna *Az ember tragédiája* szerzője.

Ez utóbbit kezdettől fogva sokan cáfolták, de nem elég meggyőzően. Ezért is éreztem szükségét annak, hogy Bory Lászlónak a Madách család levéltárában fennmaradt (és Madách Imrének dedikált) elbeszélő költeményét közre adjam, amelynek színvonala nem hagy kétséget afelől, hogy egy fűzfapoéta együgyű próbálkozásáról van szó.¹

Ugyanakkor az is bizonyos, hogy olykor szoros, és valószínűleg jó, vagy legalábbis konfliktusoktól mentes volt a kapcsolat közöttük, sőt: talán elhihetjük Jeszenszky Danónak, hogy barátok voltak. A közelmúltig a Madách-kutatásban alig jelent meg érdemi információ Boryról, pedig – mint az a mellékelt írásokból kitűnik – a sajtó tüzetes vizsgálatával erre már száz évvel ezelőtt is lehetőség nyílt volna. De mi az, amit korábban is tudtunk, és mi az, amivel az 1883-ban megjelent s most „újra felfedezett” cikkek bővítették a tudásunkat?

Amit eddig tudtunk (és ami a két cikkből nem derül ki), az röviden az alábbiakban foglalható össze. A református vallású ifjú pár: bori és borfői Bory István, diósjenői nótárius, bori származású vőlegény és Kemény Krisztina, kiskváci származású menyasszony 1817. május 12-én kötött házasságot Diósjenőn. Első gyermeküket, Lászlót, ott keresztelték meg 1818. május 31-én. A következő gyermekük is ott született (Lajos, 1820. december 12.),² a harmadik fiú viszont már Gácsfalván, a negyedik és az ötödik pedig Alsósztrégován. A család ebből következő életútja ez lehetett: előbb a Forgách család alkalmazhatta a férjet,

s miután a Madáchok több nemzedék óta szoros kapcsolatban álltak a közeli Gács birtokosaival, tőlük kerülhetett át a Madách családhoz tisztartónak a családfő, Bory István. Ezt a feladatot 1828-tól 1858-as nyugdíjazásáig, a család legnagyobb megelégedésére, sikeresen ellátta.

Mindezt két okból is szükséges volt előrebecsánom. Egyrészt azért, mert ezek szerint Bory László valóban idősebb volt Madách Imrénél, de csak kevesebb, mint öt évvel, vagyis Imre házitanítója biztosan nem lehetett, viszont a vizsgáira valóban felkészíthette őt. Másrészt azért, mert ebből világossá válik: 1828-tól mindketten Alsósztrégován éltek, s szüleik szoros kapcsolata következtében napi kapcsolat (talán gyerekkori barátság) alakulhatott ki közöttük is.

Bizonyára sokan úgy vélik: talán nem kellene a „többiekéről” se megfeledkeznünk: Madách két és Bory négy öccséről. Ám a korabeli értékrendben az elsőszülött fiúknak kitüntetett szerepük volt a családban. A későbbiekben ugyan Madáchnak volt némi (főképp jogi természetű) kapcsolata pl. Bory Károllyal, s talán Bory Lászlónak is Madách Károllyal, ám ifjú korukban, már pusztán életkori okok miatt is, inkább egymással álltak kapcsolatban.

Boryt általában tehetséges, de könnyelmű személyként jellemezték azok, akik a környezetének tagjaitól még adatokat gyűjthettek. Palágyi viszont a tehetségét is erősen késégbe vonta.³ „De ami talán súlyosabb beszámítás alá esik még, az Bory Lászlónak egyik hátrahagyott verses műve, melyet 1856-ban küldött Madách Imrének karácsonyi ajándékkul. A jeles alkotásnak címe: »A bolhák eredete, mythologiai hősköltemény.« Az Olympuson játszik, hol az istenek mind részegeskednek és duhajkodnak, míg végre Morpheus megharagszik és mákonyitallal elaltatja őket. Ezért azonban Amor bosszút forral, mert nem tűrheti, hogy az istenek és istennők csak hortyogjanak, és paráználkodásaikat ne folytassák. Egy nyílát tehát porrá zúzza s szemcséiből teremti a bolhákat, melyeket Olympus lakóira zúdít, hogy azok fölébredve, szerelmes játékaikhoz visszatérjenek. Iszákos, tisztátalan elmének szüleménye az egész, de különös figyelmébe ajánlom Mikszáth Kálmánnak, a jeles humoristának, ki azt a nógrádi pletykát, hogy Bory László lett volna tulajdonképpen szerzője *Az ember tragédiájának*, az irodalomban is forgalomba hozta. Maradtak még Bory Lászlónak számos más iratai is, melyeket Je-

szenszky Danó őriz zsákba kötve; ezekre szintén fölhívom jeles humoristánk figyelmét. De siessen, mert különben a lappangó irodalmi kincset föllakmározhatják az egerek.”

A „könnyelműség” szó akkoriban azoknak a „szenvedélybetegeknek” a jellemzésére szolgált, akik nőre, italra, kártyázásra (esetleg az említettek közül több szenvedélyre is) többet költöttek, mint amennyit megengedhettek volna maguknak, és ezért szüntelen anyagi gondok közt éltek, súlyos adósságok terhe alatt.

Érdekes, hogy Bory László haláláról korábban (a mostani forrásokat nem számítva) csak Majthényi Anna egyik leveléből értesülhettünk, amelyben 1861. december 8-án ezt írta: „Mindennap áldom kedves jó Sogorod a ki oly rövid idő alatt anyi jót tett általatok első hogy Borsoditól meg szabadított. – Másodszor Bori Laczinak ingyen helyet szerzet, a ki szegény jó történt meg is halt.”⁴ Sem a halotti anyakönyvekben nem találtam őt (sem a balassagyarmatiakban, sem Losonc református anyakönyvében, ahová pl. édesapja halálát bejegyezték), sem a gyászjelentésekben (OSZK, Daróczy-hagyaték, a Madách család levéltára).

A halál pontos időpontjára most se derült fény: ezek szerint valamikor 1861 vége felé halhatott meg. Azt viszont megtudhatjuk, hogy a Lipót-mezőn (vagyis a korabeli elmeorvosintézetben) történt a tragédia.

Érdekes, hogy az alább következő két híradás közül az első közvetlenül a *Tragédia* ősbemutatója utáni napon látott napvilágot.⁵ Ez aligha lehet véletlen. Az első írás ismeretlen szerzőjének több állítása is téves, és sok benne a vitatható megállapítás is. Rögtön az első mondatban több előítélet is szerepel: „érdekesnek tartom megemlékezni Madách költői lelkű barátjáról és nevelőjéről, a lángeszű Bory Lászlóról”. Mint említettem, a nevelője biztosan nem lehetett Madáchnak, a barátja valószínűleg igen (Jeszenszky Danónak ezt elhihetjük, mert információi pontosak, hitelesek), s hogy lángeszű lett volna, az is túlzás. Arról pedig végképp semmit sem tudunk, hogy felolvasta volna Borynak a műveit, csupán arról, hogy egy, a *Tragédia* írását „előkészítő vitán” ő is jelen volt.⁶ Nem véletlen, hogy a második cikk szerzője ezt az állítást is kétségbe vonta. Más tekintetben is jóval nagyobb figyelmet érdemel a második írás, hiszen szerzője, Jeszenszky Danó valóban ott volt több olyan eseményen is, amelyről az első cikk ismeretlen szerzője, valószínűleg, csak hallomás alapján számolhatott be; korrekciói tárgyszerűek és pontosak.⁷

Jeszenszky Danó írásának különösen az a része érdemel figyelmet, amely a börtönből szabadult és házassági válsága miatt szenvedő Madáchról ad hiteles, a hagyományokkal sok tekintetben ellentétes képet. Ebből kiderül, hogy a „sztregovai remete” sztereotípiája mennyire hamis; szó sincs arról, hogy a költő bezárkózott volna otthonába, vagy hogy egyenesen mizantróp lett volna. „Ezután [a fogságot és internálást követően – A. Cs.] Madách csaknem folytonosan társaságunkban időzött. Kerülte a magányt, szórakozást keresett. Gondunk volt rá, hogy akit boldogtalanságában oly őszinte részvétellel szántunk és szerettünk, s ki sorsát oly nemesen és nagylelkűleg viselte, szórakozzék, és habár csak percekre is, feledjen. Bizalmas és vidám baráti kört alakítottunk körülötte poetizálva, politizálva, el-elmerengve a múlton, s contemplálva a jövőt. Madách eleinte elborult kedéllyel, szótlanul ült körünkben. Legfeljebb humoros megjegyzéseket tett olykor-olykor, s amiben oly nagy kedve telt, egy-egy éles szarkazmust eresztett meg. Idő múltával azonban beszédesebb, sőt vitatkozó is lett. Örömmel tapasztaltuk, hogy lelki háborgásának elviselésére hovatovább több-több erőt nyer. Így éltük át társaságában az ötvenes évtizedet.”

Figyelmet érdemel az írás egy másik részlete is: „Téves tehát az idézett tárcaközlemény azon részlete, hogy Bory anyagi zavarát Madách előtt elhallgatta, s hogy ez azon oknál fogva nem segíthetett rajta; mert tény az, hogy Boryt a bajból Madách valóban, és pedig tetemesebb összeggel kisegítette, s azzal baráti ragaszkodását tettleg is tanúsította.” Ma már (levéltári dokumentumok és egy nemrég előkerült Madách-levélnyomán) tudjuk, hogy valóban így történt.⁸

Érdekes és új (már amennyire egy közel 120 éve publikált írás adatait újnak lehet nevezni) a Jeszenszky-cikknek az az állítása is, hogy az internálást követően (ellentétben a Madách-életrajzok ősforrásának tekintett Bérczy-féle emlékbeszéddel) nem egyenesen Csesztvére sietett a költő, hanem Balassagyarmatra, s hogy mellesleg Bérczy állításának az ezt követő része sem felel meg a valóságnak. Bérczy ugyanis ezt írta: „s ő haza Csesztvére sietett, repült, hogy ott a boldogságnak – már csak romjait találja.” Jeszenszky szerint éppen fordítva: azért utazott előbb Balassagyarmatra, s kereste fel Bory Lászlót (majd mindketten öhozá mentek ebédelni), mert ekkorra már nyilvánvalóvá vált, hogy házassága

válságba került. (Az azonban még nem dőlt el, hogy ez a válság válással végződik. Madách még hitt a folytatás lehetőségében, másképp a Sztregovára költözés előtt döntött volna a különélésről. Más kérdés, hogy néhány hét vagy hónap múltán kiderült: a végsőkéig feszített klasszikus játszmájuk (amelyben Majthényi Anna az üldöző, Fráter Erzsébet az üldözött, a költő pedig a megmentő szerepét játszotta) nem folytatható. Kicsit leegyszerűsítve: két erőszakos, kompromisszumkészséget nem mutató személy csökönyösségéről volt szó. A férj az elsőszülöttségi jogáról, s így a Sztregovára való költözésről semmiképp se volt hajlandó lemondani, felesége viszont ragaszkodott ahhoz, hogy nem lesz Sztregova lakója.

Érdekes, hogy Madách Aladár is épp az imént idézett részt kifogásolta Bérczy emlékbeszédében, és a Madách-összkiadás szerkesztőjének, Gyulai Pálnak (miután értesült róla, hogy a kötet élén Bérczy emlékbeszéde fog megjelenni) ezt javasolta: „az alá húzott sorokat kihagyni kérem, annál is inkább, mert azon kívül, hogy a helyzetet nem is egészen correct illusztrálják, még mint ilyenek is t. i. csupán a helyzet illusztrálására valók egy kissé világosak, egyszerű életrajzi adatoknak pedig homályosak. Ha valaki talán Madách Imre életrajzát mint önálló művet feldolgozná egészen más tekintet alá esnék ezen dolog is és az illető tettségétől fog függni minden adatot felhasználni.” Úgy tűnik tehát, hogy „Csesztvére repülésről” szó sem volt.

Még csak annyit: akkoriban Pestről Csesztvére menet Balassagyarmat egyáltalán nem esett útba, Madáchnak tehát jelentős kitérőt kellett tennie. Érsekivádker után ugyanis a mai Szentlőrincpusztánál jobbra, egy erdei útra kanyarodva, mindössze négy kilométerre van Csesztve. (Ez az erdei út tartós szárazság esetén az 1990-es évek végén autóval járható volt.) Vagyis nem útközben látogatta meg Gyarmaton élő barátait a költő, hanem kitérőt tett a találkozó érdekében.

Egy ember tragédiája (Madách Imre és Bory László)

Mikor az egész sajtó és vele a közönség is újra zengi a Madách Imre dicsőségét, érdekesnek tartom megemlékezni Madách költői lelkű barátjáról és nevelőjéről, a lángeszű Bory Lászlóról. Ki tudja, milyen része van neki abban, hogy a fiatal falusi nemes, ki egészen elzárkózva élt sztregovai házában, megalkothatta a magyar irodalom egyik remekét.

Bory mint ember talán még érdekesebb Madáchnál, mint író, nem ösmerjük. Arról Jeszenszky Danó budapesti közjegyző tudna beszélni, ki mint Bory ügygondnoka, igen sok érdekes kéziratot találhatott fiókjában.

Annyi bizonyos, hogy Bory László egy akadémiai pályázaton dicsőretet is nyert annak idején egy kis költői beszéllyel.

Bory nemcsak nevelője volt Madáchnak, hanem legbensőbb barátja, fiatalságától kezdve haláláig. Még azután is, midőn Madách nevelését bevégezve, Bory Balassagyarmaton ügyvédi irodát nyitott, minden héten egy-két napot együtt töltöttek e nemcsak barátok, hanem szellemben is rokonok: vagy Gyarmaton elbeszélgetve, vagy pedig a sztregovai kastély regényes kertjében elábrándozva a százados fák alatt, az emberek tragédiáiról. Mert nagy bánat marta szívét mindkettőjüknek. Az egyikét össze is törte végképp.

Madách Borynak olvasta fel műveit legelőször. Bory volt az, aki versszakonként hallotta *Az ember tragédiáját*, s aki meg is tette arra megjegyzéseit. Segítette röpillni tanítványát. Ő maga is írt. Mondják, hogy egy *Héraklész* című darab maradt utána kéziratban, melynek fölséges részletei vannak. Egy bizonyos, hogy Madách magánál kiválóbb szellemnek tartotta Boryt, s ennek igen sokszor adott kifejezést. Innen is eredtek a mendemondák azután, midőn a 60-as évek elején meglepte az egész országot, s meg különösen a költő szülőföldjét a váratlanul jött *Az ember tragédiája*, hogy tán Bory László írta azt; aminő regék, mint tudjuk, gyakran támadnak a nagy írók után.

Bory László azonban nem élhette már meg barátja fényes dicsőségét. Ő már akkor a sírban feküdt, mindenkitől siratva, mert szeretetreméltóbb, kellemesebb, nemesebb alakot mint ő, ritkán ad a természet.

Az egész megye szerette, kedvence volt a nőknek és férfiaknak egyaránt. S ez a nagy szeretet ölte meg.

Folyton társaságban volt, s amikor nem volt is ott, az eszményiekre sokkal többet gondolt, mint az anyagiakra; Madáchcsal levelezése mutatja legjobban gyermekded poetikus lelkületét.

Könnyelmű volt, mint a madár, ki szállt az egyik ágról a másik ágra, amint vágya vitte; pedig nem lett volna szabad könnyedén vennie az életet, mert az volt a hivatása, hogy a mások ügyeit vigye. S akik csak az ügyvédet látták benne, azok nem bírták felfogni a költőt. Egyszóval nagy anyagi zavarokba bonyolódott, s ez egészen megtörte a szerencsétlen, akkor még erőteljes fiatal férfit.

Ha szólt volna barátainak, s ezek között kivált Madáchnak, még talán segíthettek volna rajta, s nem borult volna lelke teljesen éjbe.

1858 nyarán a szliácsi fürdőbe rándult barátaival, kik még semmit sem gyanítottak. Ezek közt volt Madách is. Már útközben feltűnt neki Bory búskomor hangulata, s több más, persze leginkább utólagosan különösnek talált jel: hogy Bory két puskát hozott magával, hogy Losoncon, ahol puskaport vett, annak árát ki nem fizette, s több efféle.

A kocsin még jól viselte magát, sőt tréfálkozott is útközben Madáchcsal, s kölcsönösen verseket faragtak, kölcsönösen feladott témákról, de néha már voltak zavart kérdései és feleletei, amik azonban könnyen elcsúsztak szórakozottság-számba.

Szliácsra délben érkeztek meg. Átöltözve barátai járkalni indultak a sétányra, ő pedig mogorván monda, hogy nem megy velök, hanem vadászni fog az erdőcskében.

Barátjai semmit sem gyanítottak, hagyván őt a saját kedvteléseinek.

Hanem úgy jó egy óra múlva, elmenvén lakásuk mellett, jajveszéklő kiáltásokat hallottak a szobájukból.

– Mi van ott? töprenkedett Madách ijedten és odafutott.

Az ajtó belülről volt bezárva.

– Nyisd ki! Nyisd ki! – dörömböztek kétségbeesetten.

Bory kinyitotta, szétdúlt arccal, összekuszált hajjal, s mikor beléptek, eredeti látvány tárult eléjük.

Az asztalnál reszketve, kiabálva állt egy finác.

– Mit csinálsz Laci, az Isten szerelméért?

– Feleskettetem a magyar alkotmányra.

– Kit?

– Ezt a fináncot.

A finác aztán fogvacogva elpanaszolta, hogy Bory úr, akit Balassagyarmatról ösmer, becsalta a szobájába, s itt ráfogott puskával, bezárva az ajtót, kényszeríté esküt tenni Kossuth Lajosra.

Bory barátai szomorúan összenéztek, de Bory rájuk sem hederített, ott ült az asztalnál, s izgatottan írt egy papirosra valamit.

– Mi lesz az Laci? – kérde Madách szelíden.

– Levelet írok a császárnak – szólt dühösen. – Tudom, nem teszi az ablakába.

– Mutasd csak!

Odatolta nekik. De biz ott nyoma se volt a betűnek, egy örült ember kusza krixkraxai voltak csak azok.

Ez volt az utolsó kézírata.

Mikor a levelet megírta, elaludt, s alva sikerült őt kocsira tenni, aztán megkötözve a Lipót-mezőre szállítani.

Még mint bolond sem tudott boldog lenni. Egyszer, midőn sétára eresztenék a bolondokat, egy rácsozathoz lépett Bory László, s addig verte, paskolta a saját fejét a vaslécekhez, míg véresen, összezúzott koponyával összerogyott, s kevéssel aztán kiadta lelkét.

Madách Imre és Bory László

A Pesti Hírlap f. év szept. 24-i számában *Egy ember tragédiája* című tárcacikkben Bory Lászlóról – vonatkozással Madách Imrere is – egy közlemény jelent meg. Az abban felhozott, s főképp Madáchra vonatkozó részletek téves értesülésen alapulván, legyen szabad az igazság érdekében azokat helyreigazítanom, s egyúttal pótlásul úgy Boryról, mint Madáchról egynémely, úgy hiszem nem érdektelen adatot közölnöm.

A tárcza írója, a tragikus véget ért Bory László méltatásáért – legalább barátaitól – elismerést érdemel. Bory valóban fennkölt lelkű ember volt. Eszményekért hevülő szelleme kétségtelenül hatást gyakorolt azon költői nagy elmére, mely *Az ember tragédiáját* teremté. Bory Madách Imrének tanuló korában úgynevezett mentora volt, az ügyvédi vizsga tételére is ő készítette elő. A negyvenes években versenyben írtak egy-egy színművet Csák Mátéról. A Boryé, valamint ennek a közleményben felmentített *Héraklész* című színműve, most is megvan, de fájdalom, csak töredékekben.

Bory László érdemkoszorúzott honvédszázados volt. A forradalom után Losoncon nyitott ügyvédi irodát; de 1852. évben ő és én, az ügyvédekési jogosultság különbeni elvonásának feltétele mellett, hivatalból lettünk Balassagyarmatra áthelyezve. Mindketten az úgynevezett kompromittáltak sorába tartoztunk, s megyehatósági felügyelet alatt tarttatunk, így kerültünk össze Madách Imrével a forradalom után, ki eleinte a közelfekvő Csesztvén, később Sztregován lakott.

Madách Imre a fogságból 1853 évben szabadult ki. Midőn hazajött, nem egyenesen Csesztvére, hanem előbb Balassagyarmatra érkezett, hol azonnal Boryt kereste fel; mindketten nálam ebédeltek. Madách Imre a szokottnál is hallgatagabb, s lelkében egészen megtörve volt. A szomorú eseményről, mely fogsága alatt családi boldogságát örökre feldúlta, már értesült. Ebéd után Boryval rögtön kocsira ült, s kísérőül vitte magával a szomorú viszontlátásra.

Ezután Madách csaknem folytonosan társaságunkban időzött. Kerülte a magányt, szórakozást keresett. Gondunk volt rá, hogy akit boldogtalanságában oly őszinte részvéttel szántunk és szeretttünk, s ki sorsát oly nemesen és nagylelkűleg viselte, szórakozzék, és habár csak per-

cekre is, feledjen. Bizalmas és vidám baráti kört alakítottunk körüle poetizálva, politizálva, el-elmerengve a múlton, s contemplálva a jövőt. Madách eleinte elborult kedéllyel, szótlanul ült körünkben. Legfeljebb humoros megjegyzéseket tett olykor-olykor, s amiben oly nagy kedve telt, egy-egy éles szarkazmust eresztett meg. Idő múltával azonban beszédesebb, sőt vitatkozó is lett. Örömmel tapasztaltuk, hogy lelki háborgásának elviselésére hovatovább több-több erőt nyer. Így éltük át társaságában az ötvenes évtizedet.

Egyszer azonban azt vettük észre, hogy Madáchcsal Bory László cserélt szerepet. Míg amannak szelleme és kedélye mindinkább élénkült, Bory némává, zavarttá, zárkózottá vált; s csak idegenek közt volt a tombolásig víg. Anyagilag zavarba jött, s ez sújtotta le.

Madách ezt látva, bizalmas revelációra bírta őt, és segélyét önként felajánlta. Téves tehát az idézett tárcaközlemény azon részlete, hogy Bory anyagi zavarát Madách előtt elhallgatta, s hogy ez azon oknál fogva nem segíthetett rajta; mert tény az, hogy Boryt a bajból Madách valóban, éspedig tetemesebb összeggel kisegítette, s azzal baráti ragaszkodását tettleg is tanúsította. Madách megérdemli, hogy ha e körülmény a nyilvánosság előtt szóba hozatott, baráti áldozatkészségének ezen nemes jellemvonása, a valósághoz képest, e helyreigazításban, habár gyenge kézzel is, ecsetelést nyerjen.

Téves a közlemény azon része is, mintha Madách utazott volna Boryval a szliácsi fürdőbe akkor, midőn ez utóbbin az örület kitört. Madách ez alkalommal nem volt jelen. E szomorú sors engem ért, én mentem Boryval, nem a szliácsi, hanem a koritniciai fürdőbe s az nem is 1858, de 1860 évben történt; valamint azt a szegény fináncot is, kit Bory, egy meggyújtott gyertya mellett, a magyar alkotmányra megesketett, én mentettem ki a válságos helyzetből. Megrendítő esemény volt ez, jobb volt attól Madáchnak távol lennie.

A közlemény azon passzusát, mintha Madách versszakonként olvas-ta volna fel Borynak *Az ember tragédiáját*, s hogy (tudomásom szerint is) többen élnek azon balhiedelemben, mintha Borynak szerzői része volna annak megírásában, nemcsak helyreigazítani, hanem e hiedelem eloszlatása céljából felvilágosítani is szükségesnek látom.

1856 vagy 1857 évben lehetett, bizonyosan nem emlékszem, hogy a szokott társaság ebéd után a kávénál együtt ült. Madách is jelen volt, s élénk részt vett a világtörténelmi s irodalmi tárgyakról folyt eszmecsereben. Egyszer felveté Madách, hogy érdemes volna az emberiséget küzdelmeiben dramatizálni. E feladatot a többek közt én drámailag megoldhatatlannak nyilvánítam, s lehetetlennek állítottam a műegység kivitelét. Az emberiség küzdelme még nincs befejezve, mi legyen tehát a dráma vége? Továbbá ki: legyen a darab hőse, akiben az emberiség ügye győzzön vagy elbukjék? stb. Madách álláspontját sokáig vitatta, anélkül, hogy csak távolról is engedte volna sejtenünk, hogy ő egy ily drámai mű koncepciójával foglalkozik. A vita egészen elméleti téren mozgott. Egyszer Madách egészen elhallgatott, és e tárgyat előttünk soha többé szóba nem hozta.

A vita részleteire többé nem emlékszem. Annak akkor nem tulajdonítottam több jelentőséget, mint igen gyakran fennforgott egyéb beszélgetéseinknek. De hogy akkor Madách mint dramatizálandó tárgyról az emberiségről és nem az emberről beszélt, ezt azon oknál fogva merem állítani, mert különben fentebb érintett ellenvetéseimnek tárgyi összefüggése nem lett volna, holott az eszmecsere azok is egyik vitatott tárgyát képezték. Bory is jelen volt, s Madách álláspontját ő sem osztotta. Ki van tehát zárva, hogy Bory *Az ember tragédiájának* akár koncepciójában, akár megírásában legkisebb részt is vett volna, éspedig annyival inkább, mert biztosan állíthatom, hogy Bory az ötvenes években irodalmilag már nem foglalkozott s nem írt.

De azt is kétségbe merem vonni, mintha Madách *Az ember tragédiáját* Borynak felolvasta volna. Ha Bory arról tudott volna, hogy Madách *Az ember tragédiáján* dolgozik, azt nekem bizonyosan megmondta volna; ezt azon benső baráti viszonyból, mely köztem s Bory közt fennállott, s azon érdeklődésből, mellyel Madách iránt mindketten viseltetünk, bizton következtethetem.

Madách apró költeményeit többször olvasgatta előttem; egy *Civilizátor* című szatirikus költeményét és *Mózes* című drámáját véleményadás végett közölte velem; de *Az ember tragédiáját* soha távolról sem említette, melyről én csak akkor értesültem, midőn Arany János magasztaló nyilatkozatának híre elhatott hozzám. Én azt hiszem, miszerint

e művét Madách maga is oly merésznek tekintette, hogy saját kritikájában is kételkedett...

Az ember tragédiája tehát úgy kompozíciójában, mint koncepciójában is egyedül és kizárólag Madách Imre műve. Övé a megérdemelt bábér, és övé a dicsőség is.

Jeszenszky Danó

Jegyzetek

1. MK 9. 214–222.
2. Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltára, A 645. számú anyakönyvi mikrofilm.
3. PALÁGYI Menyhért, *Madách Imre élete és költészete*, Bp., Athenaeum, 1900. 78.
4. MK 18. 292.
5. Pesti Hírlap 1883. szeptember 24. 1–2.
6. PALÁGYI Menyhért, i. m. 339–340.
7. Pesti Hírlap 1883. szeptember 28. 13–14.
8. MK 104. 110–117.

„Óh nő, ha te...” – Madách Imre előíró nőképéről

A biográfusok Madách Imre életének elbeszélésében a házassági tragédiáját mindig kiemelt eseménynek tekintették.¹ Azt hangsúlyozták, hogy a Fráter Erzsébettel való válásának története határozta meg a madáchi nőkép alakulását, és főként *Az ember tragédiája* Éváját. Schéda Mária tanulmányában már utal rá, Madách korai drámái kapcsán, hogy a nőkép valójában nem sokat fejlődött a korai drámáktól (*Commodus*, *Nápolyi Endre*) kezdve a költő fő művéig. Nem fejt ki azonban felismerésének a Madách-életrajzokkal kapcsolatos jelentőségét, valamint a költő korai, bölcs emberismeretének tulajdonítja, hogy már a tapasztalat előtt ennyi ismeretet gyűjtött az emberi természetről.² Úgy gondolom, azért szükséges látnunk, hogy Madách milyen elméleti követelményekkel lépett be a házasságába, mert életrajzírói gyakran olyan elváráshorizont alapján ítélik el Fráter Erzsébetet, amelyet maga Madách állított fel a nő számára.

A továbbiakban tehát először Madách szintézisalkotó nőszemléletének, a *Nőről, különösen esztétikai szempontból* című akadémiai székfoglalójának³ elsődleges kontextusát szeretném bemutatni, mely által főként azt láthatjuk, hogy ez a nőkép sokkal inkább egy korábbi korszak követelményeinek felel meg. Ezt követően Madách szerelmi líráján és drámai műveinek (pl. *Férfi és nő*, *Csak tréfa*, *Mózes*) részletein keresztül igyekszem részletesebben vizsgálni Madách nőképének állandóságát.

Margócsy István szerint e korszak nőleírásaiban – hasonlóan a legtöbb klasszicizáló esztétikához és poétikához – gyakran egyfajta preskriptív stratégia volt jelen. A leírás tehát ekkor még nem empirikus kutatás eredménye és annak kritikai vizsgálata volt, hanem követelményeket állítottak fel, amelyek azt sugallták, hogy az ezektől eltérő magatartásformák szabálysértők és elvetendőek.⁴ Madách székfoglalója is ebbe a szövegtípusba illeszkedik. Különösnek tűnhet, hogy mind Baranyi Imre,⁵ mind Pelle János tanulmányában⁶ Madách érkezésének

forrásaként az Athenaeum folyóiratban megjelent két Hetényi János-cikket tekintik, melyeknek címe: a *Nőnembeliek neveltetésének nagy befolyásáról a férfiak erkölcsi és izlési műveltségére*,⁷ valamint *A nőnem emancipációja a kereszténység által*.⁸ Ez az állítás azonban vitatható, hiszen Hetényi – már a tanulmányok címéből is láthatóan – sokkal haladóbb nézeteket vallott.

A korszakban jelen van a nőkérdésnek egy sokkal konzervatívabb diskurzusa is, melynek egyik alapszövege Gyulai Pál 1858-as *Írónőink* című esszéje.⁹ Madách tanulmánya ezzel a szöveggel sokkal több párhuzamot mutat, főként kérdésfeltevéseit illetően (például: „a nő ember-e egyáltalán”, a női emancipáció kérdése, a házasság stb.). A válaszai azonban igen gyakran eltérőek. Madách még Gyulainál is konzervatívabb álláspontot képvisel, mely főként a házasság és a hűtlenség témakörében érhető tetten. E kívülálló magatartásforma miatt úgy vélem, felmerül a lehetőség, hogy a Madách-szöveg forrását nem is a 19. századi magyar nőkérdés diskurzusában kell keresnünk. A házassággal és a hűtlenséggel kapcsolatos állításai nagyon hasonlítanak Rousseau *Emil avagy a nevelésről* című művének ötödik, *Zsófia avagy a nő* című könyvére. Hasonlóan nagyobb hibának tartják mindketten a női hűtlenséget a férfiénél, mivel úgy gondolják, hogy ezáltal a nő nemcsak a férje, hanem a gyerekei, a természet és a nemzet ellen vét. Ezen kívül mindketten a férfi és nő egyenlőtlenségét hangsúlyozzák, valamint úgy vélik, hogy a nő sohasem feledkezhet meg a biológiai meghatározottságairól. Mindez azért lényeges, mert ezáltal láthatjuk, hogy Madách nőkről szóló gondolatai elmaradnak a korától, és sokkal inkább egy korábbi korszak, a felvilágosodás rousseau-i nőképét tekintti követendőnek.¹⁰

A továbbiakban arra teszek kísérletet, hogy bemutassam ennek a nőképnek az állandóságát Madách műveiben, amelyen a házassági drámája, úgy vélem, nem változtatott. Alkotásai nőképét a férfival való viszonyban, a hierarchia tekintetében vizsgálom, és az igen gyakori virágmetafora, valamint a nő kettős természete szempontjából. Szerelmi költészetének vizsgálatához, a versek címzettjeinek elkülönítéséhez és a kronológiához Andor Csaba *Madách szerelmi költészetének taxonómiaja* című tanulmányát tekintetem kiindulópontnak.¹¹

Madách lírájában és drámai műveiben nemcsak a nő meghatározása jelenik meg, hanem a nemi szerepek elkülönítése is hangsúlyos. A még nem birtokolt szerelem költeményeiben megfigyelhetjük, hogy a nő valamilyen istenséggént van jelen. Például az első szerelem¹² élményéből táplálkozó *Hódolat Máriának* című versben is – amely Cserny Máriához szól – a nő *napként* szerepel, akinek a férfi áldozik. Ezzel megegyező funkciójú hasonlattal él a későbbi, de még a házassága előtti *Idához* című versciklus első részében is, melyben angyalhoz hasonlítja a vágyott lányt. Majd a Fráter Erzsébet megismeréséhez kapcsolódó költeményben, a *Vadrózsák* ciklus első részében, szintén visszatér a nap hasonlathoz: „Míg te jöttél, mint a felkelő nap, / Elhalványult minden fényeden, / Betöltöd a földet, s ámulattal / Új ragyogványt láttam mindenben.”¹³ Végül Madách utolsó szerelmét – Bagyinszki vagy Gyuros – Borbálát is hasonló módon ábrázolná, de ehhez a lánynak olyan szerelemnek kellett volna maradnia a lírai én számára, akit sohasem birtokolt: „Csillag lettél volna nekem, / [...] / S szívünk megnyugodva nézi / Jól tudván, hogy el nem éri.”¹⁴ Tehát megállapíthatjuk, hogy ebben a még nem birtokolt szerelem élményében a nő a férfi számára istenséggént van jelen, akit a férfinak kell magasztalnia. Tehát ekkor a nő még magasabb fokon áll férfinél.

A birtoklás után a nőkép azonban megváltozik Madáchnál. A nő elveszti azt a hierarchikus távolságtartást, ami az istenség és a földi ember kapcsolatában megmutatkozik, a férfi szerepe pedig kiüresedik, hiszen meghódította már a nőt, ezért újabb cél felé kell törekednie. Ezt Madáchnál először a Cserny Máriához kötődő *Első csók* című költeményben láthatjuk. Először a meghódításhoz szükséges, de boldog türelmet mutatja be. Majd a már cél nélküli állapotot érzékelteti: „Most már midőn int / A békepart, / Lankadni készted / A vágyó kart. / S ki nem hajoltál / Meg bú miatt, / Üdvtől roskadsz le / Egy csók alatt.”¹⁵ Hasonló a helyzet a Fráter Erzsébethez szóló *Legszebb költészet* című műben is. Ezekben a költeményekben még megmutatkozik az elért vágy öröme, azonban a *Férfi és nő*, a *Csak tréfa* és a kései *Mózes* című dráma már azt érzékelteti, hogy a férfinak más a hivatása, mint a nőnek a madách-i rendszerben. Tehát a birtokolt szerelem élménye a férfit arra ösztönzi, hogy új célt keressen, és ezért a nő mint korábbi cél csak akadályozó tényezőként jelentkezik a drámákban, aki eltérítette a férfit a nagy tettektől. A *férfi és nő*ben ez Herakles monológjában tűnik ki igazán:

„Isten leendne az emberfiakból: / Ha a szerelem ösztöne s a nővág / Kihalna vagy kiforrna kebleinkből.”¹⁶ Tehát a nő a gátja annak, hogy a férfi istenné válhasson. De ugyanezt fogalmazza meg Lorán is, a *Csak tréfa* című dráma költője: „Ha férfiút, ki Istenné lehetne / Lúd dönt meg; mely magában mitsem ér / [...] / Lehettem volna hajdan Cassiuszá, / S két nő kezébe fült örök nevem; / Sárrá levék.”¹⁷ Ez a szemléletmód sem változik meg Madách utolsó drámájában, a *Mózes*ben sem, ahol a nőtől való elszakadás vezethet csak a magasztosabb cél felé: MÓZES: „[...] ládd, a férfi nem csupán szeretni / Vagyon teremtve. Lelkében nemesb / Érzés kel.” CIPPORA: „Óh, s mi volna hát nemesb?” MÓZES: „Mi a rózsától a vadonba úzi [...]”¹⁸

Madáchnál a szerelmi birtoklásból való kiszakadás is újabb pozícióba helyezi a nőt. Ekkor újra vágyott, magasztos lénygé válik. Ezt érzékelhetjük a *Ha láttok is* című, Gyürky Amáliához szóló versben, amelyben a leány a távolság és a nosztalgikus visszatekintés hatására megszentelődik: „És jobbnak érzem önmagam keblét is, / Melyet, leánya, egykor szeretél, / És jobbnak tartom a bűnös világot, / Melyben megszentelt alakod kísér.”¹⁹ A *Távolból <Erzsi>(-hez)* ciklus a szerelmespár kényszerű elválására (Erzsi hazautazott a bihari Cséstelekre) reflektál. A válás utáni elutasító magatartással szemben a nő itt változatlanul vágyott, eszményített leánya: „S eltűn a távolság végtelenje közöttünk, / Képzletben újra bírlak, drága leánya! / S míg neked szemedben játszik a kis csillag, / Engem emlékezetnek szó körül sugára.”²⁰

Madách akadémiai székfoglalójában a nőeszmény leírásával kapcsolatban feltűnő, hogy milyen gyakran azonosítja a női létet a virág-léttel. Ez a közhelyszerű metafora azonban Madách műveiben számos jelentéssel bír. Természetesen reflektál a nő törekenységére, árvaságára, szépségére és üdeségére, de a hervadó virágban az öregedő nő képe is megjelenik. Emellett a nő értelmi képességeire is ezzel a metaforával utal, valamint a házasságban a nő mint virág válik dísszé, melyet a férj képes csak életben tartani.

Ez az azonosítás a fiatalság és törekenység jelentésében már a korai, Mária-szerelem verseiben is jelen van, például a *Fehér rózsza* című

költeményében. De később a *Férfi és nő* című drámában is számos említést találhatunk arra nézve, hogy Jole, az árva, szeretett nő szépségére ezzel a metaforával utal. E szöveg virágmetaforájában azonban erőteljesebben van jelen a női öregedés jelentése, amelyet főként Deianeira, Herakles felesége megszólalásaiban érzékelhetünk. Már a kezdőjeleket is erre utal, melyben Deianeira virágkoszorút fon Heraklesnek, de bármilyen jelentésű virágokat is fűz bele, mégis – ahogy erre Euristheus is céloz – elhervad, amely Deianeira öregedésére vonatkozik.²¹

A későbbi *Boldogság és szenvedély* című vers már a friss házaseleket választja témájaként. Meghatározza a saját maga és a nő helyét. A régi életében úgy tekint magára mint „Szirt-éleknek zúgó csermelye”, a jelenében pedig mint „rónaság patakja”, aki mellett „part virága áll”. Madách tehát a házaselet költeményeiben is a női szerepkört a virágléttel azonosítja. Ez azonban az *Otthon* című versében teljesebben ki. Ebben a költeményben magát nemcsak mint aktív, mozgó erőt, a nőt pedig mint passzív virágot értelmezi, hanem a férfi válik a teremtvővé, istenséggé, aki nélkül a nő nem is létezhetne. „Itt teremtek, alkotok magam; [...] / Istenülve élek boldogan. [...] / Ott a kis ház ajtajában állva, / Vár a kedves ölelő karába, / És szemében tiszta érzelem; / Mint virág él, illatot lehelni, / Ő szeret, mert kell neki szeretni, / És nem tudna élni nélkülöm.”²² Tehát Madách költészetében a házasság által felcserélődnek a nő birtoklása előtti szerepek; a nő helyett a férfi válik eszményi, isteni lényé.

Fontos még kiemelni, hogy a nő mint virágképhez kapcsolódik Madách *Egy vetélytárshoz* című költeménye is, ebben a jelentésben azonban az értelmi képességei vannak a középpontban. A szöveg már a Madách válása körüli időszakból származik. A versben a nő virágléte tehát negatívabb hangsúlyt kap, mint az előző szövegekben: „Mely mint virág, ragyogni van teremtvé, / S gyümölcsöt hozva már el is veszett, / Mint tánczene, pár percre ha mulattat, / De nem foglalja el a szellemet.” A férfit viszont továbbra is felmagasztalja: „Hisz nő elméje, vágya ingatag! / Kietlen pusztá szíve birodalma, / S ha reng felette fényes bűvölet, / Mi dalra, üdvre költ, nem ő sugározza, / De lelkünk az, mi fényárt rája vet.”²³ A virágmetaforának ehhez a jelentéséhez tartozik *Az ember tragédiájának* egyiptomi színe is, amelyben Ádám mint fáraó Éva szerepét

szintén csak a férj szórakoztatásában látja: ÁDÁM: „[...] Beszélj, beszélj, hogy halljam hangodat, / [...] / Te csak virág légy, drága csecsebecs, / Haszontalan, de szép, s ez érdeme.”²⁴

Madách műveiben a nő kettős természete szintén fontos szerepet kap. *A nő teremtése* című költeményben a költő egyenesen mítoszt képez ebből az állításból. E művében a nő Lucifer és Hajna, az angyal nászából születik. A két záró verssor arra utal, hogy e kettősség által képes uralni a nő a szív világát: „Ámde Lucifer, a zord, és szende Hajna / Csakugyan világot alkotott magának, / Mert mióta nő van, áldást, átkot szórva, / A szívnek világán benne uralkodnak.”²⁵ Emellett a lány és asszony közötti különbségtételben is megjelenik ez a kettős természet. A *Leány és nő* című versben például a házasság által lesznek az angyali leányokból ördögi asszonyok. Ugyanez a kettős természet – ahogy erre Mikó Krisztina is utal – *Az ember tragédiája* Évjáiban is megjelenik, ami mind a szélsőséges érzelmeiben (például: a prágai színben az udvaronccal szemben), mind a paradox megnyilatkozásaiban tetten érhető.²⁶

Végezetül Madách szerelmi költészetének két olyan személyhez kötődő alkotásait említeném még, amelyek kivételt képeznek az eddigi nőképben. Ezek a Zsuzsi-versek, és a Veres Pálné-versek.

E költemények számos tekintetben eltérnek az eddigi madáchi követelményrendszerétől, nemcsak – a Zsuzsi-szerelmet illetően – a szexualitás mint témaválasztás miatt, hanem azért is, mert olykor a lírai én maga is reflektál a nőkép változására. A *Zsuzsihoz* című költeményben arra utal, hogy hiába birtokolja már a nőt, mégsem múlt el az érdeklődése iránta: „S ha bírlak is, leányka, mindenestől, / Minden kecsed még mindig új nekem.”²⁷ Az *Epedő szerelem* című versében pedig a lírai én megkérdőjelezi a magasztos szerelem keresésének eddigi célját: „Mind csak mese, mind csak mese, / Amit költőink énekelnek, / Dicséretére epedő, / Eszményi, tiszta szerelemnek. / [...] / Bolond, ki cél nélkül csatáz, / Míg elfáradva összeroskad.”²⁸

A Veres Pálné-költemények főként abban térnek el az eddgiektől, hogy a bölcs nő képe bontakozik ki. Ez azért különös, mert a madáchi rendszerében nem szükségszerű, hogy a nő okos vagy jó társalgó legyen, sokkal fontosabb az ártatlansága, törekenysége. Ezekben a köl-

teményekben azonban mind hangsúlyozza a címzett szellemi magasságát: „De azt nem mondtad, ím elmondom én, / Hogy, drága nő, ha hozzám vagy közel, / Nem játszi kedved, gazdag bájaid, / Nem lelked büszke röpte bájol el. / De az a szellem, mely körüllebeg, / S egy ily világot szent egységbe hoz, [...]”²⁹

Tekinthetünk úgy ezekre a költeményekre, mintha megzavarnák az eddigi rendszert, azonban a különlegességük éppen abban rejlik, hogy nem épülnek bele az akadémiai értekezés összefoglaló nőképebe. Ezért inkább valószínűbbnek tűnik e művekkel kapcsolatban, hogy Madách költői beszédmódjának megújítására tett kísérletet, amely nem maradt konzisztens az eddigi rendszerrel, viszont végül nem is tudott beépülni a nőről alkotott összegző szemléletébe.

Összességében megállapíthatjuk, hogy Madách műveinek nőképe az életrajzok kiemelt eseménye, a házasság hatására nem változott meg jelentősen. Fiatalkori szerelmeihez írott költeményeiben a női és férfi szerepeket hasonlóan különíti el, a virágmetaforák jelentése sem változik, valamint a nő kettős természete is állandó. A Veres Pálné és a Zsuzsi-szerelem költeményei kivételt képeznek ugyan, de ezek sem változtatnak az akadémiai székfoglaló nőképének szintézisszerű összefoglalóján.

Jegyzetek

1. Például: PALÁGYI Menyhért, *Madách Imre élete és költészete*, Bp., Athenaeum, 1900; BECKER Hugó, *Madách Imre életrajza*, Bp., Madách Irodalmi Társaság, 2004; BALOGH Károly, *Madách az ember és a költő*. Bp., Athenaeum, 1934.
2. SCHÉDA Mária, *Madách első drámakísérleteinek néhány lélektani tanulsága*, ItK 1978/5–6. 613–618. 615.
3. MADÁCH Imre, *A nőről, különösen esztétikai szempontból*. <http://madach.hu/old/egyebmuvek/madachnorol.pdf> (letöltés ideje: 2020. 12. 14.)
4. MARGÓCSY István, *Nőiség, női szerepek és romantika*, in: TÖRÖK Zsuzsa (szerk.), *Angyal vagy démon*, Bp., reciti, 2016. 19–40. 23.
5. BARANYI Imre, *A fiatal Madách gondolatvilága: Madách és az Athenaeum*, Akadémiai Kiadó, 1963. 42–44.
6. PELLE János, *Madách és a Nő*, Valóság, 2008/8. 65–77. 66.
7. HETÉNYI János, *Nőnembeliek neveltetésének nagy befolyásáról a férfiak erkölcsi és ízlési műveltségére*, Athenaeum, Pest, 1837/40. 626. számozatlan oldal.
8. HETÉNYI János, *A nőnem emancipációja a kereszténység által*, Athenaeum 1840/26. 406.
9. GYULAI Pál: *Írónőink*, in: uő.: *Kritikai dolgozatok: 1854–1861*. Bp., Magyar Tud. Akadémia, 1908. 272–307.
10. Jean-Jacques ROUSSEAU, *Emil vagy a nevelésről*. 5. könyv: *Zsófia vagy a nő*, Bp., Tankönyvkiadó, 1978. 325.
11. ANDOR Csaba, *Madách szerelmi költészetének taxonómiája*, in: ANDOR Csaba (szerk.): *III. Madách szimpózium*, Bp., Madách Irodalmi Társaság, 1996. 38–62.
12. Ezúton köszönöm Andor Csabának a kiegészítést. Madách első szerelme, mint az utóbbi évek kutatásai bizonyítják, nem Cserny Mária volt, hanem Massa Fanni. Lásd: Andor Csaba, *Első szerelmem: Madách és Fanni*, Bp., Madách Irodalmi Társaság, 2013.
13. MADÁCH Imre *Összes művei*, kiad., bev., jegyz. HALÁSZ Gábor, Bp., Révai, 1942, I–II. (A továbbiakban: MÖM–I. vagy MÖM–II.) *Vadrózsák* MÖM–II. 39.

14. MÖM–II. *Három feljajdulás* 75.
15. MÖM–II. *Első csók* 8.
16. MÖM–I. *Férfi és nő*. 88.
17. MÖM–I. *Csak tréfa*. 124.
18. MÖM–I. *Mózes*. 42.
19. MÖM–II. *Ha láttok is*. 33.
20. MÖM–II: *Távolból (-hez)*. 352.
21. MÖM–I. *Férfi és nő*. 25.
22. MÖM–II. *Otthon*. 281–283.
23. MÖM–II: *Egy vetélytárshoz*. 356.
24. MÖM–I: *Az ember tragédiája*. 544.
25. MÖM–II. *A nő teremtése*. 191.
26. MIKÓ Krisztina, *Éva szerepe a Tragédia jelképrendszerében*, in: Horváth Károly (szerk.): *Madách-tanulmányok*, Akadémiai Kiadó, 1978. 91.
27. MÖM–II. *Zsuzsihoz* 58.
28. MÖM–II. *Epedő szerelem* 59.
29. MÖM–II. *Válaszul* 64. De ugyanez érvényes a MÖM–II. *Rád emlékezem* 63. című Veres Pálnéhoz írt költeményre is.

Diószegi Szabó Pál

„....a nyelvi nemzetiség kielégítése, nagysága még nem megnyugvása és boldogsága a honfikebelnek...”
Madách Imre nemzetiségügyi tárgyban írt beszéde (1861)

1. Országgyűlés közeleg...

Madách Imre politikai életének nagy fordulata az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc leverése és az általa már meg nem élt dualizmus között, a neoabszolutizmus időszakának egyetlen országgyűlésén következett be. Előző szimpóziumi tanulmányaimból jól kitűnt, hogy az 1843/44. évi reformországgyűlés olyan mély hatásokat gyakorolt Madách jövőre tervezte, hogy az országgyűlési képviselőség – ahogy 1861-ben fogalmazott a „népképviselői pálya” – a szeme előtt lebeghetett. Ekkorra már élete főművét, a *Tragédiát* is megírta. Azt jelezni kell, hogy a Madách-szakirodalomban az 1861. évi közéleti szerepvállalással a kutatás sokkal alaposabban foglalkozott, mint az 1843/44. éviével. Idén, a trianoni békediktátum centenáriuma nem érdemtelen foglalkoznunk Madách Imre nemzetiségekről vallott nézeteivel sem.

Az ország és benne Madách politikai környezetének aktivizálódása tette lehetővé az elmozdulást. A Bach-korszak végével, Alexander von Bach miniszter leváltásával a fiatal uralkodó, I. Ferenc József is átgondolta birodalmi politikáját és benne Magyarország szerepét. Két alapvető elképzelés – ahogy Madách később említette – „eszme” között kellett választania. A föderalizmus eszméje és a birodalmi centralizmus elve között. Az uralkodó eddig ez utóbbit választotta eddig, amely a jogeljárás hangoztatott elvén alapulva, Magyarországnak öt kerületre szabdalását jelentette, kerületi főispánok kinevezésével. Ugyanakkor 1851-ben, a szeptemberi pátens kiadásával azt is világossá tette, hogy a Birodalomban lévő nemzetek, nemzetiségek föderatív államtervének is vége szakadt. A Birodalmi Tanács (Reichsrat) létrehozása a miniszterek mel-

*A szerzőt jelen tanulmány megírásában az NKA 107102/03445. számú pályázat támogatta.

lett működő, és az uralkodó által közvetlenül „kézivezérelt” akaratot hajtotta végre, amelynek tagjait szintén az uralkodó nevezte ki.¹

Az 1860. október 20-án kiadott ún. októberi diploma ebben ígért alapvető változást. Ferenc József a föderalizmus felé mutatott irányt. Részben helyreállította a magyar országgyűlést és a birodalmi tartománygyűléseket (Landtag). Részben, mert az országgyűlést képviseleti területileg is megcsonkította, mintegy részországgyűléssé fokozta le, különválasztva Erdélyt és Horvát-Szlavóniát. A Birodalmi Tanács szervezetét pedig annyiban alakította át, hogy ide – mint a birodalmi szintű törvényhozó szervbe – az országgyűlés delegálhatna tagokat. Az uralkodói szándék hazai bázisát konzervatívok jelentették, akik támogatták a birodalom föderalista alapú átszervezését. Elsősorban gróf Szécsen Antal és gróf Apponyi György. Azonban az országban lezajlott megmozdulások, az 1860–61. évi „kis forradalom” nem ezt mutatták. Az emigráció bázisát a 48-as alapok visszaállításának igénye jelentette. Így az olasz egység létrejöttébe bekapcsolódó Kossuth-emigráció fenyegetésében, az uralkodó ismét engedett.²

Az 1861. február 26-án közzétett, ún. februári pátensében már a Birodalmi Tanács egy kétkamarás birodalmi parlamentté (Urak Háza, Képviselőház) alakult át, amelynek Képviselőházában a 343 tagjából 85 főt Magyarország országgyűlése, 26 főt Erdély országgyűlése, 9 főt pedig Horvát-Szlavónia delegált volna. Az országgyűlésünk ismét nem nyerte vissza a teljes körű törvényalkotás jogát, azokban a kérdésekben gyakorolhatta a törvényhozói hatáskörét, amennyiben az nem volt a Birodalmi Tanácsé. Így a közvéleményben ez a reform sem lett elfogadott. Mégis gróf Apponyi György országbíró elnökletével 1861 elején megtartott esztergomi Országbírói Értekezlet, amely az addigi törvények felülvizsgálatát végezte el, az 1848 évi V. törvénycikket, a választójogi törvényt a leendő márciusi országgyűlési választások alapjául elfogadta. Az 1861. márciusában lezajlott választásokon két irányzat csapott össze, amely már az országgyűlés történetének részét képezte.³

Az egyik „párt” hazai vezetője gróf Teleki László volt, aki tartotta a kapcsolatot az emigrációval. A másik irányzat a 48-as alapok, alkotmány helyreállítását ígérte, úgy, hogy Magyarország független, csupán perszonáluniót ismert el Ausztriával. Ezzel elismerte Ferenc Józsefet magyar uralkodónak is, ellentétben az emigráció hazai híveivel, akik a függetlenséget olasz, francia támogatással képzelték el.

2. Madách, a „népképviselő” és programja

Az országgyűlési választások engedélyezésével ismételten tartottak az országban, hosszú szünet után, megyegyűléseket. Így Nógrád megye megyegyűlése 1861. március 12-én, Balassagyarmaton ült össze.⁴ A főszereplők az egykori 48-as vezetők voltak. A megyegyűlés határozatban tiltakozott az uralkodó februári pátense ellen, ellenezve azt, hogy a magyar országgyűlést a Birodalmi Tanács alá rendeljék. A megyebizottság összetétele is jól tükrözte ezt az álláspontot, hiszen még januárban az emigráció tagjai közül tagként választották meg Kossuthot, Klapka Györgyöt, Türr István és Teleki Lászlót. A helybeli vezető pedig Repczky Ferenc, Nógrád megye egykori forradalmi kormánybiztosa volt. A megyegyűlésen a másik fő szerep a sztregovai magányából kiragadott Madách Imréné lett, aki most nagy lendülettel vetette bele magát a politikába. Ugyanakkor a megyegyűlés elhatározta azt is, hogy küld képviselőket a 12 év után összehívandó új, magyar országgyűlésre. Jegyzőkönyvbe iktatta az országgyűlésre való február 14-i királyi meghívólevelet is. Meghagyta az 1848. évi hat választókerület beosztását (Balassagyarmat, Fülek, Losonc, Nógrád, Ecseg, Szécsény).⁵

Madách még ezen a napon, március 12-én, közzétette *Politikai hitvallomás* című képviselői programját, amelyet Balassagyarmaton nyomtattak ki. Ebben nyilvánvalóvá tette mindenki számára, hogy milyen jelentőségű lesz az elkövetkezendő országgyűlés. „[...] meggyőződésem szerint azon kevés törvényhozások sorába tartozand, melyek egy új korszakot képezve a nemzet léte és nemléte, dicsősége és gyalázata felett határoznak.”⁶ A választók jogos igényére hivatkozott, akik népképviselőjüktől „nyílt politikai hitvallást is követelnek.” Nem tud részletes politikai programot nyújtani, de az általános elveket igen, melyeket „rendíthetetlen alapokul bevallani lehet, sőt kell; melyeket még hasznosság tekintetéből is feladni tilos; melyekért meghalni nem csak egyesnek kötelesség, de melyek elárulásával nemzetnek is életet váltani halál helyett gyalázat, mert a javak között nem legfőbb az élet.” A képviselői program alapelve azért is fontos, mert láttuk, hogy a régi részletes követutasításos rendszert alapvetően ellenezte, például 1844-ben, a megyék politikai szerepéről mondott beszédében.

Madách a nagy francia forradalom három jelszavát tette programjának alapelvénvé: Szabadság, egyenlőség, testvériség! A jelentésüket egyenként kifejtette. „A szabadság alatt értem hazám minden beolvastástól megóvott integritását.” Itt utalt a Birodalmi Tanács hatásköreire is. „a nép vére és pénze fölötti rendelkezhetés jogának minden idegen befolyástól való megőrzését.” A februári pátenst szerint ugyanis a „tágabb összetételű” Birodalmi Tanács (Reichsrat) hatásköre kiterjedt volna a királyságot és az osztrák tartományokat „közösén” érintő jogokra: hadügyre, pénzügyre, a vámokra, a kereskedelmi ügyekre is. A „szűkebb összetételű Birodalmi Tanácsnak nem tagja ugyanis a Magyar Királyság.”⁷ Madách védendőnek tekintette a királyságunk ún. történeti alkotmányát is, továbbá a felelős minisztérium visszaállítását, a megyei municipiumok, törvényhatóságok létét és a sajtószabadságot.⁸

„Az egyenlőség alatt értem a törvények alatti egyenlőséget, a vallások egyenjogúságát s minden feudális visszaemlékezések megszüntetését.”⁹ Láttuk, hogy ez Madách eszmerendszerében milyen fontos helyet foglalt el az 1843/44. évi országgyűlési témákkal kapcsolatos beszédekben (esküdtszék, vegyes házasság). Illetve azt is, hogy ez alapvetően az 1848-as *Tizenkét pont* negyedik pontjával is megegyező: „Törvény előtti egyenlőséget polgári és vallási tekintetben”.

A testvériség, Madách számára, a „különböző ajkú népfajoknak nyelvi igényeinek méltányos tekintetbe vétele mellett, mindnyájuk testvéries összeolvadását a magyar állampolgári jogok s kötelességekben” jelentette. Madách tehát ezt a testvériséget – báró Eötvös József nézetei után – a nemzetiségekkel való testvéri kapcsolatra értette, minden biztonnal tanulva a nemzetiségeknek a forradalom és szabadság alatti ellenséges mozgalmából. Előrebocsátom, hogy itt már a szabadságharc záró szakaszának magyar jogalkotási szándéka jelenik meg, amely még az 1849. július 28-i, szegedi nemzetiségi törvényben öltött testet. Ez ugyan a területi autonómia nélkül, de széles körű jogokat adott a nemzetiségeknek, elismerve „minden népiségnek nemzeti szabad kifejlődését”, a Magyar Királyság keretein belül.¹⁰ Madách támogatta választóinak, Nógrád megye szlovákságának *nyelvi jogait*, de mint *magyar állampolgároknak*! Példaképének, Kossuthnak az emigrációban kidolgozott, Duna menti népek konföderációs tervéhez, mindez a nemzetiségi program azonban nem is közelített.

Programjának végén abban sem követte már Kossuthot, hogy kihangsúlyozta, hogy mindezen alapelveket az 1848. évi „áprilisi” törvényekből tartotta egyedül megvalósíthatónak, „melyek minden státusélet egyedül létehető kiindulási pontjai reánk nézve [...]”¹¹

Más nógrádi választókerületek jelöltjei is programokat hirdettek. Akár a *Tizenkét pont* követeléseiből is merítve. Például Károlyi János füleki programjának része volt a jobbágyfelszabadítás is, a birtokosok tökéletes kártalanítása mellett. A *Tizenkét pont* hetedik pontja tartalmazta az „urbéri viszonyok megszüntetését”. Károlyi követelései között szerepelt még az „idegen katonáknak az országból eltávolítása, magyar katonáink visszahívása”, amely a tizedik pontot idézte fel.¹² Madách ezeket nem említette.

A képviselőjelöltek között Madách személye – a balassagyarmati választókerület jelöltjeként – nem volt kérdéses. A követválasztó gyűlésen egyhangúan képviselővé is választották. Ugyanilyen közfelkiáltással lett képviselő még az emigrációban lévő Pulszky Ferenc a szécsényi, és Kubinyi Ferenc a losonci választókerületben.¹³ Az 1848. évi V. tc. ugyanis lehetővé tette egy jelölt esetén a közfelkiáltással való egyhangú választást.

Így Madách is „közakarattal” lehetett képviselő. Miután március 20-án a balassagyarmati választógyűlés egyhangúan megtette képviselőjévé, Madách egy köszönő beszédet mondott, köszönetképpen „a gyarmati választókerület osztatlan bizalmáért”. Ebben sajnálkozva hivatkozott a közelmúlt politikai tehetetlenségére, a neoabszolutizmus időszaka alatt, mely „minden polgári tevékenységet kizárt.”¹⁴

Tudjuk, hogy Madáchot valóban megakadályozta a Bach-rendszer, 1852-ben, a 48-as helyi szerepvállalása, Kossuth titkárának rejtegetése miatt letartóztatták és börtönbüntetésre ítélték. Andor Csaba kutatásából tudjuk azt, hogy ezután, például 1859-ben, aktív szerepet vállalt a balassagyarmati iparvédegylet utódjának, a *Nógrád megyei Gazdasági Egyesület* létrehozásában is, amelyről két ilyen tárgyú beszéde is tanúskodik, amelyek egyikét az augusztus 11-i, Szécsényben tartott alakuló ülésre írta (*Gazdasági Egyesület alakítása*), másikában, az *Üdvözlő beszéd*ben, egy évvel később Scitovszky János hercegprímást köszöntötte Esztergomban, egy küldöttség élén.¹⁵ Mindezt pedig megelőzte az ala-

pító személy, báró Balassa Antal invitálása április 12-ére, a kékkői várban rendezett előzetes megbeszélésre. Madáchnak 1860. november 9-i keltezéssel fennmaradt egy körlevele, amelyet annak a küldöttségnek a tagjaihoz intézett, akiknek élén meglátogatta Scitovszky hercegprímást, hogy tájékoztassa: az egyesület a november 5-i közgyűlésén tiszteletbeli tagjává választotta őt.¹⁶ Számomra is érdekes kérdés ez, de mivel ez nem kifejezetten megyegyűlési-országgyűlési jellegű tevékenysége volt, ennek részleteitől és ismertetésétől, ezúttal eltekintek.¹⁷

Madách a megválasztását követő beszédében megköszönte, hogy a választókerület belé helyezte a bizalmát. Jól tudta, hogy a leendő országgyűlés nem „ragyogó tehetségeket” kíván meg, hanem „férfiasságot”, amelyet „a hatalomnak sem mosolya meg nem bűvöl, sem ráncolt szemöldöke nem rettent vissza [...]”

A frissen megválasztott képviselő a jelen helyzet legfontosabb problémáját a császári pátensekben látta. „midőn a birodalmi egység, az államdalmi tanács hízelgő álarcja alatt a magyar haza léte vonatik kétségbe [...]” Madách itt is felemlítette, mint a programjában, a hatáskörök elvonását. „a katona és adó feletti rendelkezhetőség joga szándékoltatik elvétni [...]” A birodalmi alkotmányok csapdája is egyben az, hogy „mi tizenkét évi erőszakoskodásnak nem sikerült, az most törvényesség útján, a nemzet öngyilkossága által céloztatik utoléretetni.” Madách ennek megakadályozásában megingathatatlan: „nem tehetném azt, ha e népgyilkolási teret osztanám [...] utolsó lehelletig igyekezni fogok a hazát menteni.” Ez a hatalom megszüntetheti a „sarkalatos jogokat”, üldözheti az egyes állampolgárokat, de „a nemzet összes képviselőjének nyilatkozatát elrejtteni Európa előtt” nem tudja. Itt talán már sejtelmesen utal esetleg egy leendő országgyűlési határozatra.¹⁸ Bízunk abban, hogy amit a hatalom az országgyűlésen keresztül nem tud elérni, azt a Birodalmi Tanács (Reichsrat) révén a választók sem fogják majd elfogadni, éppúgy ahogyan a leendő képviselőjük sem.

Madách, beszédének végén, a nemzetiségi választóira is gondolt, megköszönte azt, hogy jelen megbízásával felismerték azt, hogy a magyarországi nemzetiségeknek a szabadságért is folyik e küzdelem. Ezt Balassagyarmat korabeli etnikai megoszlása feltétlenül indokolta: 1805 fő szlovák, 1636 fő magyar ajkú lakosával.¹⁹ „És most még önökhöz

fordulok, tótajkú választóim, kétszeres köszönetet mondva irántam tanúsított bizalmukért, mert azzal nemcsak személyemet tisztelték meg, de tanúbizonyságát adták annak is, hogy felfogták azon nagyfentosságú igazságot, mely ügyünket egyedül vezetheti győzelemre, hogy a magyarországi bármi ajkú, bármi vallású népek érdeke csak egy, hogy midőn a magyar saját szabadságát védi, azzal tót testvére szabadságáért is vív [...] Hogy jó és balszerencse között együtt örülni vagy együtt szenvedni vagyunk hivatva.”²⁰ Mindebből jól látható Madách nemzetiségekhez való hozzáállása, a magyar ügyben az ő jogaiért is harcoló, alapvetően *nemzeti* liberális hitvallása, illetve képviselői programbeszédének már említett *testvériség* gondolata.

A két kamarás országgyűlést Budán, 1861. április 6-án gróf Apponyi György országbíró, kinevezett királyi biztos nyitotta meg.²¹ A Képviselőház a Nemzeti Múzeum dísztermében tartotta üléseit, a 261 fő igazolt képviselővel. Az első országos ülés után, április 6-án a képviselők az alig egy éve elhunyt gróf Széchenyi István emlékének tiszteletére, gyászistentiszteleten vettek részt. A képviselőházi megyék követői a későbbi országos üléseken is kérték, hogy a megalkotandó első törvénycikkelyben állítsanak emléket a „legnagyobb magyar” emlékének.²² A Főrendiház szintén április 6-án tartotta meg alakuló ülését.

A Főrendiházban Nógrád megyét a főispán, ifj. gróf Zichy Ferenc képviselte, aki, mint főajtónálló, az ország zászlósura is volt.²³ A Képviselőházban Nógrád megyéből, Madách Imre mellett, ténylegesen négy képviselő vett részt az országgyűlésen. Fráter Pál az ecsegi, Frideczky Lajos a nógrádi, Károlyi János a füleki és Kubinyi Ferenc a losonci kerület képviselőjeként.²⁴ Az emigrációban lévő Pulszky Ferencet a szécsényi kerületben ugyan egyhangúan megválasztották, de nem vett részt az országgyűlésen. A többi kerületben szavazattöbbség döntött, Májer Károly ellenében Frideczky Lajos, a 48-as forradalmár Repeczky Ferencel szemben Károlyi János, Bozó Pállal szemben pedig Fráter Pál győzött.²⁵

Madách számára jó ismerős volt Fráter Pál, a volt nógrádi alispán, Madách feleségének, Fráter Erzsébetnek nagybátyja, valamint Kubinyi Ferenc, a többszörös országgyűlési követ a maga nagy tapasztalatával. A képviselők sorshúzást követően minden ülésszakon kilenc egyenlő

osztályra lettek felosztva. Ezeknek a tanácskozás során, a törvényjavaslatok véleményezésében volt funkciójuk (ún. osztályülések). Ha például már öt osztály elfogadta, akkor központi bizottmány is megtárgyalja. Ha nem törvény alkotására irányul a képviselői indítvány, akkor nem kell osztályüléseken is jóváhagyni. Madách a II. osztály tagja lett, többek között Károlyi Jánossal és Szeged város követével, Klauzál Gáborral. Fráter Pál és Frideczky Lajos, a hódmezővásárhelyi képviselővel, Kovács Ferencsel a VII. osztály, míg Kubinyi Ferenc az V. osztály tagja lett. „A szavazás felállás és ülvemaradás által történik.” (igen–nem) A házszabály megkövetelte a képviselő előszóbeli szónoki tehetségét is, mert „A beszédet írásból olvasni tilos.” Az ülések bár nyilvánosak voltak, azonban „tetszést vagy nemetszést nyilvánítani a hallgatóságnak tilos” volt.²⁶ Madách Pesten az Arany Sas fogadóban foglalt szállást, a 33. számú szobában, és felhozta magával *Az ember tragédiája* kéziratát is.²⁷

A nógrádiak között a legaktívabb képviselő Kubinyi Ferenc volt, április 9-én, a 2. országos ülésen indítványozta Széchenyi István emlékének jegyzőkönyvben való rögzítését.²⁸ Az is rányomta a bélyegét erre a „csonka” országgyűlésre, hogy Erdély, Horvát- és Szlavónia, a Határvidék és Fiume képviselői nélkül tanácskozott, ahogy azt Ghyczy Kálmán elnöki székfoglaló beszédében április 19-én, a 6. ülésen szóvá is tette.²⁹

Madách egyetlen országgyűlésen elmondott beszéde május 28-án, a 31. ülésen hangzott el, amely a felirati vagy a határozati forma nagy közjogi kérdéshez kapcsolódott.³⁰ Az országgyűlési beszédei sorát bővítette volna Madách Imrének a nemzetiségek tárgyában megírt beszéde is. A képviselőháznak ugyanis a nemzetiségi követelésekkel is szembe kellett néznie, és napirenden volt egy nemzetiségi törvény megalkotása.

3. Vita a nemzetiségi kérdésben, a választmány „Jelentése”

A magyar országgyűlés összehívásával egyidejűleg a bécsi udvar a nemzetiségeket is állásfoglalásra készítette. A császár kezdeményezte a szerb nemzeti gyűlés összehívását is, Karlócára, amelyre végül április 2-án ke-

rült sor. A szerb nemzetgyűlés határozatát, a császárhoz intézett kérelmet levélben küldték el, amelyben a Bach-korszak alatt létrehozott Vajdaság (Vojvodina) 1860-ban történt Magyarországhoz való „visszakebelezésének” megszüntetését kérték, amely magában foglalja majd a Határvidéket, valamint a Temesi Bánságot Szerb Vajdaság néven. A működésére nézve a megválasztott szerb vajda – és mellette a vajdasági tanács – vezetésével autonóm szerb beligazgatású lenne, amely a magyar kormányszervtől (Magyar Királyi Udvari Kancellária) függhetne, viszont küldjenek képviselőket a magyar országgyűlésbe. A szerb vajda pedig a Felsőház tagja lenne. Mindezeket a rendelkezéseket alaptörvénynek tekintik, amelyet nem lehet országgyűlési törvénnyel megváltoztatni, eltörölni.³¹ A magyar országgyűlés elé május 22-én került, a 27. országos ülésen, amikor Temes megye tiltakozott a „karlovitzi szerb nemzeti congressusnak hazánk területi egysége megsértésére irányzott törekvése ellen”, és kérte az országgyűlést, hogy az ország „területének egységét és épségét hatályosan védje meg.”³²

A románság kérelme is megtalálta a képviselőket. Kővár vidékének törvényhatósága memorandumot intézett az uralkodóhoz román nemzeti kongresszus összehívására. A képviselőházban augusztus 21-én mutatták be, azonban Ferenc József másnap feloszlatta az országgyűlést, így emiatt már nem tudtak ezzel foglalkozni.³³ Témánk szempontjából a hazai szlováksággal részletesebben foglalkozunk.

A szlovákok területi önkormányzati igénye is felmerült a turócszentmártoni szlovák nemzeti kongresszus kérelmében, júniusban. 1861 június 7-én kemény hangú *memorandumot* jutattak el az országgyűléshez. Ebben kifejtették, hogy a szlovákság az őshonos népe e területeknek. Sérelmezve azt, hogy a korábbi törvények csak a magyar nemzetet ismerték el egyedüli nemzetnek, az ő nyelvüket védték. A szlovák gyűlés memorandum a nemzeti és a nyelvi egyenlőség elvét kérte. A megyék határainak nemzetiség szerinti kikerekítésével ki kell alakítani egy felső-magyarországi szláv kerületet. A memorandum követelte a nemzeti jogegyenlőség elve alapján ebben a felső-magyarországi szlovák kerületben a szlovák hivatalos nyelv használatát, amely az iskolákban egyedüli tanítási nyelv legyen. Az országgyűlésen pedig a szabad nyelvhasználatot és szlovák nyelven is megírt hivatalos törvényszövegeket. A Fel-

ső Táblán is arányos nemzeti képviseletet. A szlovákok arányos foglalkoztatását a kormányserveknél és felsőbíróságoknál. A pesti egyetemen szlovák nyelv és irodalom tanszék felállítását, valamint egy alkalmas szláv városban szlovák jogakadémiát. Ugyanakkor a memorandum írói szolidaritásukat fejezték ki a többi magyarországi nemzetiségekkel, támogatva hasonló törekvéseiket. Az iratot Tisza Kálmán, az országgyűlés alelnöke június 27-én vette át, és a megalakuló nemzetiségi bizottsághoz utalta.³⁴

Június elejétől, Deák első felirati javaslatának elfogadása után, a szövegezés országgyűlési vitájának is voltak heves nemzetiségi irányai, amelyek a feliratban egy-egy szó kicserélését érintették (pl.: a „nemzet” helyett „ország”, „más ajkúak”). A 39. ülésen, június 7-én a felirati javaslat szövegében egy helyen Madách is hozzászólt. Támogatta Bónis Sámuel képviselőtársa javítási módosítását az alábbi szövegrészben: „a korlátlan hatalom abszolút rendszere nem vezetheti a birodalom népeit boldogságra, de veszélybe döntheti a trónt és birodalmat.” Bónis ugyanis a „birodalom népei” kitélelt itt kihagyná.³⁵ Madách szintén: „[...] minthogy minket a birodalom népeihez szerződés és közjogi kapocs nem csatol, hanem csupán csak az uralkodó házhoz, a birodalmi népekre hivatkozni, különösen akkor, midőn a birodalomba való beleolvasztásunk szándékoltatik, nincsen semmi szükség; azért pártolom Bónis képviselőtársunk indítványát.”³⁶

Heves vitát váltott ki a román képviselőkkel – Babes Vince és Wlad Alajos Krassóból, Popovics Zsigmond (Sigismund Popovici) Arad megyéből³⁷ – Magyarország Erdéllyel tervezett uniójának megfogalmazása. Ennél azonban többről is volt szó. A felirat kapcsán a képviselők terveztek egy nemzetiségi törvény megalkotását is. Deák június 11-én erre utalt. A felirat szövegében ugyanis ez szerepelt: „Akarjuk, hogy más nemzetiségű honfitársaink nemzetiségi igényei mindenben, mi az ország politikai szétdarabolása és törvényes függetlenségünk fölláldozása nélkül eszközölhető, még ezen országgyűlésen törvény által is biztosíttassanak.”³⁸

Június 25-én, az 51. országos ülésen került elő újra a nemzetiségi kérdés, báró Eötvös József indítványban. Eötvös a felirati javaslat előbb idézett passzusának mint alapelvnek a figyelembe vételével egy 27 tagú

országgyűlési választmány kiküldését javasolta. Az országban lévő összes nemzetiség igényeinek és az országos érdekek tekintetében „mindazon munkálatokat tegye meg, melyek elkerülhetetlenül szükségesek arra, hogy e fontos kérdés e hon külön ajkú polgárainak megelégedésére s a haza közjávára törvény által megoldassék.” A munkát addig kell elvégezni, míg a felirat kérdése miatt, a Képviselőház „törvények alkotására illetékesnek tartja magát”.³⁹ Az indítványt az egész Képviselőház közfelkiáltással elfogadta.⁴⁰ A következő június 26-i, 52. országos ülésen megválasztott tagok neveit közölték. Az első 27 legtöbb szavazatot kapott személyek között volt Madách Imre is 162 szavazattal! Bizottsági tag lett – többek között – báró Eötvös József (186 szavazat), gróf Andrássy Gyula (174), Wlad Alajos (176), Popovics Zsigmond (170).⁴¹ A nemzetiségi bizottság kiegyenlített tagságú lett irányzatok szerint, mert a 27 tagból 14 felirati párti, 13 képviselő pedig a határozati párti volt.⁴²

A bizottság július folyamán elkészült a jelentésével, miközben az egyes megyék sorra küldték tiltakozásukat a turócszentmártoni határozatokkal szemben. A kidolgozott Jelentés, törvényjavaslat augusztus 1-jén keltezett, és augusztus 9-én, a 64. országos ülésen mutatták be a Képviselőházban.⁴³ Ehhez társult még július 20-án a román ajkú Wlad és Popovics képviselők különvéleménye, „törvényjavaslata” is. Azonban alig két héttel kerültek napirendre az országgyűlés leendő feloszlása előtt, tárgyalásukra már nem kerülhetett sor.⁴⁴

A nemzetiségi kérdésben báró Eötvös József liberális eszmerendszerű véleményének meghatározó súlya volt. 1854-ben Eötvös már *A 19. század uralkodó eszméinek hatása az álladalomra* című monumentális művében erről is írt. Támogatta azt, hogy az államon belül, bár ki kell elégiteni a nemzeti öntudatot, de ez semmiképpen sem veszélyeztetheti az államot. A nemzetiségeknek ezért le kell mondaniuk a „külön jogsultságukról”. A többségi elv, a nyelvi határok szerinti elkülönülés, a teljes egyenjogúsítás a monarchia felbomlásához vezetne. Így Magyarország területe sem osztható fel nemzetiségek szerint. A föderációt nem tartotta alkalmasnak. Eötvös kitarzott amellett, hogy az olyan a történeti jogú nemzeteknek, mint például a magyarok, biztosítani kell a történeti jog alapján belső önkormányzatukat, éppen ezért mindig is helyteleni-

tette az abszolutisztikus centralizációt.⁴⁵ A nemzetiségi kérdésben a hazai nemzeti liberális táborban teljes volt az egység, a Határozati Párt képviselői sem alakítottak ki más programot.

A nemzetiségi törvényjavaslat, azaz a Jelentés, az előszavában rögzítette, hogy figyelembe vette a „honban létező egyes nemzetiségek formulázott kívánalmait”, a turócszentmártoni gyűlés emlékiratát, a szerb kongresszus és az erdélyi románok igényeit. Az 1848. évi nemzetiségi törvény jogegyenlőségét nem tudta alkalmazni, mert a „kívánalmak” összessége „oly területi változásokat, kikerekítéseket tételezne fel, melyek az ország politikai egységét veszélyeztetnék [...]” A javaslat úgy dolgozott, hogy az egyes polgár jogai a haza egészében ugyanolyan módon legyen védelmezve, mint az egyes nemzetiségeknek, mint testületeknek, a szabad egyesülés által történő kifejlődése.⁴⁶ Azaz mind az egyesek polgárok, mind az egyes nemzetiségek – mint közösségek – jogai védendők. A bizottság jelentése két fő alapelvet határozott meg. Az egyik jól ismert: a politikai nemzet fogalma, az Erdély uniójáról szóló 1847/48. évi VII tc. alapján: „Magyarországnak minden ajkú polgárai politikai tekintetben csak is egy nemzetet, a magyar állam történelmi fogalmának megfelelő egységes és oszthatatlan magyar nemzetet képezik.” A másik alapelvet a felirati javaslatból már idéztem: azaz, hogy „az országban lakó minden népek, névszerint: a magyar, szláv, román, német, szerb, orosz stb. – egyenjogú nemzetiségeknek tekintendők, melyek külön nemzetiségi igényeiket az ország politikai egységének korlátain belül az egyéni és egyesülési szabadság alapján, minden további megszorítás nélkül szabadon érvényesíthetik.”⁴⁷

A törvényjavaslat a nemzetiségi jogok tartalmát is rögzítette. Az első az anyanyelv használata a hatóságok felé intézett beadványokban, a közösségi gyűléseken hasonlóképpen. A közösségek az ügyintézés (ügykezelés) nyelvét meghatározhatják, de a kisebbségi nyelv is alkalmazható. A közösségi előljárók a lakosok nyelvét kötelesek használni. Minden egyházközségnek megvan az a joga, hogy szabadon intézhesse az elemi iskolákban és az anyakönyvek vezetésénél a használandó nyelvet.⁴⁸ A tervezet biztosította azt a jogot is, amelyet a turócszentmártoni gyűlés memoranduma is követelt, „minden vallásfelekezet és nemzetiségnek szabadságában áll közép- és felső tanintézeteket állítani”. Az alapító

egyén vagy testület joga a tannyelv meghatározása, kivéve az állami tanintézeteket. Egyetemen pedig felállítandók az országban lakó nemzetiségek számára saját nyelv és irodalmi tanszékek.⁴⁹ A törvényjavaslat rendelkezett a törvényhatóságok nyelvhasználatáról, az ügykezelési nyelvhasználatról, az ügykezelési nyelvhasználatról, a magánjogi, büntetőjogi eljárásban az anyanyelv használatáról. A törvényhatóságok az állami hatóságokkal viszont magyar nyelven érintkezhetnek. Ugyanis az államhatóságok ügykezelési nyelve a magyar. A minisztériumoknak a hatóságok hivatalaiban ügyelni kell nemzetiségiek foglalkoztatására a vegyes ajkú törvényhatóságok miatt. Az országgyűlés tanácskozási és ügykezelési nyelve ugyan a magyar, de minden nemzetiségi számára, hiteles fordításban is kihirdetendők. Ezen jogokat tartalmazó törvényt „sarkalatos törvénynek” nyilvánították és a „nemzeti becsület védpajzsa alá” helyezték.⁵⁰

Wlad és Popovics képviselők a nemzetiségi ügyben július 20-án külön javaslatot adtak be, amelyet együtt kezeltek Eötvös-bizottság jelentésével. A szakaszokba szedett javaslat az országban lakó nemzetiségeknek (román, szláv, szerb, orosz, német) a magyarral való egyenjogúságát tekintette alapelvnek. Az első részében a közigazgatási szervezést és a nemzeti nyelvhasználatot kívánta szabályozni. A községekben, városokban a lakosság által beszélt többségi nyelvet preferálta (3. §). A javaslat közigazgatási átszervezést sugalmazott. A közigazgatási egységek létrehozásakor úgy kell eljárni, hogy „legalább általános többségében, ugyanazon nemzetiségű lakosokat foglalnak magokban” (5. §). Itt láthatóan szembefordult a bizottság általános jelentésével, amely „el-szórva, összevegyülve” tekintette az etnikai határokat. Míg a Wlad–Popovics-féle javaslat az ilyen vegyes nemzetiségű közigazgatási egységeket, választókerületeket felszámolta. A községek saját községük hivatalos nyelvén, a megyei járássok is csak ezen hivatalos nyelven „közlekedhetnek” (8–9. §).⁵¹ A megye is a saját hivatalos nyelvén, a felsőbb hatóságokhoz szintén, úgy, hogy – ha ez nem a magyar nyelv – hasábszerűen (columnaliter) a magyar szöveg is alkalmazandó legyen (12. §). A felsőbb hatóságok a nem magyar nyelvű megyékkel magyar nyelven, de hasábszerűlegesen módon bocsátják ki határozataikat, rendeleteiket. A beadványok intézésekor mindenkinek szabadságában áll a nemzeti nyelv-

vét használni, és azokra a határozatot ugyanolyan nyelven igényelni (14. §). A törvénykezés nyelve a járási és a kerületi bíróságokon is a járás, kerület nyelve lehessen (15. §). A büntetőügyben a használt nyelv a vádlott nyelve legyen, a tanúkat is a saját nyelvükön kell kihallgatni, tolmács segítségével (17. §).⁵² Emlékezzünk arra, hogy a Deák-féle büntető törvénykönyv tervezetében (1843), az ítélő esküdtszéki eljárás ilyen esetben szintén tolmácsot alkalmazott volna (II. Rész, IV. fejezet 333. §). Az országgyűlésen a „köztanácskozási nyelv” a magyar, de a tagjai az üléseken a saját nemzeti nyelvüket is használhatják (19. §). Ezáltal megszűnhetne a választhatóság magyar nyelvtudáshoz való hozzákötése.

A javaslat másik fő témaköre az oktatás. Az egyházi iskolák oktatási nyelvként a saját közönségük nemzeti nyelvét használhatják (21. §). A szabad iskolaállítási jogot is biztosította: Joguk van saját al- és feltanodákat, tudományos intézeteket alapítani, de ehhez joguk legyen állami fedezetre, azaz „az álladalom anyagi segélyét is a népesség arányához képest igénybe venni” (24. §). Az előadások nyelve a saját nemzet nyelvén történjék, a tanodákban pedig a saját nemzeti történelem oktatása is gyakorolható legyen (25. §).⁵³ Wlad és Popovics javaslatában a pesti egyetemen kívánt felállítani minden nemzet számára egy saját nyelv és irodalom tanszéket. Olvasókörok, nyelvészeti, zenei, dalászati társulatok, egyletek, intézetek és alapítványok szabadon alapíthatók (30. §). A saját nemzeti színek és öltözetek használatának joga a megyékben és az országgyűlésen egyaránt (31. §). Sarkalatos alaptörvénynek tekintendő e törvény (33. §).⁵⁴

4. Beszéd a nemzetiségi törvényjavaslat tárgyában

Madách e nemzetiségügyi bizottságban az elmondani kívánt beszédét még elkészítette. Azt nem tudhatta, hogy az országgyűlést hamarosan feloszlatták. A bizottsági munkálatok során kialakult saját véleménye a törvényjavaslatról. Ebben a bizottságban több nemzetiségi származású képviselőtársával kellett együtt dolgoznia. Némi adalék, hogy a kinézetét a megjelenő Sürgöny 131. számában (június 9.) Kecskeméthy Aurél külsőleg inkább „tónak” írta le. „Szőke haj, szláv-jellegű arc, chinai le-

konyuló hosszú bajusz, de magyar kebel; s európai műveltséggel táplált fő.”⁵⁵ Madách Károly a bátyjához írt, már korábban idézett június 19-i levelében erre a momentumra elmarasztalóan utalt. „[...] igen szép és hizelgő, de azért még is bosszantó annyiból, hogy világosan tónak mond [...]”⁵⁶ Azt csak megemlítem, hogy Madáchnak korabeli ábrázolása is feltételezhető az országgyűlés főbb résztvevőiről készült közös emléklapon. A kép bal oldalán, Attila hun király és Szent László szobra tövében álló képviselők között a jobb oldali legszélső személy (1. melléklet).⁵⁷

Madách a beszédjének kezdetén szintén e tárgyban is – hasonlóan a felirati vitához írt oratóiójához – a vezéreszmét kereste. Érezhetően a *Tragédia* írásának hatásaként most is áttekintette a történelem vezéreszméit.⁵⁸ De legfőképpen értekezik a vezéreszmék jellemzőiről, és fajtáiról, a szabadsághoz való viszonyáról. Ebben a véleménye követi a drámája koncepcióját, mintha *Az ember tragédiája* fülszövegét olvasnánk. „Minden kornak megvolt sajátos vezéreszméje, hasonlatosan az élesztőhöz, mozgásba hozta a rest anyag egész világát, s az ízetlen keverékből kifejleszté a nemes szeszt, az éltető szellemet, mely nem lehet egyéb, mint a szabadság.”⁵⁹

A szabadság ilyen vezéreszméből született, és költőként írta le, ezúttal prózában: „bár oly régi, mint a világ, mégis oly ifjú, mint a tavasz; mely bár oly elpusztíthatatlan, mint a bazalt szikla, mégis oly érzékeny, mint a hímporos virágszál.” Minden kor vezéreszméjének megítélésében csak az számít, hogy a szabadságot mennyire tudja előmozdítani. Ennek fényében a „régí görög törzsek egyesülési törekvései, a római állam univerzalizáló iránya, a kereszténység új világnézlete, a reformáció szintézise s a francia forradalom nemes mámora teljes elismerésünket méltán kiérdemlik [...]” Ellenben az olyan vezéreszmék, mint a bizánci „görög császárság cirkuszi pártoskodásai, a Homousion és Homoiusion hitformák elkeseredett harca, a skolasztikus bölcselek szörszálhasogatásai: vajjon hány angyal állhat meg egy finom varrótű hegyén, a tulipán-örjögés vagy egy Law finánc-operációja [...]” nem valódi koreszmék, „egy rangra törpülnek a kopogó szellemekkel s asztaltáncoltatással [...]” „ily hitványságok mellett is megáll egy percre az emberi szellem [...]”⁶⁰ Látjuk, hogy a Római Birodalom pozitív megítélésével

szemben az utódállam, a Bizánci Birodalom eszméi a negatív vezéreszmék közé kerültek. Madách ebben követte – ahogyan azt már korábban kimutattam – a bizantinizmus pejoratív felfogását, az ekkoriban születő tudományos bizantinológiai megítélés helyett.⁶¹ Ennek illusztrálására említette I. Iustinianus császár uralkodása alatti, a Hippodromban létrejött cirkuszi pártok (a kék és a zöld) küzdelmét, a krisztológiai vitákat, az 5. századi arianizmust. De idehelyezte a skolasztikus filozófia túlkapasait, a 17. századi tulipánok iránti mániával és John Law (1671–1729) skót közgazdász és pénzügyi szélhámos machinációival egyetemben.⁶² A szerző ezután rátér a tervezett beszédének fő témájára.

A jelenkor eszméi között a nemzetiségek eszméje „kétségkívül a legkitűnőbb helyet” foglalja el. Éppen a soknemzetiségű Magyarországon, és ebben Madách a magyarság *világtörténelmi hivatását* látta. „...Mivel a nemzetet ez a hivatás a népvándorlások nagy országútján jelen veszélyes helyére örül állítja [...] mint elpusztíthatatlan anyagot oly törzsek közé ékelé, melyeknek összeolvadása talán a jelen civilizációt is fenyegetné” Feltűnik Madách példájában a középkori „propugnacula Christianitatis” (a Kereszténység Védőbástyája) gondolat, az oszmán–török háborúkra gondolva, a magyarságot a sorsa „a betörő iszlám ellen a szabadság s kereszténység védőbástyájául állítja”. A magyarságnak e vezéreszmében történelmi küldetése van. A mostani feladata pedig az lett, hogy „fejtse meg a jog alapján, a szabadság érdekében” a nemzetiségi kérdést, amely „még sehol meg nem fejtett”.⁶³

Madách a nemzetiség kétféle fogalmát fejtette ki, amely Tóth Ede szerint az Eötvös-féle koncepción alapult.⁶⁴ Megkülönböztette a „történeti fejlődésen alapuló politikai nemzetet” és a „külön faji származás” alapján lévő nemzetiséget, a „külön nyelvűséget”. A bizottsági *Jelentés* is a politikai nemzet fogalma mellett voksolt. Madách ezt *közjogi* fogalomnak tartotta, amelyet úgy viselhetünk, mintha egy kokárdát hordoznánk, hogy látszódjon, mely országba tartozunk. A második, a külön nyelvűség inkább személyesebb, egyéni jog, az ő szép megfogalmazásával élve, „lelki magánjog”, olyan, mint a művelődés vagy a vallás gyakorlása joga. Itt az államnak csak a védelmezés megengedett „minden külérőszaktól”.⁶⁵

Madách történelmi példasorral bizonyítja, hogy a politikai nemzetiség az emberiséggel egyidős. Ott van a zsidó „Isten választott népe” gondolatban, ott van az ókori görög–perzsa háborúk során a görög poliszok küzdelmében, a Kr. e. 490. évi marathóni győzelemben, a tíz évvel későbbi thermopülai önfeláldozásban. Madách idesorolta a dákok harcát, Kr. u. 105-ben, Decebal vereségét és öngyilkosságát is. A középkori 16. századból a szerb Cserni Jován szerémségi harcait. Mindezek a tettek „egyedül a politikai nemzetiség eredményei, nem pedig a faj és nyelvbélié, mely a legújabb időkig alig is ébredt öntudatra.” Madách az egymás elleni etnikai küzdelmeket nem tartotta célravezetőeknek. A nagy tetteket – még a nyelvi, faji rokonság kötelékein belül is – nem a zsidóság óhéber és a szír-káld nyelvei közötti küzdelmei, nem a görögök makedónok elleni védekező háborúi hajtották végre, hanem a politikai nemzetiségi. Madách idesorolta a dákok és rómaiak harcát is, amennyiben a dákok (oláhok) „a rómaiakkal ugyanazon törzs két ágát képezték”, azaz a dáko–román kontinuitás elméletét is felemlgette. Így Decebal „népe faj- és nyelvrokonai ellen vívta az oroszláni harcot [...] a történetileg kifejtett politikai nemzetiségért.” Azonban, ha az „oláhok vagy dákok külön fajú és nyelvű nemzet voltak”, akkor a rómaiak győzelme után hagyták magukat romanizálni, és a nyelvi nemzetiségük megtartására nem nagy súlyt fektettek. Éppúgy, mint a Kuvrat nagyfejedelelem vezette bolgár–törökök, akik nyelvcsere útján elszlávosodtak: „[...] kik nem szláv eredetűek, külön nyelvük volt, melyet önállásukkal együtt elvesztve, a szlávot vették magukénak.”⁶⁶

Madách a népvándorlás korából a kelták, gallok, ibérek, longobardok sorsát idézte még fel, akik „feláldozták [...] fajukat és nyelvüket, de nem politikai létüket” de politikai „államalakjaik, szokásaik” a mai napig megmaradtak. Egy holland humanista, nyelvész és utazó Jacobus Tollius (1630–1696) munkájából⁶⁷ idézte az Európába visszatelepült afrikai vandálok sorsát, akik bár faj- s nyelvrokonai között voltak, nem bírtak ismét összeolvadni. A brandenburgi jog helyett afrikai (vándal) törvényeik szerint intézték el ügyeiket. Mindezeket annak bizonyítására hozta fel, hogy „a nyelvi nemzetiség kielégítése, nagysága, még nem megnyugvása és boldogsága a honfikebelnek”. A csupán etnikai alapú államért való küzdelmet nem támogatta. A politikai nemzetiség célja lehet az egyedüli.

Állításának alátámasztására Madách természetesen a saját korából is hozott példákat. Belgium, Elzász–Lotharingia népei is feláldozták nyelvi és faji nemzetiségüket a politikai nemzetiség érdekében. Ráadásul a szabadságküzdelmek összeolvasztó hatásúak. A mi történelmünkben így egyesített a horvátokkal a Zrínyiek és a szerbekkel a Damjanichok vére. Az Amerikai Egyesült Államokban sem igényelnek a beköltözött „különféle ajkú népek” maguknak politikai nemzetiséget! III. Napóleon császár (1852–1870) „a nemzetiségi politika nagy kimondója” sem azt bizonyította, hogy Itáliában a szétszaggatott, sporadikus nyelvi nemzetiségeket támogatta volna. Az osztrák–olasz tartományok „feltarthatlan gravitálnak a nagy Olaszország felé”.⁶⁸ Madách talán némi gúnnal itt elhallgatta, hogy 1859-ben, a magyar etnikai nemzetiség forradalmi támogatása mögül is kihátrált III. Napóleon, Kossuthal hiába tárgyalt 1859. május 5-én, a solferinói csata (június 24.) győzelme után gyorsan fegyverszünetet kötött Ferenc Józseffel; a hadjárata leállítására nagy csalódást okozott a magyar emigrációnak is (Klapka, Kossuth, Teleki László).⁶⁹

Ezek után a magyar viszonyokra tér át Madách. Beszédének kiinduló, fő kérdése a következő: „Vizsgáljuk meg, van-e, lehet-e Magyarországon határai között más történelmi vagy politikai nemzetiség, mint a magyar? E kérdésre határozottan nemmel kell felelnem.”⁷⁰

Az ok egyszerű, mert a Kárpát-medencében soha nem tudott „maradandó állam alakulni”. Ezt Madách szerint egyedül „két ízben megjelenvén, fényes, de efemer (átmeneti) lét után”, a harmadszori visszatéréssel Árpád vezér magyarjai tudták megszervezni. Madách e megjegyzése azt mutatja, hogy a középkori krónikáink, illetve a humanista történetíró Antonio Bonfini munkáját és a tőle merítő reformkori történetírók munkáit ismerte, és a hun–avar–magyar rokonság alapján a 9. századi honfoglalásunkhoz sorolta az 5. században a hunok (Attila, Csaba és a székely nép) és a 6. században az avarok betelepülését is, amely lehetőséget a 20. században László Gyula régészprofesszor a kettős (késő-avar, magyar) honfoglalás elméletével magyarázott meg.

Madách óva intett attól, hogy a népvándorlás korának népei állandóan az „előbbi birtokosok jogát” bizonygassák a „betolakodókkal” szemben, mint az az angolszászok, normannok, frankok esetében megesett.

Általában a meghódítottakat beolvasztották, kiirtották a hódító népek. Ezzel szemben „a magyar nagylelkű önbizalommal sértetlen hagyott minden meghódított népfajt.” Állítását a magyar *Corpus Juris Hungarici* áttekintésével is megerősítette. I. (Szent) István királytól számítva nyolcszáz éves törvénygyűjteményében nincs „bármilyen idegen nemzetiség ellen” rendelkezése. E népek „máig virágzásnak örvendenek közöttünk.”⁷¹

A szerző előbbi állításának bizonyítására példákat sorol fel. Werbőczy István szokásjogi gyűjteményéből, a *Tripartitumból* (1514) vette azt az állítást, hogy a jogtudós „a nemzetét nem kizárólag saját fájából, de országa jeleiből képezi” (*Tripartitum* I. 3. Nemességünk eredetéről).⁷² Szent István korától is tudunk idegen nemesekről (Hont, Pázmán, Bogomer). Madách jól állapította meg azt a tényt, hogy korai Árpád-házi okleveleinkben, a királyi udvari (kuriális) perek anyagában az idegen nevű nemesi családok egész sora maradt fent. Sőt, oláh-, szerb-, bosnyákországi fejedelmek is szívesen fogadtatnak, mint magyar nemesek. Sok oláh, szláv, rutén és rác nemes család 1848-ig „az alkotmány minden javában osztályosak voltak velünk”. A magyar történelem nagy alakjai közül „az idegen ajkú honfitársaink” szerint a Hunyadiak oláhok, Kinizsi Pál rác, a Zrínyiek, Frangepánok horvátok, a Gara család tótországi (szlovák). Ezek mind azt erősítik meg, hogy „politikai nemzetiség hazánkban csak egy volt s ez a magyar, hogy különböző fajú honfitársaink ezt mindenkor elismerték.” Az idegen fajú honfitársak ezen versengése a magyarral jó példa a hazafiságban, áldozatkészségben. A nemzetiség kérdése soha elő nem fordult a magyar történelemben, egészen a Habsburg-ház trónraléptéig (1526). De mint vezéreszme, már soha nem a szabadság érdekében történt, hanem a reakcióban. Óvatosságra int az ilyen genezisű eszmével, mozgalommal szemben. A legnemesebb lelkeket is csalétekként csábította. II. Rákóczi Ferenc fejedelem ellen például a szerbek felfegyverkeztek, majd a kurucok legyőzése után, az 1737/38-as években, a fejedelem idősebb fiának, Rákóczi Józsefnek oldalán találjuk őket, az Erdély ellen vezetett hadjáratában. Az 1848-as eseményeket is megemlíttette Madách: „a kísérlet [...] félsikerrel ismételtetett”, de erről Madách többet nem akart, a friss sebek miatt sem, felemlíteni.⁷³ Elhallgatta a forradalom utáni ellenséges viselkedésüket, etnikai önállósulási törekvéseiket.

A beszédnek a politikai fő része ezután következik. A jelen törvényjavaslatot támogatva, a szövegben Madách – már a bizottság nevében – stilisztikailag is többes számban szólal meg.

Először is, a beadott nemzetiségi követelések – benne a területi különállás – nem teljesíthetők. „Így nem ismerhetjük el az egyes nemzetiségek semmi oly követelését, melyeket akár kompaktabb együttlakásból következethetnek, akár külön territóriumra vezethetnének.” Különösen a közelmúltban – feltehetően a Szerb Vajdaság és Temesi Bánságot létrehozó császári döntés által⁷⁴ – kapott privilégiumra való hivatkozását vetette el. Az ilyen érvelésben a felvilágosodás természetjogi elveivel a középkori jogi privilégium elve nem egyeztethető össze: „privilegiumot emlegetni annak, ki a természeti jog s a felvilágosodott kor szellemétől várja igazai elismerését, nem egészen logikai eljárás.” Ugyanis ezt az országba csak legutóbb beköltözött szerbek kapták. „...az emlegetett privilégium a hazánkban századoktól lakó rácság csak legutóbb beköltözött csekély töredékének adatott, kik e beköltözéssel pillanatra akarák a [fejük fölé tornyosuló] bizonyos végromlást kikerülni, a visszavándorolhatás nyilvános feltartása mellett.”⁷⁵

Madách itt a beszéde kéziratában áthúzta a fent zárójelezett, aktualizáló megjegyzését, inkább a régebbi időre, az I. Lipót német-római császár által, a törökök kiűzésében való szerb részvételért, kiadott *Invitatorium*ra is gondolhatott (1690). Azonban e privilégium sem járt politikai jogokkal, nem közjogi privilégium, a magánszférára terjed ki, a délvidéki szerbeket az egyes földesúri joghatóság alól emelte ki. Jól mutatta, hogy a császár a privilégiumot nem a szerbeknek, hanem III. Arszenyij Csarnojevics ipeki szerb pátriárkának címezte.⁷⁶

A bizottság tagjaként Madách azt sem ismerheti el, hogy az egyes megyék többsége meghatározná az adott megye nyelvét, ahogyan azt a Wlad–Popovics javaslatban már megismertük (2–5. §§). Ez a többi nyelv kizárásával járna.

A bizottság nevében, e tervezett beszédében, az ellen is tiltakozik Madách, hogy az „egyed nemzetiségeket bármi néven nevezett kongresszusok képviselnének, s igényeiket formulázhatnák. Én Magyarország határain belül más képvisellet nem ismerek, mint mely e házban ül.” Jól látjuk az előbbi álláspontot ebben is. Politikai jogokat nem kép-

viselhetnek. Azaz a turócszentmártoni és a karlócai nemzeti gyűlések magánjogi (nemzeti, vallási) kérdésben tanácskozhatnak, de azok képviseleti és törvényalkotási jogát az ország területén nem ismerik el, egyedül a magyar országgyűlését.⁷⁷

Mindezek után megállapítható, hogy a nemzetiségi kérdése hazánkban „faji s nyelv nemzetiségek kielégítésére vezetendő vissza”, azt egyedül mint személyes szabadságot gyakorolhatják, de kollektív jogokként nem, azaz a Magyar Királyság polgáraiként, azaz az egy politikai nemzet részeseiként. Mint a beszéd elején említett vallásgyakorlás, lelki magánjog. Ennek kútfeje nem a főben, hanem a szívben van. A nemzetiségek jelenlegi követeléseit Madách a vallásháborúk időszakához hasonlította, az „akié a hatalom, azé a vallás” (*cuius ditio illius religio*) elve alapján. De majd a békés türelem le fog szállni a nemzetiségek közé, és át fogja majd látni, hogy „üdve csak a személyes szabadság gyakorolhatásában rejlik”. A vallások pluralitásának az az előnye, ahogyan Benjamin Franklin kifejtette, „mentől több vallás létezik egy országban, annál kevésbé lehet az egyik a többinek zsarnokává, annál kevésbé lehet a pártok vezérűgójává”.⁷⁸ Hasonló az országban élő nemzetiségek pluralitása is.

Madách ilyen szempontból értelmezte Szent István király Intelmeiben a híres mondatot, hogy az „egy nyelvű királyság esendő és törékeny” és ezt tartotta szem előtt a nemzetiségi bizottság is, és Madách is kijelentette a Javaslatra vonatkozóan: „egész terjedelmében pártolok”. A bizottság a nemzetiségi igények kielégítését addig a határig tudja támogatni, amíg azt „a politikai nemzetiségtől elválasztja”.

Madách kritikát fogalmazott meg a bécsi udvar eljárása ellen, amint a nemzetiségeknek nagyobb jogokat ígérve, a magyar jogalkotással is versenyez. Ezen nemzetiségi jogoknál többet „licitálhat az osztrák absolut hatalom” akár egy árverésen. De ezt megghiúsítják a szabadságharc keserű (nemzetiségi) kiábrándulásai és nehéz sebei, amelyeket a „közös nemzeti zászló mellett” szereztek. A licitáció azért sem követhető, mert a szabadság elvével ellentétes egyes nemzetiséget „igazságon felül legyezni akarni” éppúgy, mint „elnyomni akarni”. Madách szerint a „történeti nemzetiség” (politikai nemzet) eszméjét feláldozni az osztrák licitáció elkerülése érdekében olyan, mintha „valakit, hogy a tűzből meg-

mentsük, vízbe fullasztanók, mintha ellenségtől féltünkben magunkat lőnök főbe.” Mert ez a területi nemzetiségi önállóságokkal létesített, „föderált Hunnia egyértelmű Magyarország beolvasztásával a Reichsratba (Birodalmi Tanács).” „Svájc példáját se említse senki három nemzetiségével” mert az három, külön fejlődött nemzet összeállása. Viszont „Magyarország több nemzetiségre való szétszakadása egy erődús organizmusnak felbomlása lenne három elemére: vízre, földre, légre.”

Madách beszédének zárásában, érvelésében nagyon fontos gondolat bontakozik itt ki előttünk. A nemzetiségek egyéni jogainak tiszteletben tartásával – a magyarság történeti jogainak, területi egységének védelme az osztrák birodalmi, beolvasztó abszolutizmussal szembeni garanciánk is. Sőt, ez a garanciája a magyarok által biztosított nemzetiségi jogoknak is, ez tükröződött a megválasztásakor írt köszönő beszédében is: „[...] midőn a magyar saját szabadságát védi, azzal tót testvére szabadságáért is vív [...]”.

Az országgyűlésre írt beszéd ezen a ponton már elszakadt nemcsak az Osztrák Császárságon belüli nemzetiségi konföderáció gondolatától, hanem Kossuth tervezett Dunai Szövetség tervétől is, amely ekkor még csak diplomáciai használatban volt ismert, és csak 1862 májusában jelent meg az Alleanza című milánói lapban. A terv egy olyan államkonföderációt javasolt, amelyet csak Magyarország, Románia, Szerbia hozna létre, önálló Erdéllyel.⁷⁹ Mindezek azonban már túlmutattak a történeti nemzeti jogokat védő Határozati Pártiak nemzetiségi elvein, így az országgyűlési képviselő Madáchén is.⁸⁰

Annyit megállapíthatunk, hogy Madách nem fogadta el a nemzetiségek egyre erősödő önállósulási törekvéseit, azonban mint helybéli földesúr, a nógrádi „tótjait” is a Magyar Királyság egyenjogú honpolgárai-ként tisztelte, szeretete továbbra is.

Ferenc József császár döntése, az 1861. évi országgyűlés augusztus 22-i feloszlata a 68. országos ülésen váratlan helyzet elé állította a képviselőket, a tervezett nemzetiségi törvényjavaslat megtárgyalása elmaradt.⁸¹ A képviselők Pestről hazautaztak. Madáchot megfosztotta a sors egy második parlamenti szereplési lehetőségtől.

Madách levelezésében nyomon követhető a nemzetiségek tárgyában írt beszédének további sorsa is. Megtudjuk, hogy a nemzetiségi bizott-

ságban báró Eötvös Józsefnek tetszett, és nyomtatásban szeretne volna megjelentetni, a Magyarország című lap hasábjain. Madách november 2-án, a genealógus Nagy Ivánnak írt levelében ezt közölte: „A nemzeti ügyben készítettem egy beszédet, de az események gátoltak azt az országgyűlésen elmondani. Közöltem azt Eötvössel, s ő oly kitűnőnek találta, hogy mint mondá, e tárgyban jobbat készíteni nem lehet. Pompéry [János] a napokban fogja kiadni lapjában, s gondolom külön röpiratképpen is [...]”⁸² A beszéd végül, csonkított formában, a Magyarország november 7-i és 8-i számában jelent meg. Madách életében nem olvashatta azt teljes formában nyomtatásban.⁸³

A sors azzal kárpótolta, hogy drámáját, *Az ember tragédiáját* ekkor olvasta el teljesen és méltányolta költői értékét Arany János. Ezzel szerzője elindulhatott az országos irodalmi életbe és – Andor Csaba szavai-val élve – 1861 lehetett számára valóban a siker éve.⁸⁴

Jegyzetek

1. 19. századi magyar történelem 1790–1918, szerk.: GERGELY András, Korona Kiadó, Budapest, 1998. 295. A továbbiakban: GERGELY 1998.
2. GERGELY 1998. 328–329.
3. GERGELY 1998. 330–331; RUSZOLY József, *Európai jog- és alkotmánytörténelem. Opera Iurisprudientiae 1.*, Iurisperitus Kiadó, Szeged, 2018. 535. A továbbiakban: RUSZOLY 2018.
4. HORVÁTH Károly, *Madách Imre (Nagy magyar írók)*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1984. 248.
5. RUSZOLY József, *Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon. 1861–1868.*, Püski Kiadó, Budapest, 1999. 63. A továbbiakban: Ruszoly 1999.
6. HALÁSZ Gábor, *Madách Imre összes művei II.*, sajtó alá rendezte HALÁSZ Gábor, Budapest, 1942. 683. A továbbiakban: HALÁSZ 1942.
7. RUSZOLY 2018. 535.
8. HALÁSZ 1942. 684.
9. HALÁSZ 1942. 684.
10. GERGELY 1998. 282–283.
11. HALÁSZ 1942. 684.
12. SZABAD György, *Forradalom és kiegyezés választútján (1860–61)*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 416–417., 422–423. A továbbiakban: SZABAD 1967.
13. RUSZOLY 1999. 64.
14. HALÁSZ 1942. 684.
15. HALÁSZ 1942. 677–682.; RADÓ György–ANDOR Csaba, *Madách Imre életrajzi krónika*, Budapest, 2006. 460.
16. *Madách Imre levelezése*, szerk.: ANDOR Csaba, GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő, Madách Irodalmi Társaság, Salgótarján–Szeged, 2014. 270., 188. sz. A továbbiakban: Madách levelezése 2014.
17. Lásd: ANDOR Csaba, *Madách a kékkői várban*, in.: *III. Madách Szimpózium*, Madách Irodalmi Társaság, Budapest, Szeged, 1996. 85–91. <http://madach.hu/old/tanulmanyok/mk5.madachszimp>.
18. HALÁSZ 1942. 685.

19. ANDOR Csaba, *A siker éve: 1861, Madách élete*, Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2000. 151. A továbbiakban: ANDOR 2000.
20. HALÁSZ 1942. 686.
21. *Az 1861. év Ápril 2. Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának naplója*, szerkeszti: HAJNIK Károly, első kötet, Pest, 1861. 390. A továbbiakban: ON I. 1861. (A kötet számmal jelezve.) A 2-ára tervezett megnyitót valószínűleg a tiltakozások miatt halasztották el: 1-jén a Tigris vendéglőben képviselők egy csoportja úgy döntött, hogy tiltakozásuk jeleként nem vesznek részt azon, mivel a 48-as törvények értelmében az országgyűlés helyszíne Pest. Viszont az uralkodó, ill. annak megbízottja csak Budán nyithatta meg hivatalosan az országgyűlést, mivel a trónterem a budai várban volt. (Lásd: Sürgöny 1861 ápr. 6-i lapszám.)
22. DIÓSZEGI SZABÓ Pál, *Széchenyi a Képviselőházban? – Megjegyzések a Széchenyi hatásjelenséghez a 19. század második felének politikai argumentációjában*, (Előadás a Széchenyi Akadémián, Nagycenk, 2016. április 4. kézirat). 1–2. A továbbiakban: (Diószegi) Szabó 2016.
23. *Főrendiházi irományok*, Pest 1861. I. kötet. 5., 12.
24. *Képviselőházi irományok*, Pest 1861. I. kötet. 20–21.
25. RUSZOLY 1999. 64.
26. *Képviselőházi irományok*, 1861. I. kötet. 1–4, 7.
27. ANDOR 2000. 153, 154. A mai Semmelweis utca és Kossuth Lajos utca sarok.
28. ON I. 1861. 3.
29. ON I. 1861. 14.
30. ON I. 1861. 309–312.
31. SZABAD 1967. 539.
32. ON I. 1861. 208.
33. SZABAD 1967. 542.
34. SZABAD 1967. 543.
35. ON II. 1861. 76.
36. ON II. 1861. 77., RADÓ–ANDOR 2006. 496.
37. *Képviselőházi irományok*, 1861. I. kötet. 19., 22., 24.
38. SZABAD 1967. 549.

39. *Képviselőházi irományok*, 1861. I. kötet. 110.
40. ON II. 1861. 215.
41. ON II. 1861. 217.
42. SZABAD 1967. 552.
43. ON II. 1861. 281–282.
44. SZABAD 1967. 555.
45. TÓTH Ede, *Mocsáry, Eötvös, Madách a nemzetiségi kérdésről az abszolutizmus válságának éveiben*, Filológiai Közlöny 1962. 137–138. A továbbiakban: TÓTH 1962.
46. *Képviselőházi irományok*, 1861. I. kötet. 211.
47. *Képviselőházi irományok*, 1861. I. kötet. 212.
48. *Képviselőházi irományok*, 1861. I. kötet. 212.
49. *Képviselőházi irományok*, 1861. I. kötet. 213.
50. *Képviselőházi irományok*, 1861. I. kötet. 214.
51. *Képviselőházi irományok*, 1861. I. kötet. 215.
52. *Képviselőházi irományok*, 1861. I. kötet. 216.
53. *Képviselőházi irományok*, 1861. I. kötet. 217.
54. *Képviselőházi irományok*, 1861. I. kötet. 218.
55. PRAZNOVSZKY Mihály, *Madách Imre országgyűlési beszédének fogadtatása a korabeli sajtóban*, in.: *IV. Madách Szimpózium*, Budapest–Balassagyarmat, 1997. 57.
56. PRAZNOVSZKY 1997. 57.
57. A kép az alábbi webhelyen megtekinthető: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tevely_Kollarz_Az_1861.jpg
58. HALÁSZ 1942. 694.
59. MADÁCH Imre, *Országgyűlés*, szerk.: SZIGETHY Gábor, Gondolkodó magyarok, Magvető Kiadó, Budapest, 1987. 26.; HALÁSZ 1942. 694.
60. HALÁSZ 1942. 694.; SZIGETHY 1987. 26–27.
61. DIÓSZEGI SZABÓ Pál, „mivé silányult a nagy eszme” – *A bizantinizmus és Az ember tragédiájának hetedik színe*, in.: *XXII. Madách Szimpózium*, szerk.: BENE Kálmán, MÁTÉ Zsuzsanna, VARGA Emőke, Madách Irodalmi Társaság, Szeged–Balassagyarmat, 2015. 118–136. Különösen: 123.
62. SZIGETHY 1987. 61.
63. HALÁSZ 1942. 694–695.; SZIGETHY 1987. 27.

64. TÓTH 1962. 143.
65. HALÁSZ 1942. 695.; SZIGETHY 1987. 27–28.
66. HALÁSZ 1942. 696.; SZIGETHY 1987. 29.
67. *Epistolae Itinerariae*, Epistola Itineraria V. Iter Hungaricum, Amsterdam, 1700.; SZIGETHY 1987. 63.
68. HALÁSZ 1942. 697.; SZIGETHY 1987. 30–31.
69. GERGELY 1998. 326–327.
70. HALÁSZ 1942. 697–698.; SZIGETHY 1987. 31.
71. HALÁSZ 1942. 698.; SZIGETHY 1987. 33.
72. WERBÖCZY István, *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának Hármaskönyve*. Téka Könyvkiadó, Budapest, 1990. 64.
73. HALÁSZ 1942. 699–700.; SZIGETHY 1987. 33–35.
74. TÓTH 1962. 144.
75. HALÁSZ 1942. 700.; SZIGETHY 1987. 36. Kézirat, MNL 60. recto.
76. PÁLFFY Géza, *Romlás és megújulás, 1606–1703*. Magyarország története 10. Kossuth Kiadó, 2009. 71.
77. HALÁSZ 1942. 701.; SZIGETHY 1987. 36.
78. HALÁSZ 1942. 701.; SZIGETHY 1987. 37.
79. GERGELY 1998. 336.; KOSÁRY 1990. 414–415.
80. HALÁSZ 1942. 702.; SZIGETHY 1987. 38–38.
81. ON II. 1861. 294.
82. *Madách levelezése* 2014. 308–309. 215. sz.
83. SZIGETHY 1987. 60.
84. Arany az országgyűlés feloszlása után ezt írta Tompa Mihálynak (idézet Arany János Tompa Mihálynak 1861. augusztus 25-én írt leveléből): „[...] valahára fődöztem föl egy igazi talentumot. Egy kézirat van nálam: »Az ember tragoediája«. Faust féle drámai kompositio, de teljesen maga lábán jár. Hatalmas gondolatokkal teljes. Az első tehetség Petőfi óta, ki egészen önálló irányt mutat. Kár, hogy verselni nem tud jól, nyelve sem ment hibáktól. De talán még ezen segíthetni...” ARANY 2004. 574.

Felhasznált irodalom

Források

- Az 1861. év Ápril 2. Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának naplója*, szerkeszti: Hajnik Károly, I–II. kötet, Pest, 1861.
- Főrendiházi irományok*, Pest 1861. I. kötet.
- HALÁSZ Gábor: *Madách Imre összes művei II.*, sajtó alá rendezte HALÁSZ Gábor, Budapest, 1942.
- Képviselőházi irományok*, Pest 1861. I. kötet.
- Madách Imre levelezése*, szerk.: ANDOR Csaba, GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő, Madách Irodalmi Társaság, Salgótarján–Szeged, 2014.
- MADÁCH Imre, *Országgyűlés*, szerk.: SZIGETHY Gábor (Gondolkodó magyarok), Magvető Kiadó, Budapest, 1987.
- Madách levelek*, válogatta, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta KÁNTOR Lajos, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1982.
- WERBŐCZY István, *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának Hármaskönyve*, Téka Könyvkiadó, Budapest 1990.

Szakirodalom

- 19. századi magyar történelem 1790–1918.* Szerk.: GERGELY András. Korona Kiadó, Budapest, 1998.
- ANDOR Csaba, *A siker éve: 1861. Madách élete*, Fekete Sas Kiadó, Budapest 2000.
- ARANY János *Összes művei*, szerk. KOROMPAY H. János, Bp., Universitas, 2004. XVII.
- DIÓSZEGI SZABÓ Pál, „mivé silányult a nagy eszme” – A bizantinizmus és Az ember tragédiájának hetedik színe, in.: XXII. *Madách Szimpózium*, szerk.: BENE Kálmán, MÁTÉ Zsuzsanna, VARGA Emőke, Madách Irodalmi Társaság, Szeged–Balassagyarmat, 2015. 118–136.
- DIÓSZEGI SZABÓ Pál, *Széchenyi a Képviselőházban? – Megjegyzések a Széchenyi hatásjelenséghez a 19. század második felének politikai argumentációjában.* (Előadás a Széchenyi Akadémián, Nagycenk, 2016. április 4. kézirat).

- HORVÁTH Károly: *Madách Imre* (Nagy magyar írók), Gondolat Kiadó, Budapest, 1984.
- KOSÁRY Domokos, *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867.* Magyarok Európában III. Háttér Kiadó, Budapest 1990.
- PÁLFFY Géza: *Romlás és megújulás, 1606–1703.* Magyarország története 10. Kossuth Kiadó, 2009.
- PRAZNOVSZKY Mihály, *Madách Imre országgyűlési beszédének fogadtatása a korabeli sajtóban*, in.: IV. *Madách Szimpózium*, Budapest–Balassagyarmat, 1997. 53–59.
- RADÓ György–ANDOR Csaba, *Madách Imre életrajzi krónika.* Budapest, 2006.
- RUSZOLY József, *Európai jog- és alkotmánytörténelem.* Opera Iurisprudentiae 1. Iurisperitus Kiadó, Szeged, 2018.
- RUSZOLY József, *Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861–1868.* Püski Kiadó, Budapest, 1999.
- SZABAD György, *Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61)*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1967.
- TÓTH Ede, *Mocsáry, Eötvös, Madách a nemzetiségi kérdésről az abszolutizmus válságának éveiben*, Filológiai Közöny 1962. 134–146.

Búcsú Árpás Károlytól

Társaságunk ismét gyászol, szaporodnak a veszteségeink. Szimpóziu-mainknak hosszú-hosszú éveken keresztül állandó előadója, a *Madách Könyvtár – Új Folyam* című kiadványsorozatunk számos kötetének társszerzője vagy szerzője, aki egyes kötetek szerkesztésében is közreműködött, a Társaság vállalásai és céljai iránt évtizedek óta elkötelezett kollégánk és barátunk, Árpás Károly 2020-ban fájdalmasan fiatalon, mindössze 65 esztendősen hagyott itt bennünket.

Karcsi életének mintegy négy évtizedét áldozta a jövő generációinak nevelésére – középiskolai tanárként; az észet kultúra népszerűsítésére – az észet irodalom történetének kutatójaként és műfordítóként, aki a *Kalevipoeg* új, teljes fordítását is elkészítette; Baka István, Gion Nándor és a számunkra különösen fontos és kedves Madách Imre életművének kutatására, kultuszuk ápolására pedig mint elhivatott és fölkészült irodalomtörténész; s mindemellett szépirodalmi kötetek egész sorát publikálta, verseket, novellákat, regényeket.

Hatalmas munkabírású, hatalmas szívű ember volt, aki valóban élt-halt az irodalomért, és rajongásának másik tárgyaért, a történelemért. „A történelemmel, a múlt embereivel a művészeti alkotás kötheti-köti össze a jelen emberét” – írja *A királyság útja* című kötetének előszavában. És valóban ebben a szellemben alkotta történelmi regényeit, és ebben a szellemben kutatta Madách életművét, de ebben a szellemben élte az életét is, a múltat a jelennel s ezáltal a jövővel igyekeztél összekapcsolni, és – hogy Juhász Gyulát idézzem – így „gazdagítani [...] a világot és embert”.

Amikor első alkalommal a Madách Szimpóziumon részt vehettem, 2002 szeptemberében, Szügyben, Balassagyarmaton és Alsósztregován, Karcsi ott volt. És utána is mindig, egészen az elmúlt egy-két esztendőig, amikor a betegsége már felülkerekedett rajta és maga alá gyűrte. Ott volt, előadást tartott, beszélgetett, tervezett, mesélt. Biztos pontja volt Társaságunknak és szimpóziumainknak. Hiányozni fog. Nyugodjon békében, legyen számára könnyű a föld!

Bene Zoltán

A MADÁCH KÖNYVTÁR – ÚJ FOLYAM EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. I. Madách Szimpózium	1995	39. Kálnay Nándor: Csesztve község...	
2. II. Madách Szimpózium	1996	40. Madách Aladár művei. II. Próza	2005
3. Fráter Erzsébet emlékezete I.		41. Horánszky Nándor: Az alsósztregovai Madách-síremlék	
4. Imre Madách: Le manusheski tragedija		42. XII. Madách Szimpózium	
5. III. Madách Szimpózium		43. Enyedi Sándor: Az ember tragédiája	
6. Balogh Károly: Gyermekkorom emlékei		bemutatói. Az első hatvan év	
7. Nagyné Nemes Györgyi–Andor Csaba: Madách Imre rajzai és festményei	1997	44. Imre Madách: Die Tragödie des Menschen (H. Thurn)	
8. IV. Madách Szimpózium	1998	45. Radó György–Andor Csaba: Madách Imre életrajzi krónika	2006
9. Andor Csaba: Ismeretlen epizódok Madách életéből		46. Madách Imre: Reformkori drámák (M. I. művei II.)	
10. Andor Csaba: M. I. és Veres Pálné		47. Bárdos Dávid: Madách Imre beszéde	
11. V. Madách Szimpózium	1999	48. XIII. Madách Szimpózium	
12. Fejér László: Az e. t. bemutatói	9	49. T. Pataki László: Kit szeretnél, Ádám?	
13. Madách Imre: Az ember tragédiája. I. Főszöveg		50. Imre Madách: Die Tragödie des Men-	
14. Madách Imre: Az ember tragédiája. II. Szövegváltozatok, kommentárok		schen. Textbuch von Kriszti(na) Horváth	
15. I. Fráter Erzsébet Szimpózium		51. Emerici Madách: Tragoedia Hominis	
16. VI. Madách Szimpózium		52. Imre Madách: La tragedia del hombre	
17. Imre Madách: Di tragedye funem mentshn	2000	53. XIV. Madách Szimpózium	2007
18. Majthényi Anna levelezése		54. Andor Csaba: A siker éve: 1861	
19. Komjáthy Anzelm: Önéletírás		55. Madách Imre: Átdolgozott drámák (M. I. művei III.)	
20. VII. Madách Szimpózium		56. Varga Magdolna: Körök és koszorúk	2008
21. Imre Madách: Tragedy of the Man		57. Máté Zsuzsanna–Bene Kálmán: Madách Imre lírája...	
22. Fráter Erzsébet emlékezete II.	2001	58. XV. Madách Szimpózium	
23. II. Fráter Erzsébet Szimpózium		59. Andor Csaba: Madách-tanulmányok	
24. Bárdos József: Szabadon bűn és erény közt		60. Enyedi Sándor: A Tragédia a	

25. VIII. Madách Szimpózium		színpadon		72. Borsody Miklós: A philosophia mint ön-álló tudomány, s annak feladata		91. Harsányi Zsolt: Ember, küzdj'... I. k.	2016
26. Madách Aladár művei. I. Versek	2002	61. Madácsy Piroska: A Tragédia üzenete a franciáknak		73. Katalin Podmaniczky: La réception de la <i>Tragédie de l'homme</i> d'Imre Madách dans le monde germanophone	2012	92. Andor Csaba: Bevezetés a Madách-kutatásba	
27. IX. Madách Szimpózium		62. Имре Мадач: Човекова трагедија	2009	74. Andor Csaba: Madách korai szerelmei		93. XXIII. Madách Szimpózium	
28. Imre Madách: A Traxedia do Home				75. Kozocsa Sándor: Madách: Az ember tragédiája. Műbibliográfia		94. Bárdos József: Végetlen a tér, mely munkára hív	
29. Enyedi Sándor: Az e. t. bemutatói I.		63. Lisznyai Kálmán válogatott versei		76. XIX. Madách Szimpózium		95. Zsuzsanna Máté: Transformations of Literary Texts	
30. X. Madách Szimpózium	2003	64. XVI. Madách Szimpózium		77. Madách Imre: A „nagy mű” árnyékában (M. I. művei IV.)		96. Madách I.: Versek – Poems [kétnyelvű]	2017
31. Imre Madách: Moses (angol fordítás)		65. Pollák Miksa: Madách Imre és a Biblia		78. XX. Madách Szimpózium	2013	97. Harsányi Zsolt: Ember, küzdj'... II. k.	
32. Bódi Györgyné: A legújabb Madách-irodalom (1993–2003)	2004	66. XVII. Madách Szimpózium	2010	79. Andor Csaba: Első szerelem. Madách és Fanni		98. XXIV. Madách Szimpózium	
33. L. Kiss Ibolya: Erzsébet tekintetes asszony		67. Blaskó Gábor: M. I. „Az e. t.” c. művének magyar nyelvű kiadásai		80. Imre Madách: La tragedia del hombre		99. Harsányi Zsolt: Ember, küzdj'... III. k.	
34. Becker Hugó: Madách Imre életrajza		68. Andor Csaba: Utolsó szerelem. Madách és Borka		81. Máté Zsuzsanna: A bölcselet átlényegülése esztétikummal...	2014	100. Madách Imre: Költemények 1. (M. I. művei VII.)	
35. XI. Madách Szimpózium		69. Madách Imre: A Tragédia dalai / Lucifer	2011	82. XXI. Madách Szimpózium		101. Máté Zsuzsanna: Filozofikum és esztétikum kölcsönviszonyáról – kiemelten a madáchi életműben	2018
36. Árpás Károly: Egy Madách-beszéd elemzése		70. Tragédia-átfordítások Karinthy Frigyes írásaiban		83. Radó György–Andor Csaba: Az ember tragédiája a világ nyelvein		102. XXV. Madách Szimpózium	
37. Madách Imre: Zsengék. (M. I. művei I.)		71. XVIII. Madách Szimpózium		84. Madách Imre: Az ember tragédiája (M. I. művei V.)		103. Andor Csaba: Újabb M-tanulmányok	
38. Papp-Szász Lajosné: Két Szontagh-életrajz				85. Madácsy Piroska: Magyar szellem európai vonzásokörben		104. XXVI. Madách Szimpózium	2019
				86. Csongrády Béla: „Remény a csillag...”		105. Madách Imre: Költemények 2. (M. I. művei VIII.)	
				87. Madách Imre levelezése (M. I. művei VI.)		106. Madách Imre: Költemények 3. (M. I. művei IX.)	2020
				88. Andor Csaba: M. I. és Veres Pálné	2015	107. Az e. t. ősbemutatója a sajtó tükrében	
				89. XXII. Madách Szimpózium		108. XXVII. Madách Szimpózium	
				90. Tolnai Vilmos: Madách-filológia		109. Madách Imre: Próza 1. (M. I. művei X.)	2021

Megköszönjük, ha személyi jövedelemadója 1%-ával támogatja a Madách Irodalmi Társaság további működését, és kiadványainak megjelentetését.

Adószámunk: 18066452-1-06
Címünk: 6720 Szeged, Dóm tér 1–4.
Számlánk: Madách Irodalmi Társaság, 16200106-00118853
www.madach.hu

Szerzőink figyelmébe!

Kérjük, hogy a bibliográfiai leírásnál mindenki igyekezzék az ItK-ban elfogadott MTA-szabványt használni:

<http://itk.iti.mta.hu/szabvany.htm>

Különösen fontos, hogy ne maradjanak ki információk a leírásból; mert a szerkesztők nem tudják majd kitalálni a hiányzó évszámot, a kiadó nevét stb.

Az idézeteket hagyományos álló betűkkel (verzális) kell írni; a kurzív csak az idézetben belül, egy-egy részletnél megengedett, ott azonban világossá kell tenni, hogy a forrásmű kiemeléséről van-e szó [kiemelés az eredetiben], vagy az idéző kívánja egy részletre külön felhívni a figyelmet [kiemelés – Kiss Péter].

A kihagyásokat [...] -tal kell jelezni. A ... vagy a (...) az eredeti műben is előfordulhat, és egyébként sem teszi világossá, hogy a tanulmány írójának megjegyzéséről van szó (miként egyébként minden más megjegyzést is célszerű szögletes zárójelek közé tenni).